

FROM MAHENDRA SHANTILAL

विविध ग्रन्थभाषा-त्रीलुं वर्ष-पुस्तक ३३ मुं.

कथागुच्छ.

भाग १ दो.

लेखकः शिवप्रसाद दलपतराम पंडित.

धर्मस्थानं विद्यासागर, भारतनां स्त्री स्तो, आनंदीबाई जेश्वर,
भारतना संत पुत्रो, मैत्रेयी हं ना लेखक,
भारत-कोटाराम्य (राजपुताना).

प्रसिद्धकर्ताः-सस्तुं साहित्यवर्धक कार्यालय.

मुम्बय स्थान ठे० कालभादेवी मुम्बई, मंत्री, लिखु-अपुंभानंद.

पण्डी आदिति-प्रत ५३००.

संवत् १९६८.

५५

१९९३

मूल्य ०-२-६, पाठुं पूठुं ०-५-०, पो. गुड.

21683

અમદાવાદ.

શ્રી "હાયમંડ ન્યુબીલી" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પંરીખ દેવીદાસ હમનલાલે છાપ્યું.

21683

નવા જુની

આ સાથેનું છુટું કાર્ડ

જેઠ આખર સુધીમાં મંગાવનારને ખાસ લાલ.

હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલા જે નવીન ગ્રંથો.

૧-શ્રી શિવાજીછત્રપતિ.

સચિત્ર સંપૂર્ણ મ્હોટું જીવનચરિત્ર.

૨-શ્રીમદ્ ભાગવત.

વેદધર્મ સભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર.

ઉપલાં બન્ને મ્હોટાં પુસ્તકો વિવિધ ગ્રંથમાળા તથા ચરિત્ર-
માળાનાં ગ્રાહકોને જેઠ આખર સુધીને માટે કિફાયતથી આપવા ઠરાવ્યું
છે. માટે તે જોઈએ તેમણે પોતાનો ગ્રાહક નંબર જણાવી સત્વર
મંગાવી લેવાં. એ મુદત પછીથી એ કિફાયતનો લાભ મળશે નહિ.

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતરનું પુસ્તક ચૈત્ર આખર સુધીને
માટેજ કિફાયતે આપવાનું અગાઉ જણાવ્યા છતાં તે તૈયાર થવામાં
ઢીલ થવાથી તે પણ જેઠની આખર સુધી કિફાયતથી આપવાનું રાખ્યું છે.

પાછળથી લેનારને પણ સામટી સાત પ્રતે એક પ્રત કમિશન
દાખલ વધુ આપવારૂપ કિફાયતનો નિયમ તો છેજ, પરંતુ માળાઓનાં
ગ્રાહકોને છૂટક પ્રતોમાં પણ તે કિફાયતનો લાભ મળી શકે એટલા
માટેજ ઉક્ત ધોરણ રાખવામાં આવ્યું છે.

મૂલ્ય તથા કિફાયતની વિગત માટે આગળ વાંચો.

દરેક વાંચકે અવશ્ય સંગ્રહ કરવા યોગ્ય ઉત્તમ પુસ્તક

શ્રી શિવાજી ઇત્રપતિ.

સચિત્ર, વિસ્તૃત જીવન ચરિત્ર.

અનુવાદક—શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

અત્યાર સુધીમાં નીકળેલાં શિવાજી મહારાજનાં તમામ ચરિત્રોમાં સર્વથી વિશેષ ઉપયોગી તથા વિસ્તૃત હોવાથી આ પુસ્તકનક મૂળ મરાઠી લેખકને ના. ગાયકવાડ સરકારે, કોલ્હાપુરના મહારાજાએ તથા સરકારી ફેળવણી ખાતાની વર્નાક્યુલર ટ્રાન્સલેશન સોસાયટીએ ઉદાર બક્ષીસો આપેલી છે. ના. સરકારે સ્કુલ લાઇબ્રેરી ખાતે તેને મંજૂર કરેલું છે. આ પુસ્તક તેલું જુજરાતી ભાષાંતર છે.

પુસ્તકનું કદ—રોયલ ૮ પેજ ૩૫૦ પૃષ્ઠ.

અક્ષરો આ લાઈનમાં છે તેવડા મ્હોટા

મજબૂત પૂઠું છપાઈ-ઉત્તમ છતાં આ ખાતાના સસ્તાપણના ધોરણને અનુસરીને, તથા રૂ. ૩૫૦ સાથે મૂલ્ય રૂ. ૦.૧૧, ઉંચા ૭૦ રેતલી કાગળ રૂ. ૧) તથા ઉત્તમ સોનેરી પૂઠા સાથે રૂ. ૧.૧૧ રાખ્યું છે. પોસ્ટેજ ૪૦ ૦૧ થી ૦૨.

ખાસ દિક્ષાયત—ચરિત્રમાળા તથા વિવિધમાળાના જે ગ્રાહકો જેઠની આખર સુધીમાં મંગાવી લેશે તેમને દર પ્રતે ૦) ને આછો મોકલાશે. ચાર કે વધુ પ્રત સામટી રેલ રસ્તે આછા ખર્ચે આવી શકશે. મુખ્યમંત્રીનાં ગ્રાહકોને ત્યાંના કાર્યાલયમાંથી એજ દિક્ષાયતે મળશે. ટપાલ થા રેલ રસ્તે મંગાવનારે નીચલે ઠેકાણેનું લખવું.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની સાખા—અમદાવાદ.

૩. ૮) હું પુસ્તક માત્ર ૩. ૨) માં

બહાર પડી ચૂક્યું છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાન્તર.

કદ-સુપરરોયલ ૮ પેજ ૯૫૦ પૃષ્ઠી વધુ છે.

કાગળ-૭૫ રતલી જાડા અને મજબૂત કેટ્ટીજ પેપર છે.

ભાષાન્તર-વેદધર્મસભાએ કરાવેલું તે. ઉત્તમ અને લોકપ્રિય છે.

શ્લોક-દરેક અધ્યાયના આદિ તથા અંતમાં અંકેક શ્લોક છે.

ટાઇપ-આ લાઈન જેવા મ્હોટા ટાઈપમાં છપાવ્યું છે.

ચિત્રો-મુખાઈમાં છપાવેલાં વિવિધ રંગનાં સુંદર ૧૫ ચિત્રો છે.

પુસ્તકની છપાઈ-અમદાવાદના રામકૃષ્ણ પ્રેસની મધ્યમ છે.

પૂઠું-પાકું ત્રણ સોનેરી નામવાળું છે.

મૂલ્ય-૩. ૨) પોષ્ટેજ, પેકીંગ, વી. પી. ઇ. ખર્ચ દર પ્રતે ૩. બાકી

ખાસ કિંદ્રાયત-ચરિત્રમાળા તથા વિવિધમાળાના જે ગ્રાહકો

પોતાનો રજીસ્ટર્ડ નંબર જણાવીને જેકની આખર મુદ્દીમાં ખરીદશે તેમને

માગી હશે તેટલી પ્રતો ૩. ૧-૧૨-૦ પ્રમાણે મોકલાશે. ખર્ચ જુદું.

ખર્ચમાં ખચાવ-મૂલ્ય તથા દર પ્રતે ૦)ના પેકીંગનો પ્રથમ

મોકલી ક્રમમાં ક્રમ એ પ્રત મંગાવવાથી રેલ રસ્તે ઓછા ખર્ચે પડશે.

શિવાજી તથા ભાગવત એકતું મૂલ્ય તથા ૦)ના પેકીંગ

૫૦ ના અગાઉથી મળતાં તે એ પણ રેલ રસ્તે મોકલાશે.

મુખ્ય તળનાં ગ્રાહકોને-રેલ ખર્ચ વધુ લઈ ત્યાંજ અપાશે.

ટપાલ યા રેલ રસ્તે મંગાવનારે નીચલે કેકાણેજ લખવું.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ખમાસા ચોકી અમદાવાદ.

ગ્રંથસ્વીકાર.

નીચેનાં પુસ્તકોની ભેટ આભાર સહિત સ્વીકારી વાંચકવર્ગની બાજુ માટે તેનાં નામ, મૂલ્ય, કદ ઇ. નીચે આપવામાં આવે છે. કોઈ ગ્રંથનો સ્વીકાર રહી જતો હોય તો મોકલનારે લખવા કૃપા કરવી.

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ—(આવૃત્તિ ૨૨ મી) લેખક તથા પ્રકાશક—શ્રીયુત વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ, કાગળ-લીસા, પૂઠું પાકું, ચિત્રો—જુદાં જુદાં ઇતિહાસિક સ્ત્રી પુરુષોનાં શુમારે ૫૦ થી વધુ, કદ ડેમી ૧૨ પેજ, પૃષ્ઠ ૩૦૦, મૂલ્ય ૦૮૩૥ સ્થળ—પટેલ અને શાહની કંપની ઈ. પાનકોરને નાકે-અમદાવાદ. સરકારી કેળવણી ખાતાની ગુજરાતી સ્કૂલોમાં વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા ખાતે ઘણાં વર્ષથી આ પુસ્તક ચલાવવામાં આવતું હોવાથી તેની લગભગ દર વર્ષે ૧૦૦૦૦૦ પ્રતની અકેક આવૃત્તિ નીકળતી રહે છે, જેથી કર્તાએ તેનું મૂલ્ય પણ વધુ રાખ્યું નથી. સરકારી સ્કૂલોમાં ચલાવવાને એક બીજો ઇતિહાસ પણ મંજુર થયેલો છતાં વિદ્યાર્થીઓ માટે આ પુસ્તક વધુ યોગ્ય હોવાથી તેનોજ પ્રચાર જ્યાં ત્યાં વિશેષ છે.

ઝેરી જાનવરોના ડંખના તાત્કાલિક ઉપાય—દક્ત દેશાવર ખાતે મુદત વહેંચવા સારૂ રચનાર દીનશાહ દાદાભાઈ દોરડી. પ્રકટ કરનાર—ગોરખા જ્ઞાનપ્રચારક મંડળી પોસ્ટ-મલખારહીલ મુંબઈ. બહાર ગામથી ૦) ની ટીકીટ ટપાલ ખર્ચ માટે ખીડનારને આ પુસ્તક વિનામૂલ્યે મોકલાય છે. કદ-ડેમી ૮ પેજ પૃષ્ઠ ૧૪૪.

જુદાં જુદાં ૭૫ થી વધુ પુસ્તકો ઉપરથી આ વિષય સંબંધી મળ્યા તેટલા ઉપાયો ઈ. નો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ થયેલો છે. સંગ્રહ બહોળો થયો છે અને હજી પણ વધુ ઇલાજોની માગણી બીજી આવૃત્તિ માટે તેના કર્તાએ અનુભવી વૈદો પ્રત્યે કરી છે. શિવાય જુદા જુદા

ધરગતુ ઇલાજેનો સંગ્રહ પણ આવી પરોપકારી રીતેજ પ્રસિદ્ધ કરવા ઇચ્છી, તેવા ઇલાજે જાણતા હોય તેઓ પ્રત્યે તે લખી મોકલવાની તેમની માગણી છે. આ રૂઠું કાર્ય પરોપકાર વૃત્તિથી કરવા માટે તેના કર્તાને તેમજ તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં પોતાનાં નાણાંને સહવ્યય કરનાર ઉક્ત મંડળીને અમારા અનેકશઃ ધન્યવાદ છે. મંડળીના નામ ઉપરથી તેના ચાલક અને સહાયકો ગુજરાતની બહારના સંભવે છે. અને તે છતાં પણ ગુજરાતી પ્રજા માટે આવું ઉપયોગી પુસ્તક વિના મૂલ્યે પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય કરીને તેમણે જે સદ્યુદ્ધિ દર્શાવી છે તે ગુજરાતના ગાડરીયા પ્રવાહે અને અધશ્રદ્ધાએ વહેનારા અને આવી લોકહિતની સામાન્ય બાબતો પણ જોઈ શકવાની શક્તિ વિનાના ધનવાનોને બેશક નીચુંજ જોવાડાવનારી છે.

હરકોઈ કાર્ય કરનારને વિવિધ પ્રતિદૂળતા અને ન્યૂનતાને આધીન કાર્ય કરવું પડતાં તે એકદમ સર્વોત્તમ ન બની જાય એ સ્વાભાવિકજ છે; છતાં કેટલી વીરો સો થાય છે તેની જેમને ખબર હોતી નથી તથા કાર્યના સાધન-સંયોગ જોવા જાણવાની પણ યુદ્ધિ હોતી નથી અને “આછું પાત્રને અદકું ભણ્યો ને વઢકણી વહુએ દીકરો જણ્યો” તેની પેઠે ઉચ્છૃંખલપણા ઉપરાંત એકાદ છાપામાં કે માસિકમાં લખવાની તક મળી ગઈ કે પોતાને મહા યોગ્યતાસંપન્ન માની લઈને સારા હેતુથી કાર્ય કરનારાઓ ઉપર સાસુપણાનો પોતાનો દાવો (અને તે પણ એકાદ વંઝા સ્ત્રી વગર પુત્રે કોઈની સાસુ બની બેસવા માગે તેવો વિના યોગ્યતાનો દાવો) માની લઈ તેઓ પ્રત્યે અને તેમનાં કાર્યો પ્રત્યે કટાક્ષપર કટાક્ષ કરનારા, તથા જે બાબતો અને સિદ્ધાન્તો પોતાને ન સમજ્યાં હોય તે સર્વ ખરાબ હોવાની માન્યતાવાળા, અને તે માન્યતાને ઇશ્વરના જેટલી સર્વજ્ઞતા પૂર્વકની માની લઈને બીજા દરેકને તેવી માન્યતાનુસાર ચલાવવાની વૃત્તિવાળા કોઈ કોઈ દીકાકારો-

ના જેવી કલમ બહાદુરીથી પ્રભુ અમને દરજ રાખે એમ ઈચ્છીને, આ પુસ્તકના લેખક પ્રકાશક સજ્જનો પ્રત્યે ઉક્ત સાસુપણાના દાવાથી નહિ પરંતુ તેમના પરોપકારી કાર્ય બદલ પૂજ્ય ભાવ અને ઉડી આભારવૃત્તિ પૂર્વક એકાદ સેવક તરીકે નીચેની નમ્ર સૂચનાઓ યથામતિ રજુ કરીએ છીએ. જે ઉપર યોગ્ય ધ્યાન આપી તેમણે જે ઉપકાર ગુર્જર પ્રજા પર કર્યો છે તેમાં ઉમેરો કરવાનું તેમને યોગ્ય અને રાજ્ય લાજે તેટલે દરજજે તેમ કરવા વિનવીએ છીએ.

૧ પુસ્તકમાં દ્વાઓનાં નામ જ્યાં જ્યાં પારસી ભાષામાં આપ્યાં છે તેમજ કેટલાંક અન્ય ભાષાનાં નામો પણ જેમનાં તેમજ આપ્યાં છે તેથી સર્વને તે બરાબર સમજાય તેમ નથી.

૨ ઉપાયોમાં માત્રા તથા વિધિ ઇત્યાદિ બાબતોના આવશ્યક ખુલાસાને અભાવે કેટલાક ઉપાયોનો અમલ થવો મુશ્કેલ પડે તેમ છે.

૩ પુસ્તકની છેવટે વનસ્પતિઓનાં ગુજરાતી નામ આપીને તેનાં લાટીન નામ અંગ્રેજીમાં આપ્યાં છે; તેને બદલે તે દ્વાઓની ઝોળ-ખાલુ વિષે ગુજરાતીમાં વધુ ખુલાસો ઘણો ઉપકારક થઈ પડે. સામાન્ય રીતે ગાંધીને ત્યાં મળતી વસ્તુઓને બાદ કરતાં લીલી વનસ્પતિઓ તેમજ બહુ લોકપ્રચિત ન હોય એવી ચીજો માટે તો આવી વિગત બહુ ઉપયોગી છે.

૪ કોષ્ટ ગુજરાતી વિકાનની સહાય મેળવી પુસ્તકની ભાષાની શુદ્ધિ કરાવવી યોગ્ય છે.

૫ દરેક જાણીતા વૈદ્ય તરફ આ પુસ્તકની અકેક નકલ મોકલી આપી તેના સુધારા વધારા માટે ખાસ પત્રથી માગણી કરવાથી આ કાર્યમાં વધુ ઉપકાર થવા સંભવ છે.

૬ દરેક માસિક તથા વર્તમાનપત્રમાં આવા મુદ્દત અપાતા પુસ્તકની સમાલોચના ઉપરાંત તેની જાન અં મુદ્દત લેવાવવામાં

પણી સંજ્ઞતા મળી શકશે. આથી અગણ્યા ધણા લોકો આ ઉપ-
કારનો લાભ લઈ શકશે.

આ પુસ્તક આ લખનારની જાણમાં પણ નજ આવ્યું હોત
પરંતુ હડખાયું ફતરું કરડવાના પ્રતાપે એ વિષયની સમાલોચના કોઈ
પત્રમાં વાંચતાં તે મંગાવી લીધું હતું. દરેક લાઇબ્રેરીએ અને ગામડાંના
સજ્જનોએ આવું પુસ્તક એક આનાનું પોસ્ટેજ મોકલી મંગાવી રાખવા
અને પ્રસંગોપાત દરદીઓ માટે તેનો સદુપયોગ કરવા ખાસ ભલામણ છે.

**મનુષ્ય કર્તવ્ય અને ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો—પ્રસિદ્ધ-
કર્તા રામપ્રસાદ લક્ષ્મણપ્રસાદ મિશ્ર-ધીકાંડા અમદાવાદ. કાગળ**
લીસા, પૂઠું કાચું, કંઠ રોયલ સોળપેજ, પૃષ્ઠ ૯૬ મૂલ્ય રૂ. ૦૧.

**રજનીકાન્ત—(એક રસપૂર્ણ કલ્પિત કાદમ્બરી) લેખક તથા
પ્રકાશક—છોટાલાલ ગીરધરલાલ સજ્જન, નડીયાદ. કાગળ લીસા,**
પૂઠું પાકું સોનેરી, કંઠ રોયલ સોળપેજ, પૃષ્ઠ ૨૩૦ મૂલ્ય રૂ. ૧૧૧.

**પ્રેમ પુષ્પાંજલિ—મહા કવિ પ્રેમાનંદના કવનવનમાંથી ચુંટી,
બીકા કરી પ્રસિદ્ધકર્તા માણેકલાલ કાલિદાસ ભટ્ટ, સ્કુલ માસ્તર
સુરત સીટી મ્યુનિસિપાલિટી. કાગળ લીસા, પૂઠું મજબુત; કંઠ**
સુપરરોયલ સોળપેજ પૃષ્ઠ ૧૨૦ મૂલ્ય ૦૧૦

**હમીરજી ગોહેલ—(એક અપૂર્ણ કાવ્ય) રચનાર સ્વ૦
કલાપી. પ્રકાશક—શ્રીયુત્તમભણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, કાગળ ઉંચા ૧૦૦
રતલી, પૂઠું પાકું સોનેરી, કંઠ રોયલ સોળ પેજ પૃષ્ઠ ૧૨૫, મૂલ્ય
રૂ. ૧), મધ્યમ કાગળ રૂ. ૦૧૧ સ્થળ પટેલ અને શાહની કાં.**
પાનકોરને નાકે અમદાવાદ.

**વિષલતા—(ભાગ ૨, ૩, લેખક તથા પ્રકાશક રત્નસિંહ
દીપસિંહ પરમાર, મુ. ડભોલી (સુરત) વિષય સાંસારિક નવલકથા,**
કાગળ લીસા, પૂઠું કાચું, કંઠ રોયલ સોળપેજ પૃષ્ઠ ૧૭૫, મૂલ્ય રૂ. ૦૧૦

“ નવ જીવનાલય ” વાળું ચોપાનીયું.

આની અગાઉ વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં જે પુસ્તકો ગ્રાહકો તરફ મોકલાયાં તેની સાથે ડૉ. મહાદેવ પ્રસાદના “ નવજીવનાલય ” ની સંસ્થા વિષે માહિતી આપનાર જે ફોર્મનું ચોપાનીયું વાંચકોને મળ્યુંજ હશે. કેટલેક સ્થળેથી એ ખાતા વિષેની પૂછ પરછના પત્રો મળવાથી તે વિષે સર્વ વાંચકોની જાણ માટે જણાવતાં આનંદ થાય છે કે:—

ધણું ખરાં દરદોમાં દવાઓને બદલે કુદરતી ઉપચારોજ ધણા લાભદાયક છે, એ વાતની સત્યતા ઉંડા વિચારથી જોતાં તેમજ આપણા પ્રાચીન વૈદક અને વર્તમાન પાશ્ચાત્ય અનુભવી ડૉક્ટરોના મતથી પણ વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતી જાય છે. (અમને પોતાને પણ એ વિષે કેટલોક જાતિ અનુભવ મળેલો છે.) “ નવજીવનાલય ” ના અધિપતિ ડૉ. મહાદેવ પ્રસાદ એ વિષયના ખાસ અભ્યાસી અને ઉત્સાહી તથા બુદ્ધિશાળી ઉપચારક હોય સ્વભાવે ભલા અને પ્રમાણિક છે. હવા, ઉપવાસ, ખાદ્ય, ક્ષણાહાર, વિજળી ઇ. કુદરતી (દવા ખવરાવ્યા વિનાના) ઉપચારો કરી નહાનાં મ્હોટાં અનેક દરદો મટાડવા માટે “ નવજીવનાલય ” નામક ઉપચારગૃહ પોતાના સાહસ-થી અમદાવાદમાં ગામ બહાર રાયપુર દરવાજાથી કેટલેક છોટે આવેલી એક ખુલ્લી અને વિશાળ જગ્યા વચ્ચે આવેલા બંગલામાં તેમણે કહાડેલું છે. અને ત્યાં એ ઉત્તમ વૈદ્યવિદ્યાને લગતાં યંત્રો ઇં વસ્તુઓ સેંકડોના ખર્ચે મેળવી તથા તૈયાર કરાવીને ગોઠવેલી છે. નહાનાં તેમજ સામાન્ય દરદો ઉપરાંત ખીજ રીતે નહિ મટી શક્યા હોય એવા વ્યાધિઓ માટે પણ તેમની સલાહ અને ઉપચાર માટે ધણી ખુશીની સાથે ભલામણ કરી અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ દેશના વૈદ્યો અને

ડૉક્ટરો આ વિધાના સિદ્ધાન્તો સમજતા થઈ હાલનાં દવાખાનાંઓને બદલે સ્થળે સ્થળે આવાં ઉપચારગૃહો ઘણાં બહોળાં સાધતો સહિત સ્થપાય અને પરોપકારી ગૃહસ્થો આ વિષયની સારા પાયાપરની હોસ્પીટલો કહાડવાને પ્રેરાય.

દરદો થવા પછી ઉપચાર કરવા પડે તે કરતાં દરદ થવાજ ન પ્રાપ્તે એ પ્રકારનું વૈદક જ્ઞાન ફેલાવવું એ વળી એથી પણ એક મહત્ત્વપુણ્યની વાર્તા છે. વૈદકલ્પતરૂ, ધન્યંતરી, મહાકાળ, ૪૦ માસિકો એવા વિચારો તરફ અને કુદરતી ઉપચાર વિદ્યા તરફ ઠીક લક્ષ આપે છે છતાં હજી એ વિષયમાં ફરતા અનુભવી ઉપદેશકો રાખીને ઘણું બહોળું કાર્ય થવાની જરૂર છે. અમારા શ્રીમાનો આવી બાબતોનો પ્રવેશ થવા દેવા માટે પોતાનાં મગજ ખુલ્લાં મૂકે અને ઉદારતાના અવાહને આવા ખરેખરા પરોપકારના માર્ગ પ્રત્યે વહેવા દે તો તેમનું અને લોકોનું કેટલું બધું કલ્યાણ થાય ?!

આ પ્રસંગને લઈને એક બીજી બાબત તરફ પણ વાંચકોનું લક્ષ ખેંચવા રજા લઈશું કે, “ નવજીવનાલય ” વિષેના ઉક્ત ઉદ્દેશ ઉપરથી કોઈએ એમ માની લેવાનું નથી કે વર્તમાન ખત્રો, માસિકો કે આવી ગ્રંથમાળાઓના વ્યવસ્થાપકો તે તે દ્વારા અપાતી જાહેર ખર્ચો કે વહેંચાતાં હેંડબીલો વા ચોપાનીયાંના ખરાપણા વિષેની ખાત્રી કરીનેજ તેવી બાબતો સ્વીકારે છે; અને તેથી એવી બાબતોની સત્યતા વિષે તેમને જવાબદાર યા જાણીતા ન સમજતાં તે વિષે તેમને પૂછવાને બદલે શંકા થતાં પોતે જાતેજ તપાસ કરી જરૂરી ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ. “ નવજીવનાલય ” વિષે તો અમને માહિતી હતી તેથી તે લખી જણાવી છે.

મંત્રી.

ગ્રંથલેખકના બે બોલ.

અન્ય ભાષાઓમાંથી અનુવાદ કરેલી મહારી વાર્તાઓ લગભગ નવ વર્ષ થયાં ‘સુંદરી સુબોધ’ ‘સ્ત્રી બોધ’ ભારત જીવન ‘જ્ઞાન સુધા’ તથા ગુજરાતી પંચ’ ના દીવાળીના અંક આદિ સામયિક પત્રોમાં વખતો વખત પ્રગટ થતી આવી છે. એમાંની કેટલીક વાર્તાઓ આજે પુસ્તકાકારમાં વાંચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ થતી જોધ મળે વિશેષ આનંદ થાય છે. આમાંની વાર્તાઓ શ્રીયુક્ત રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, શ્રી પ્રભાત કુમાર સુબોધાધ્યાય, શ્રી સુબોધચન્દ્ર મજુમદાર, શ્રી ચારુચન્દ્ર બટ્ટાપાધ્યાય, શ્રી સુધીન્દ્રનાથ ઠાકુર તથા શ્રીમતી બંગ મહિલા આદિ સુવિખ્યાત બંગાળી લેખકો અને લેખિકાની લોકપ્રિય થઇ પડેલી વાર્તાઓના અનુવાદરૂપ છે.

‘તંત્રી સાહેબનો ઘોંટાળો’ અને ‘છેવટનો ફેંસલો’ એ બે કથાઓ આજ સુધી કોઇ ગુજરાતી માસિકમાં પ્રગટ થઇ નથી, પરંતુ આ સંગ્રહદ્વારાજ પ્રથમ પ્રાસદ થાય છે.

બંગાળી ટુંકી વાર્તાઓને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનું અને તેને સંગ્રહ પ્રગટ કરવાનું પ્રથમ સૂચન મળે મહારા સ્વર્ગસ્થ મિત્ર રા. રા. નરસિંહરાવ હરિલાલ ધ્રુવે કર્યું હતું. તેમનો આત્મા પરલોકમાં બિરાજવા છતાં પણ પોતાની સૂચના અને ઉત્તેજનને પરિણામે ઉદ્ભવેલી આ કૃતિનો સુવાસ ગ્રહણ કરીને તૃપ્તિ અનુભવશે એવી આશા છે.

આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવોક્તિ લખી આપવા માટે મહારા મિત્ર રા. રા. રમણીકલાલ અમૃતલાલ મહેતાનો ઉપકાર માતૃ હું.

બારાં-કોટા રાજ્ય

રાજપુતાના

૨૭-૧૧-૧૨.

} શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત.

પ્રસ્તાવોક્તિ

સામયિક સાહિત્યથી પરિચયશીલ જનો રા. શિવપ્રસાદ દ. પંડિતના પ્રયત્ન વા નામથી અજ્ઞાત હોય એ સંભવિત નથી. જે ટુંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ જનસમાજ સમક્ષ મૂકવામાં આવે છે તે ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે ભિન્ન ભિન્ન માસિકોમાં બહુધા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જ્યેમ વાસ્તવિક નવલકથાની ઉત્પત્તિ આંગ્લ સાહિત્યના પરિચયમાં આવ્યા પછી ઉદ્ભવી છે ત્યેમ ટુંકી વાર્તા—હાની વાર્તાનો જન્મ પણ પાશ્ચાત્ય વાહનમયના સમ્બન્ધમાં આવ્યા પછી અને નવલકથાની પછીના કાળમાં થયો છે.

ટુંકી વાર્તા અને નવલકથામાં ભેદ છે. એ ભેદ પાત્ર, ખનાવ અને વસ્તુસંકલનાને અંગે છે. આપણા દેશના સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તો ટુંકી વાર્તાની શરૂઆત પ્રથમ બંગાળી સાહિત્યમાં થયેલ છે. એ વિકાસ પામેલા ભાષા ભંડારમાંથી કેટલીક ઉત્તમ વાર્તાની અનુવાદ સ્વ. શ્રી નારાયણ હેમચંદ્રે આપણી ભાષામાં કર્યો છે. ભાષાના આ અંગને પરિપુષ્ટ કરવા કેટલાક સાહિત્ય ઉપાસકોએ સ્તુત્ય પ્રયત્ન આદર્યો છે. અને કેટલાકે એ માંગે વિચરણ કર્યું છે. રા. પંડિતના એજ દિશામાં પ્રશંસનીય પ્રયત્નનું પરિણામ આ કથાગુચ્છ છે. એમાંની વાર્તાઓ બહુધા ભાષાંતર છે.

માનવ પ્રકૃતિના કેટલાક ભાવ કુસુમ સમાન કોમળ અને કમનીય છે. તેનું ચિંતન કરતાં હૃદય દ્રવીભૂત થાય છે. કેટલાક ભાવ કઠોર અને તીવ્ર છે. એવા ભાવોનું પરિચિંતન કરતાં હૃદયમાં ભયનો સંચાર થાય છે. આ ભાવો મનુષ્યહૃદયને કીડાભૂમિ બનાવી તેમાં ખેલે છે.

વા સમરાંગણ બનાવી તુમુલ્લ યુદ્ધ મચાવે છે. આ ભાવોથી મનુષ્ય-જીવન વિવિધ રીતે રંગાય છે. આવા ભાવોનું યથાર્થ આલેખન, ભાવાવેશપ્રેરિત મનુષ્યહૃદયનું પ્રતિબિમ્બ દુઝી વાર્તામાં મનોહારી રીતે આલેખી શકાય છે. આવા સૂક્ષ્મતર ભાવો નવલકથામાં તેની જટિલતાને લીધે ઉત્તમ રીતે અંકિત થઈ શકતા નથી. માટેજ દુઝી વાર્તામાં ઉત્તમ કલાવિધાનની આવશ્યકતા છે. ચિત્રકળામાં જેને ‘એરિયલ’ ક્ષણસ્થાયી’ તરલ ભાવ કહે છે તે જ્યેમ ઉતારવા કઠિન છે ત્યેમ આવા ભાવો નવલકથામાં ઉત્તમ રીતે આલેખાવા મુશ્કેલ છે. દુઝી વાર્તામાં આવા ભાવોનું ચિત્ર યથાર્થતાથી દાખવી શકાય. દુઝી વાર્તાનું દુઝે સ્વરૂપ લાફ કાડિયો હીર્ન (Laf cadio Hearn) ના શબ્દોમાં કહિએ તો The beauty of what is beautiful in human emotion મનુજ ભાવોમાં રહેલી આસ્તાનું સૌંદર્ય દાખવાવાનું છે.

આ શિવાય આપણા પ્રાચીન રીત રિવાજ, સાંસારિક વા ધાર્મિક વસ્તુસ્થિતિ આદિ દુઝીજ વાર્તામાં આલેખી શકાય. આ કથાગુચ્છની પ્રથમ વાર્તા ‘અજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન’ માં વિજ્ઞાનથી થયેલાં પરિવર્તનો દર્શાવ્યાં છે. ‘નહાની વાહુ’ નો આશય જુદોજ છે. હિંદુ ગૃહસંસારની છાયા ઉત્તમ રીતે આલેખાઈ છે. હિંદુ બાળાનો નૈસર્ગિક ધર્મ પ્રતિ અનુરાગ હૃદયસ્પર્શી છે, પરંતુ વાર્તાનો હેતુ વાંચકોથી ગુપ્ત રહી શકતો નથી. “વડિલોનું કહ્યું ન માની અહીં આવી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ખરોખર કરવું પડ્યું” એ વાક્યથી વાર્તાનો ઉદ્દેશ કળી શકાય છે. કલાની દ્રષ્ટિએ આ ક્ષતિકર છે. ‘ગૃહધર્મ’ અને ‘સ્નેહનો જય’ એમાં હિંદુ ગૃહસંસારમાં બની આવતા પ્રસંગોનું ભાવવાહી ચિત્ર છે. ‘છેવટના ફેંસલા’માં અન્યાયનો ભોગ થયેલ ઉદાત્ત મનુષ્યની હૃદયવ્યથાનું અંકન કરણ, રસિક અને મનોગમ્ય છે. “તંત્રી

સાહેબનો ઘાંટાળો અને ‘શારદા ચરણનું લોપાણ’ એ બન્નેમાં સામાન્ય ઘટનાનો ઉલ્લેખ છે. એમાંની બીજીમાં કૃષ્ણ હૃદયના મનુષ્યનાં કાવતરાંની છાયા, સ્ત્રીની વ્યવહાર કુશળતા મનોરંજક છે. કલાની દૃષ્ટિએ ‘ના મ્હારે તો તમારી દેવી નથી બનવું’ એ ઉત્તમ છે. તેમાં પણ કંઈકે ક્ષતિકર જેવું ઉપર કહ્યું તેવા પ્રકારનું છે. એક વિખ્યાત ફ્રેન્ચ ગુણદોષવિવેચક કહે છે કે:—

“આપણને જે પુસ્તક આનંદ આપે તેને આપણે મ્હાવાં જોઈએ, અને સાહિત્યમાં ભિન્ન મતાવલંબીઓના વર્ગ અને વર્ગીકરણની માયાકુટમાં ન પડવું જોઈએ.” *

ચમ્પૌ, ગુલાબ, જાઈ આદિ પુષ્પોની ગુંથણીનું પરિણામ આ “કથા ગુચ્છ” છે. એમાં કોઈની નિર્મળ પરિમળ, કોઈની તીવ્ર ઉત્કટ સુવાસ, કોઈનો નયન રંજક વર્ણ, કોઈની મનોહારી મૃદુતા જ્યેમ તૃપ્તિપ્રદ થાય છે ત્યેમ આ કથા ગુચ્છ કુસુમ સદૃશ હૃદય રંજક નીવડે એજ.

રમણીક, અ. મહેતા.

---

* “Let us love the books which please us and cease to trouble ourselves about Classification and schools of Literature.”

Jubs Lemaitre.

‘કથાગુરુ’ની અનુક્રમણિકા.

ક્રમાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	અજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ...	૧
૨	નહાની વહુ ...	૨૦
૩	ગૃહ ધર્મ ...	૩૭
૪	સ્નેહનો જય... ..	૪૪
૫	છેવટનો ફેંસલો. ...	૫૫
૬	તંત્રી સાહેબનો ઘોંટાળો. ...	૬૯
૭	ના મહારે ત્હમસી દેવી નથી બનવું. ...	૮૯
૮	શારદાચરણનું ભોખાળું. ...	૧૧૯
૯	સરસ્વતી ...	૧૩૬

પ્રકીર્ણ વિષયાનુક્રમ.

ક્રમાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	નવાળુની-આ સાથેનું છુટું કાંઈ... ..	૩
૨	શિવાજી હવેપતિ. ...	૪
૩	શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર. ...	૫
૪	ગ્રંથ સ્વીકાર... ..	૬
૫	“ નવજીવનભવ ”વાળું ચોપાનીયું. ...	૧૦
૬	ગ્રંથ લેખકના બે બોલ.... ..	૧૨
૭	પ્રસ્તાવોક્તિ	૧૩

કથાગુચ્છ.

ભાગ ૧ લો.

(૧) અજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન.

આજકાલ લોકો વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન (સાયન્સ) પુકારી રહ્યા છે. પરન્તુ વિજ્ઞાનથી શો લાભ છે તે ધણા લોકો નથી જાણતા. એ લોકો વિજ્ઞાનને નીરસ જાણીને એનાથી દૂર નહાસે છે. પરન્તુ એ એમનો ભ્રમ છે. બધા વિષયોનું થોડું થોડું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આજ હું તમને એવી વાત સંભળાવું છું કે જહોને એકવાર સાંભળીનેજ આપને ખબર પડશે કે હું અજ્ઞાન ભારતવાસી હોવાથી વિજ્ઞાને મહત્ત્વ કેવો રાવરાવ્યો હતો.

હંચી કેળવણી લીધા પછી મહોટી પદવી મેળવવાની આશાએ કોલેજ છોડી હું વિલાયત ગયો. લંડનમાં ગયે છ સાત મહિના થયા એટલામાંજ મહારે ધણા સાહેબ લોકો સાથે ઝોળખાણ પીછાન થઈ ગઈ. એ લોકોની સાથે રહેવાથી હું પણ એક જાતનો સાહેબજ બની ગયો. હમણાં હું વિલાયતથી પાછો આવ્યો છું પરન્તુ દેશી વેશનો આદર ન જોઈને હું સાહેબજ બનીને રહું છું. અલબત્ત, મહારે રંગ થોડોક કાળો છે. પણ રોજ બે ચારવાર સાબુ લગાડું છું. તેથી થોડી ધણી કસર નીકળી જાય છે.

ઠીક, હવે મહારી કથા સાંભળો, હું કહી ચુક્યો છું કે લંડનમાં ઘણા સાહેબો અને મહોની સાથે મહારે પરિચય થઈ ગયો હતો. તેમાં હાર્વી નામના એક ઈન્જનીયર સાહેબ સાથે મહારે ઘણી મિત્રતા થઈ ગઈ હતી. એ ગોરો અંગ્રેજ અને હું કાળો ભારતવાસી, પરંતુ હમારા બન્નેમાં એ વાતને લીધે રજા માત્ર અન્તર નહોતો. હાર્વી સરકારી નોકર હતો. કેટલાક દિવસો પછી મહને ખબર મળી કે એની કાકી મરી ગઈ. કાકીને કોઈ છોકરું છેયું હતું નહિ. તેથી તહેનો બધો વીરસો-માલ મીલકત-હાર્વીનેજ મળી. હાર્વીએ પણ તરતજ નોકરી છોડીને કાકીના ઘરનો રસ્તો લીધો. જતી વખત મહને કહેતો ગયો કે ‘જો ભાઈ, પરીક્ષા થઈ ગયા પછી રજાના દિવસોમાં જરૂર મહારે ઘેર આવજો, ઓછામાં ઓછું દસ પંદર દિવસ મહારે ઘેર તહારે રહેવું પડશે.’ મહે તહેના નિમન્ત્રણનો સ્વીકાર કર્યો અને પૂછ્યું કે “તહારો સ્વભાવ જ ઘણો પરિશ્રમી છે. હવે તો તહારી પાસે કાંઈ કામ તો છે નહિ. ઘેર જઈને શું કરીશ ?” મહારા મિત્રે જવાબ દીધો “કેમ ? કામની કાંઈ ખોટ છે ? બીજાઓને માટે કાંઈ કામ કરવાનું નથી એટલે શું દિવસો આળસમાંજ ગાળવા પડશે ? નહિ. જરૂર નહિ. તું મહારે ઘેર આવીશ તહારે તહેને માલૂમ પડશે કે હું મકાનને કળોથી કેવી રીતે સજાવું છું.” હાર્વી મહને શેકહેન્ડ કરી ચાલી ગયો.

ધીમે ધીમે સાત આઠ મહિના જળપ્રવાહની માફક નીકળી ગયા. પરીક્ષા પણ થઈ ગઈ. બરોબર એજ વખતે હાર્વીનો પત્ર આવ્યો. ઘણા માન અને આગ્રહ સાથે એણે ફરીથી મહને આમન્ત્રણ કર્યું. હું પણ આખરે એક દિવસ પોર્ટમેન્ટોમાં કપડાં લતાં ભરીને, રેલગાડીમાં એસીને હાર્વીને મળવા ગયો. હાર્વીનું ઘર લંડનથી ચાલીસ માઈલને છેટે છે. એ મહને લેવા સ્ટેશન ઉપર આવ્યો હતો. અને મહને જોઈને બહુ ખુશી થયો. હમે બન્ને એની ગાડીમાં બેસીને ઘર તરફ ચાલ્યા.

થોડે દૂર ગયા એટલે હાર્વીએ કહ્યું “જો પેલું મહારં ઘર દેખાય છે. એ બગીચાની ચારે તરફ જે મકાનો દેખાય છે તે મહારા મિત્રોનાં છે. મહેં મહારા ઘરમાંથી એ બધાના ઘરોમાં ટેલીગ્રાફ લગાડી દીધો છે. જ્યારે કોઈ દિવસ કામ પડે છે ત્યારે તારથી મહારા મિત્રોને બોલાવું છું. એ લોકો આવીને મહારી સાથે શેતરંજ રમે છે. નહિ તો બીજા કોઈને પૂછાવું છું કે ‘ચલો, આજ આપણે શીકાર ખેલવા જઈએ.’

એટલામાં હમારી ગાડી અંપાની પાસે આવી પહોંચી. હાર્વીએ ગાડીને રોકી. અંપો બંધ હતો. એ ઉઘાડવાને માટે હું ગાડીમાંથી નીચે ઉતરવા જતો હતો પરંતુ હાર્વીએ મહેં રોક્યો. અંપો એની મેજેજ ઉઘડી ગયો. આશ્ચર્ય પામીને મહેં કહ્યું ‘વાહ, વાહ, આ તો બહુ મજાની વાત.’

હાર્વીએ કહ્યું ‘કેમ, આ તહારી સમજમાં ન આવ્યું ? ! અંપાની બહાર દસ બાર હાથ લોટાનું મજબૂત પતર છે. તહેના ઉપર ગાડી ચઢી એટલે એ થોડુંક નીચું દબાઈ ગયું. એ પતરાની સાથે જમીનની નીચે થઈને અંપાના નીચલા ભાગની સાથે એક સાંકળ લાગેલી છે. જ્યારે લોટાનું પતર નીચે નમી ગયું ત્યારે કળ અંપાના નીચલા ભાગથી છુટી ગઈ. અંપામાં કમાન છે, તેથી તે પોતાની મેજેજ ઉઘડી ગયો. અંદર પણ બરોબર એવીજ રીતે લોટાનું મજબૂત પતર રાખેલું છે. એના ઉપર ગાડી આવ્યાથી અંપો પાછો બંધ થઈ જાય છે. મહેં કહ્યું ‘આવું તો મહેં કોઈ દિવસ જોયું નહોતું. દરવાન તો તહારે રાખેજ નહિ પડતો હોય !’

ગાડી પોર્ટિકો (સાયબાન)ની નીચે જઈને ઉભી રહી, તે મહેં જોયું તો એક સાઈસ (ઘોડાવાળો) ઉભો છે અને નોકર અંદરથી કમાડ ઉઘાડે છે. હાર્વીએ કહ્યું ‘જુઓ, મહેં કોઈને બોલાવ્યા નહોતા પણ એ લોકો પોતપોતાના કામને માટે આવી પહોંચ્યા. અંપો ઉઘાડવાના

લોઢાના પતરાની સાથે વીજળીના એ તાર લાગેલા છે. એ તારોએ તખેલા અને નોઢરોની ઓરડીની ઘંટડીઓ વગાડી. લોઢાની આદરો જ્યારે નીચી નમી ગઈ તે વખતે એ ઘંટડીઓ વાગી, અને એ લોકોએ જાણી લીધું કે આપણે ત્યાં કોઈ આવ્યું છે.

મહેં કહ્યું ‘એ તો બહુ જ સાફ. તારે ત્યાં આવીને કોઈને ખોટી જ ન થવું પડે.’

હમે ઘરની અંદર ગયા. હાર્વીની બહેન પાસેની એક ઓરડીમાં હતી. હમને જોઈને એ હમારી પાસે આવી. હાર્વીએ તહેને મહારો પરિચય કરાવ્યો. મીસ હાર્વીને જોયાથી એમ માલૂમ નહોતું પડતું કે એ હાર્વીની બહેન છે. તહેની ઉમર આશરે પચાશ વર્ષની હતી. તહેનામાં સ્ત્રીજાતિની ક્રામળતા જરાએ નહોતી. યથાસાધ્ય મધુર સ્વરે તહેણે પૂછ્યું, ‘મહાશય, આવતાં રસ્તામાં આપને કોઈ અડચણ તો નહોતી પડી ને?’ આવી રીતે એ ચાર વાતો પૂછ્યા પછી તહેને કોઈ કામ યાદ આવ્યું અને એ લાંથી ચાલી ગઈ.

ઉપર જવાના દાદરની ડાબી બાજુએ મહેં જોયું કે, એક મહોટા લોઢાના સળીઆને લોઢાનાં ન્હાનાં ન્હાનાં ઘણાં શીકાં વાંકાં વાંકાં ટાંગેલાં છે. દરેક શીકામાં એક એક બ્રશ હતું. એ કળતો પ્રયોગ સમજમાં ન આવવાથી મહેં પૂછ્યું ‘ભાઈ, હાર્વી! આ શું છે?’

હાર્વી—‘શું આ? એ બ્રશ—સાફ કરવાની કળ છે. આવ, હું તહેને સમજાવી દેઉં. આ જો, જમીનથી એક ફૂટ ઉંચે એક પુલપીટ—ચપ્પતરો છે, તહેના ઉપર એક સ્ટુલ છે. તહેના ઉપર ઉભા રહેવું પડે છે. ઉપર ઉભા રહેતાંની સાથે જ એ સ્ટુલ નીચે ઉતરવા લાગે છે. અને ઉતરતી વખતે ઘડીયાલની માફક અન્દરનાં અનેક ચકરોને ચલાવે છે, એથી બ્રશવાળાં શીકાંઓ ફરી ફરીને તહેમારા કોટ, પાટલુન, વિગેરે બધું સાફ કરી નાંખે છે. પરંતુ ટોપી સાફ કરવાનું બ્રશ જે

સૌથી ઉપર છે એ ધણું મજાનું છે. જો, એનો આકાર વચ્ચેથી એ ભાગ પાડેલી હેટ (ટોપી) ની પેટીના જેવોજ દેખાય છે. ’

મહેં કહ્યું ‘વિલક્ષણ છે, અદ્ભુત છે, એકવાર એના ઉપર ચઢો તો ખરા. ’

હાર્વી સાહેબ જમને એ સ્ટુલ ઉપર ઉભા થયા. ચઢતાંવાંત જ બધા અશો ફરી ફરીને ત્હેના શરીર ઉપરના બધાં વસ્ત્રો ઝાડવા લાગ્યા. પરન્તુ ઉપરવાળું ટોપીનું અશ એમને એમજ રહ્યું. જ્યારે નીચેના અશોનું અડધું કામ થઈ રહ્યું ત્યારે ઉપરનું અશ નીચે ઉતરી આવ્યું. અને જલદી જલદી ગોળ ફરીને દસ બાર ચક્કરમાં માથા ઉપરની ટોપીને સાફ કરી પોતાની જગ્યાએ જતું રહ્યું.

હાર્વીએ ઉતરીને કહ્યું ‘કેવું મજાનું યંત્ર છે ? આવ, તું પણ ત્હારાં વસ્ત્ર સાફ કરાવ. ’

મહેં કહ્યું ‘ના, ના, હમણાં રહેવા દો. ’

હાર્વી—‘ત્હારે ઠીક, ઉભા રહો, હમણાં હું ખબર કહાડું છું કે જમવાની કેટલી વાર છે. ’

હાર્વીના ગયા પછી મહેં એ સાફ કરવાનું યંત્ર જોયું. મનમાં એમ પણ થયું કે એ કેવી રીતે ચાલે છે, એ એક વખત હું પણ જોઉં. ચારે તરફ મહેં જોયું તો ઓરડામાં કોઈ હતું નહિ. હું સ્ટુલ ઉપર ચડી ગયો. બધા અશ સારી રીતે ફરીને મ્હારા વસ્ત્ર સાફ કરવા લાગ્યા અને ટોપીનું અશ—અરે બાપ રે ! આ શી આપત્તિ આવી પડી ! હાય ! મ્હારા તો પ્રાણ નીકળી ગયા.

મ્હારા માથા ઉપર ટોપી નહોતી એ વાત તો હું ભુલીજ ગયો હતો. ટોપીના બન્ને અશ મ્હારું મ્હોં પકડી લીધું. અંદરના બન્ને ચીપીઆ વડે મ્હારા કાનને અચ્છી રીતે પકડીને એ મ્હારા મ્હોંની ચારે તરફ ફરવા લાગ્યા. મ્હને લાગ્યું કે નાક ઉપર ચામડી રહેવાની

નથી. મહેં વિચાર કર્યો કે માથું નીચું નમાવીને ઉતરી જાઉં. પરંતુ જોવા હું નીચો નમવા ગયો તેવોજ પાછળથી કપડાં સાફ કરનારા અશોએ એટલા વેગથી ધક્કો માર્યો કે હું તરતજ પાછો સીધો થઈ ઉભો થઈ ગયો. સૌભાગ્યથી આ યંત્રણાનો તરતજ અંત આવી ગયો. ઉતરીને જોયું તો હાર્વી એક ખુણામાં ઉભો ઉભો હસ્યા કરે છે. તહેતું હસવું બંધ થતું નહોતું. મહેં પણ એક વખત હસીને મહાર્ મહોં રહામેના દર્પણમાં જોયું, પહેલાં તો હું હસવાની પરાણે એટા કરતો હતો પરંતુ હવે મહાર્ મહોં જોઈને તો મહારાથીજ ન રહેવાયું. હું પણ ખુબ ખડખડ હસવા લાગ્યો. માથાના વાળ, મંદિરની ચમરી જેવા થઈ ગયા હતા અને મહારા પ્યારા બ્હીસકર્સ (લાંબી મુંછો) તો એક અંશ કળમાં જ ભરાઈ રહ્યો હતો.

હાર્વીએ હસવું જરા બંધ કરીને કહ્યું:—‘શો તમાશો છે ? એ કળ ખરોખર મહારા જ માપની છે એનો તહેં વિચાર ન કર્યો. અને ટોપી ઉતારીને કેવી રીતે ચડી ગયો ?’ મહેં કહ્યું ‘બસ, રહેવા દો. હું ખુબ ઝડાઈ ગયો છું.’

‘તો આવ, કપડાં બદલ, ભોજન તૈયાર છે.’ એમ કહી હાર્વી ઉપરને મેડે એક ઓરડીમાં લઈ ગયો. તહેણે કહ્યું ‘જેટલા દિવસ અહિં રહે એટલા દિવસ આ તહારી ઓરડી છે.’

મહેં કહ્યું ‘ઠીક, આ ઓરડી તો ઘણી સુંદર છે.’

હાર્વી:—ઓરડી ઘણી મહોટી છે. રાતે એકલા આટલી મહોટી ઓરડીમાં સુઈ રહેતાં તહેને બ્હીક લાગે તો હું આ ન્હાના પલંગ ઉપર આવીને સુઈ જઈશ.’ મહેં કહ્યું ‘ના, ના. હવે મહેને મહોટા ઓરડામાં સુતાં બ્હીક નથી લાગતી.’

હાર્વીએ હસીને કહ્યું:—‘ઘણી સારી વાત છે. આ ઓરડીમાં કેટલીએક કળો છે તે તહેને બતાવી દઉં છું. અંધારું થતું જાય છે;

પહેલાં દીવા સળગાવીએ. મ્હારે ત્યાં દીવા એની મેળે જ સળગે છે, કોઈ એને સળગાવતું નથી. નીચે એક બેટરી (વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન) છે. બેટરીના તાર બધી જગ્યાએ ગ્યાસની (હવાની) નળીઓને લાગેલા છે. આ હાથીદાંતના હાથાને દબાવીશ એટલે તરતજ બેટરી ચાલતી થશે. એક તાર ગ્યાસની બધી ચકલીઓ ઉઘાડી દેશે, અને વિજળીથી ગ્યાસ ચાલશે. ’

એમ કહી હાર્વીએ હાથો દબાવ્યો. જોત જોતામાં ઓરડામાં બધે ગ્યાસના દીવા સળગી ગયા. આશ્ચર્યચકિત થવાથી હું તો બોલી જ ન શક્યો. મ્હેં પૂછ્યું ‘ ઠીક; પણ આટલે ઉંચે ગ્યાસ કેમ લગાડ્યો છે ? ’ હાર્વીએ કહ્યું ‘ એના ઉપર પીતળનું એક શીકું લાગેલું છે. એ પીતળનું નથી. કંઈ ખીજ ધાતુઓનું બનેલું છે. અને એ એવી રીતે બનાવ્યું છે કે જરાક ગરમી મળતાંવાંત જ એ વાંકું થઈ જાય છે. ’

હાર્વીની વાત પુરી થવા નહોતી પામી એટલામાં ઓરડામાંના બધા ‘ શટર્સ ’ બન્ધ થઈ ગયા બારીઓના પડદા પડી ગયા. જાણે કે હું ભૂતની હવેલીમાં આવી ગયો.

હાર્વીએ મ્હને આશ્ચર્ય થયેલો જોઈને હસીને કહ્યું:— ‘ એ ‘ શીકું ’ ગરમીથી વાંકું થઈ જાય છે અને છતને વળગી રહે છે. છતપર દબાવવાની એક કળ છે. એ કળને એ દબાવે છે. ‘ શટર્સ ’ ઉઘાડા હોય છે ત્યારે એક કમાનને આધારે ઉઘાડા રહે છે. દબાવવાની કળ દાખતાંની સાથે જ એ કમાન ઢીલી થઈ જાય છે. અને ખીજ કમાનથી શટર્સ બન્ધ થઈ જાય છે. અને જુઓ શટર્સ બન્ધ થતાની સાથે જ પડદાની દોરડી ખસી જઈ પડદા પડી જાય છે. ’

‘ મ્હેં પૂછ્યું ‘ પેલો એક હાથો છે તે પણ ગ્યાસ સળગાવવાના સુધાના જેવો જ છે. પેલી કળના ઉપર લખ્યું છે ત્હેનું શું પ્રયોજન ? ’

હાર્વી:—‘ A નો અર્થ (alarm) એલાર્મ-ભય-છે. પ્રત્યેક ઓર-ડીમાં એક એલાર્મ છે. છત પર એક મ્હોટી ધંટડી છે. નીચેની એક વીજળીવાળી બેટરી સાથે એ ધંટડીનો સંબંધ છે. હાથો દબાવતાં વાંત જ બેટરી ચાલે છે અને ધંટનો મ્હોટો અવાજ થવા લાગે છે, ધંટનો શબ્દ સાંભળતાં જ પડોશીઓ સમજી જાય છે કે કોઈ ભારે વિપત્તિ આવી પડી છે. પરંતુ આજ સુધી એ ધંટ વગાડવાનું પ્રયોજન નથી પડ્યું.’

તેણે ફરી કહ્યું: ‘ આ ઓરડીમાં બે બીજી કળો છે. પેલા ખુણામાં જ્યાં પડદો નાંખ્યો છે ત્યાં સ્નાન કરવાની જગ્યા છે. તેની અંદર માથાના ઉપર જ એક મ્હોટો નિર્ઝર (shower bath) છે. અંદર ઘુસતાંજ પાણી ઝરવા લાગે છે, કોઈક કળ દબાવવી નથી પડતી. કાલે સવારે મરજી હોય તો ત્યાંજ સ્નાન કરજો.’

મહેં કહ્યું:—‘ ઠીક, એમજ કરીશ. હું જાણું છે કે ત્હમ્હારી બધી કળો ત્હમે આ ઓરડામાં લગાડી છે.’

હાર્વી:—‘ નહિ, દરેક ઓરડીમાં કોઈને કોઈ કળ છે. ઠીક, જોઈ આવો કે કળમાં પાણી છે કે નહિ ?’

મહેં કહ્યું ‘ છે, હમણું આવ્યું છે.’

હાર્વી:—‘ હમણું નથી આવ્યું. અંદર જતી વખત ત્હમ્હારા જમણા પગથી ત્હમે કળ દબાવી તેથી પાણી પડવા લાગ્યું છે, અને પાછા આવતી વખત પગથી બીજી કળ દબાવી તેથી જળ પડતું બંધ થઈ ગયું. મહેં કહ્યું ‘ ઘણી હેંશીયારીનું કામ છે. એકે એકે આજ કામ કર્યાં કર્યું છે ?’

હાર્વી:—‘ અહિંઆ એક બીજી વાત છે. પથારીની પાસે ત્રણ નળીઓ દેખાય છે ? એ વાત કરવાની છે. જેના ઉપર ૧ લખ્યું છે, એ મ્હારી ઓરડી સુધી ગઈ છે. બીજી બેમાંથી એક મ્હારી બહેનની

ઝોરડીમાં અને ખીજ લીડીની ઝોરડીમાં ગઈ છે. એ બેનું તહમારે કામ નહિ પડે. ચાહ લાવવા માટે લીડીને બોલાવવી હોય તો બોલાવજો. ’ મહેં પુછ્યું ’ લીડી કોણ છે ? એ શું દાસી છે ? સુન્દરી જેવી દેખાય છે ને ? ’

હાર્વી:—‘ કેમ દાસી છે માટે ખુબસુરત ન હોય કે ? બધી આટલી જલદી તહમારી નજર એ તરફ ગઈ ! જો જો, તહેની મશ્કરી ઠંઠા નહિ ચાલે. ’

મહેં કહ્યું:—‘ તહમે એવી વાત કેમ કહી ? શું તહમે મહારૂં ચાલચલણ નથી જાણતા ? ’

હાર્વી:—‘ તહમારૂં ચાલચલણ હું સારી રીતે જાણું છું. હું તો તહમારી કેવળ મશ્કરી જ કરતો હતો. હવે કપડાં બદલો. ભોજન તૈયાર છે. હું પણ વસ્ત્ર બદલવા જઈ છું. ’

વસ્ત્ર બદલ્યા પછી મહેને વિચાર થયો કે નળાની મારફતે બોલું. નંબર એકમાં હું બોલ્યો. જવાબ મળ્યો ‘ શું છે ? ’ મહેં કહ્યું ‘ હું વસ્ત્ર બદલી રહ્યો છું. તહમને હજી કપડાં બદલી રહેવામાં વિલંબ છે ? ’ ઉત્તર મળ્યો ‘ ના, હું પણ તૈયાર છું. આવો. ’

નીચેના એક મહોટા ઝોરડામાં હમે ત્રણે ભોજન કરવા બેઠા. ભોજન થઈ રહ્યા પછી મીસ હાર્વી ચાલી ગઈ. હાર્વી મહેને પોતાની કળોનું કૌશલ સમજાવી રહ્યા હતા એટલામાં ત્યાં એક ઘંટડી વાગવા લાગી.

હાર્વીએ કહ્યું ‘ જરૂર એડમ સાહેબનો તાર (ટેલીગ્રાફ) છે. જોઈ શું કહે છે. ’

કટ, કટ, કટ, કટ...

‘ એ કહે છે કે કાલે સ્થાનને એમને ઘેર ભોજન કરવું પડશે. હું કહું છું કે ‘ મહારે ઘેર એક મિત્ર આવ્યા છે. ’

કટ—કટ—કટ—કટ.....

‘સાંભળો, એ ત્હમને પણ બોલાવે છે. કેમ આવશો ?

મહે કહ્યું ‘શી હરકત છે ?’

કટ—કટ—કટ.....

હાર્વી—હીક તો એ જ નક્કી થઈ ગયું.

ઝોરડામાં એક પીયાનો વાગતો હતો. હાર્વી પીયાનો વગાડીને ગાવા લાગ્યા. ગીત પુરૂં થતાં ત્હણે કહ્યું ‘આ પીયાનો પોતાની મેળે વાગી શકે એ જાણો છો ?’

મહે કહ્યું:—‘પોતાની મેળે કેવી રીતે વાગે છે ? આવી ફેરવવી પડે છે ?’

હાર્વી:—‘કાંઈ નહિ, જુઓ આ વાગવા માંડ્યું.’

ખરેખર પીયાનો વાગવા લાગ્યો. આવીઓ પોતાની મેળેજ ઉંચી નીચી થવા લાગી. જાણે કે કોઈ વગાડતું જ ના હોયતી ! પણ પાસે કોઈ નહોતું. પછી હાર્વીએ મહેને ત્હનું રહસ્ય સમજાવ્યું. હાર્વીના ઘરની પાસે ત્હના એક મિત્રનું ઘર છે. ત્હને ત્યાં પણ ખરો ખર એવો જ પીયાનો છે. પાતળા પાતળા તારોથી બનેલી આવીઓ જોડાયેલી છે. એકમાં ગાયન વગાડતું તો બીજામાં પણ એવું ગાયન વાગતું. અત્યાર સુધી હાર્વીએ વગાડ્યું હતું. હવે ત્હનો મિત્ર વગાડી રહ્યો હતો.

હાર્વી:—જુઓ, મહે એક કેવી સરસ ચોરકલ બનાવી છે ? જે બારણે થઈને ઘરમાં દાખલ થવાય છે ત્યાં પીતળની બે હાથકળો લાગેલી છે. ત્હમની સાથે જ બે ગેલવેનીક બેટરી જોડેલી છે. જ્યારે સુવા જઈ છું ત્યારે એક આવી દબાવીને બેટરીને ચાલતી કરું છું. જો કોઈ ચોર, ઘરમાં ધુસી જવાનો યત્ન કરે તો એ ઘણી જાન-જામમાં આવી પડે. ઉલાળો પકડતાંની સાથે જ ત્હનું શરીર ધ્રુજવા

લાગશે. હાથની નસો એટલી બધી નકામી થઇ જશે કે 'તેનામાં ઉઠવાની શક્તિ પણ નહિ રહે. તેથી ઉલાળો પકડીને જ ઉભા રહેવું પડશે, આખરે હું આવીને જ કલને બંધ કરી દઇશ.'

મહેં કહ્યું—'એતો ઠીક ! પણ જો ત્હને એ વાતની અખર ન પડે તો બિચારા ચોરને રાતભર દુઃખ ભોગવવું પડે.'

હાર્વીઃ—મહારી ઓરડીમાં એક ઘંટડી છે. ઉલાળો પકડતાંની સાથેજ એ વાગવા લાગે છે.'

રાત વધારે પડી ગઇ. હમે સૂવા ગયા. હાર્વીએ મહારી ઓરડીના દ્વાર સુધી આવીને ગુડ નાઇટ (રાતની સલામ) કહ્યું. જતી વખત કહેતા ગયા કે કોઇ વાતની જરૂર હોય તો મ્હને તારમાં કહેજો.'

હું પથારી ઉપર જઇ સૂઇ ગયો. થોડીજ વખતમાં ઉંઘ પણ આવી ગઇ. સ્વપ્નમાં હું એવું દેખવા લાગ્યો કે બાણે રેલ ગાડીમાં એસીને કાંઇ જઇ રહ્યો છું. એન્જીનની સીસુટી વાગી રહી છે. એ સીસુટી સાંભળતાંજ મહારી ઉંઘ ઉડી ગઇ. જોયું તો હાર્વી સાહેબ ટેલીફોનની નળીમાં સીટી વગાડી રહ્યા છે—મહેં પુછ્યું 'શી અખર છે ?' જવાબ મળ્યો કે 'ખાસ કાંઇ નહિ. કોઈ વાતનું કષ્ટ તો નથી ને ? હું કહું છું કે સહવારે નવ વાગે આપણે ભોજન કરીશું.' મહેં જરા કોંધમાં કહ્યું 'અત્યાર સૂધી કાંઇ દુઃખ નહોતું. ત્હમે મારી ઉંઘ બગાડી, હવે મ્હને ન જગાડતા.' 'ન જગાડતા' તો કહ્યું પરંતુ ઉંઘ આવે તો કોઇ જગાવે ને ? ! નિદ્રા તો હવે આવતી જ નથી. ધણા વખત સુધી પથારી ઉપર પડ્યા પડ્યા પાસું બદલતો રહ્યો. પરંતુ ઉંઘ ન જ આવી, ત્હારે મહેં વિચાર કર્યો કે 'હાર્વીએ મ્હને જેવો હેરાન કર્યો તેવો હું પણ ત્હને છેડી બેઠું.' ટેલીફોનની નળી હાથમાં લઇ સીટી વગાડી. ત્હેમાંથી ઝટ ઉત્તર મળ્યો 'શું છે ?' મહેં કહ્યું મ્હને ઉંઘ નથી આવતી. ત્હમે મહારી પાસે આવો, નહિ

તો હું ત્હમરી પાસે આવું. ત્હમે જ આવો તો ઠીક પડે. ત્હમે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે આવીને મ્હારી પાસે ન્હાના પલંગ ઉપર સુઈ રહો.’

ઉત્તર મળ્યો:—મ્હેં ? ! ! ! મ્હેં ત્હને શું કહ્યું હતું ? પાજી, બદમાશ, કમબખ્ત ! તું આવી ખરાબ ચાલનો છે ? સ્હવારે ઉઠીને હાવીને કહીને ત્હને જરૂર યોગ્ય શિક્ષા કરાવીશ.’

અરે બાપરે ! સત્યાનાશ વળી ગયું ! ભુલથી ખીબા નંખરની નળીથી મ્હેં હાવીને બદલે ત્હેની બહેનને બોલાવી. હવે શો ઉપાય ? વિચાર કરીને પાછી નળીને ઉપાડીને મ્હેં કહ્યું. ‘મેમ સાહેબ, મ્હારી ભૂલ થઈ ગઈ. ભુલથી આપના ભાઈને બોલાવવાને બદલે મ્હેં આપને બોલાવ્યાં.’ કાંઈ જવાબ મળ્યો નહિ. મ્હેં પાછું કહ્યું ‘મેમ સાહેબ ! આપ સાંભળો છોને ? માફ કરજો સાહેબ.’ પણ કાંઈ જવાબ નહિ. જરૂર મેમ સાહેબે મ્હારા ઉપર ઘણો ભારે ક્રોધ કર્યો છે. હવે એ મ્હારી વાત વધારે નહિ સાંભળે. પ્રયત્ન કરવો નિષ્ફળ સમજીને હું પાછો પલંગમાં પડ્યો. મનમાં ને મનમાં જે ઘણા ઉત્પન્ન થઈ રહેતું તો પૂછવું જ શું ? કેવી શરમની વાત બની ? ૫૦ વર્ષની બુઢીને મ્હારી પાસે સૂવાને માટે મ્હેં બોલાવી ! આના કરતાં તો મ્હાં મૃત્યુ કેમ ન થયું ? અરે ! અરે ! હાય ! હું તો સમજી છું કે આ વાત ભ્રમને લીધે થઈ. પરંતુ મીસ હાવીના માનવામાં તો એ વાત નહિ આવે. સ્હવારે હું મ્હાં મ્હાં કેવી રીતે બતાવીશ ? મ્હારાથી રહેવાયું નહિ. હાવીને જગાડીને બધી વાત કહેવાને માટે મ્હેં નળી હાથમાં લીધી અને ફરીથી સીટી વગાડી કહ્યું કે ‘જીઓ, નામની ઘણી મ્હોટી ભૂલ થઈ ગઈ. બંને જણ એક સાથે સૂવાની ઇચ્છાથી ત્હમને ન બોલાવતાં ભૂલથી મ્હેં મીસ હાવીને બોલાવી. પરંતુ ત્હમે તરત મ્હારી પાસે આવી જાઓ. નહિ તો હું ત્હમરી પાસે આવું છું.’

જવાબ સાંભળીને મહારી ખુદ્ધિ ચકરાવા લાગી. હું તો સ્તબ્ધ થઇ ગયો. આતો હાવીનો અવાજ નથી. એ એક કોમળ નમ્ર સ્વર હતો. આ વખતે પહેલાના જેવીજ વિચિત્ર ભૂલથી મહેં સુન્દરી લીડીને મહારી પાસે બોલાવી હતી. એ કહેવા લાગી ‘તું’ મરી કેમ નથી જતો ? મહારી પાસે શું કામ આવે ? જહન્નુમમાં નથી જતો ?’ મહેં તરતજ કહ્યું ‘અરે ! ક્રોધ ન કરો. આગળ મહારી વાત તો સાંભળી લ્યો ?’ લીડીએ મહેંને બોલતો અટકાવીને કહ્યું ‘શું સાંભળું ? કમબખ્ત ! અપરદાર જે તહેં ફરીથી કાંઈ કહ્યું તો, જે આ નળી મહેં કાગળથી બંધ કરી દીધી. અને રહવારે ઉઠીને તહારા મહેંપર ઝાક મારીશ.”

હાથ પગ લંબાવીને હું પથારીમાં પડ્યો. ઇંગ્લાંડના શિયાળાની રાત્રે શરીરમાંથી પરસેવો નીકળવા માંડ્યો. એક તો અંધારી ઓરડી, વળી તે ઉપરના શટર્સ (કમાડની ફરકડીઓ) બધાં બંધ-મહારો શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો, ગભરાટથી દમ ધુંટવા લાગ્યો. હમણાં પ્રાણ નીકળી જશે એમ લાગ્યું, અને મહારાથી રહેવાયું નહિ. શટર્સ ઉઘાડવાની ઇચ્છાથી હું ઉઠીને ઉભો થયો. અંધારામાં દિવાલને અટકીને ધીમે ધીમે ચાલવા માંડ્યું. પડદાને હાથ અડકી ગયો, હું સમજ્યો કે આહંયાં જલ્દી છે. અહં ! પણ એ તો નહાના પલંગની મચ્છરદાની હતી. વળી હાથ લંબાવી આગળ વધ્યો. એ ત્રણ વાર ખુરસીઓ સાથે ઠોકર ખાધને ‘પપાત ઘરણીતલે’ તો ઉપક્રમ થયો. એકવાર કોઇ વસ્તુનો અવાજ થયો. વિચાર કર્યાથી મહેંને લાગ્યું કે પગથી કળ દબાવ્યાથી કળમાંથી પાણી પડવા માંડ્યું છે. આ વખતે મહારી મળી. પડદો ઉઘો કરીને હું બારી ઉઘાડવા ગયો એટલે તો-અરે-રે-રે-રે હું : હું : હું કુદીને દોડી જવા લાગ્યો, પણ એક ખુરશીને પગ અથડાયા અને હું પડી ગયો. આ શિયાળાની રાતે શ્રાવણ ભાદરવાની જલધારાની પેઠે ખરફથી પણ વધારે ઠંડી જલની ધારા ધણા વેગથી મહારા શિર-

પર વરસવા લાગી. બારી સમજીને હું સ્નાન કરવાની જગ્યાએ ચાલ્યો ગયો હતો. કાંપતાં કાંપતાં પોર્ટમેન્ટોને (કપડાંની પેટીને) શોધી કહાડી ત્હેમાંથી એક પાટલુન કહાડીને મ્હેં પહેર્યો ને રજાધ ઓઢીને સૂધ ગયો.

પથારીપર પાછો જઈને સૂઈ તો રહ્યો. પરન્તુ અન્ધારામાં જીવ ગભરાવા લાગ્યો. એકાએક મ્હને ભાન આવ્યું કે હું મ્હોટો અક્કલ વગરનો છું, અન્ધારામાં આટલું દુઃખ પામતાં પહેલાં મ્હારે ગ્યાસનો દીવો સળગાવવો જોઈતો હતો. અતે ગ્યાસનો દીવો સળગાવવો કાંઈ મુશ્કેલ પણ નહોતો. હાથો દબાવવા જેટલીજ વાર હતી.

હું પાછો ઉઠ્યો, શોધતાં શોધતાં હાથા ઉપર હાથ આવી ગયો. મ્હેં તે જોરથી દબાવ્યો. પરન્તુ ગ્યાસ ન સળગ્યો. ઐ ! આ પાછું શું થયું ? આટલી રાતે ઘંટડી કેમ વાગવા લાગી ? હાય ! હાય ! ગ્યાસ સળગાવવાને બદલે મેં એલામ (ભયની કળ) દબાવી દીધી. હાય ! હાય ! મ્હોટો અનર્થ થઈ ગયો ! છત ઉપર ધણા જોરથી ઘંટડી વાગવા લાગી. હમણાં આખી પોળના લોક દોડી આવશે. શું કંઈ, કંઈ જાઉં ? દોડીને હાવીના ઓરડામાં જાઉં. એના સિવાય બીજો ઉપાય નથી. નળીમાંથી ત્હેમને બૂમ માઈ ! નાના, જીવતાં સુધી એ કામ ફરીથી મ્હારાથી નહિ થાય. ઝટપટ ગભરાઈને જ્યારે બહાર નીકળવા ગયો ત્યારે એક મેજ ઉપર નાના પ્રકારનાં રમકડાંઓ પડ્યાં હતાં-ધક્કો લાગતાંજ એ એકદમ ઉથલી પડ્યાં. ત્હેના ઉપરની બધી વસ્તુઓના ચુરેચુરા થઈ ગયા. એટલામાં હાવી આવી પહોંચ્યા.

હાવીએ પૂછ્યું:—‘ શું થયું ? અરે શું થયું ? મ્હેં કહ્યું:—જે થયું તે થયું, પહેલાં તો ત્હારી ઘંટડીને બંધ કર.’

હાવી:—‘ આ લો, ઘંટ બંધ થઈ ગયો, જરા થોભજો. હું નીચે જઈ આવું. આખા મહેલાના લોક નીચે બારણા આગળ તો એકઠા થઈ ગયા છે.

હાવીએ તારની મારફતે અધાને જણાવી દીધું કે ભૂલથી ઘંટ વાગી ગયો છે. વાસ્તવમાં કોઈ દુર્ઘટના (સંકટ) નથી થઈ. પછી આવીને મહારા ઓરડામાં તહેણે ગ્યાસ સળગાવ્યો.

મહેં કહ્યું:—‘ ભાઈ, કાંઈ ખોટું લગાડતો નહિ. અંધારામાં ઉંઘ ન આવી ને જીવ ગભરાવા લાગ્યો. ઉઠીને ગ્યાસ સળગાવવા ગયો. તો ભૂલથી ઘંટ વાગી ગયો.

હાવી:—‘ તો એમાં શું થઈ ગયું ? કાંઈ શીકર નહિ. હું હવે જાઉં છું. જઈને સૂઈ રહું. ને જુઓ હું ઉઘાડે દિલેજ દોડ્યો આવ્યો છું. ખમીસ સુદ્ધાં પહેરવાનો પણ મહેને વખત ન મળ્યો. ભાઈ, બહુ તહાડ વાય છે. હું જાઉં છું. ’

મહેં કહ્યું ‘ જરા ઉભા રહો, ઉભા રહો, મહારે એક વાત કહેવી છે. હું એક ખીજી વિપત્તિમાં ફસાઈ ગયો હતો. તહમારી નળીમાંથી તહમને ખોલાવવાને બદલે મહેં મીસ હાવીને ખોલાવી હતી. તેથી એ.....

હાવી:—‘ રહેવાદો—એ બંધી વાત કાલે સાંભળીશ. તહેને માટે ચિન્તાજ શી છે ? સહવારે બધું ઠીક થઈ જશે, હું જાઉં છું. ’

હાવી ચાલ્યા ગયા. હું મહારી કથા તહેમને કહી ના શક્યો. સહવારે મહારે મહેં કેવી રીતે બતાવીશ. જે અહિંથી કોઈ પણ પ્રકારે નહાશી જવાય તો સારી વાત. મહેં વિચાર કર્યો તો નહાસવું અસંભવ છે. ઘડીયાલમાં ફક્ત ચારજ વાગ્યા છે. જવુંજ હોય તો આજ વખતે જવું સારું છે, થોડા વખતમાં લીડી જાગશે તહેને હું કેવી રીતે મળીશ ? રેલવેનું ટાઈમટેબલ પાસેજ હતું. ઉઘાડીને જોયું તો બરોબર પાંચ વાગે એક ગાડી લાંડન જાય છે. તો પછી આજ વખતે ચાલ્યા જવું ઠીક છે. મહારો પોર્ટમેન્ટો તો નહાનો સરખોજ છે. તહેને હાથમાં ઝાલીને જઈ શકું એમ છે.

આમ વિચાર કરીને મહેં એક કાગળપર લખ્યું:—‘હું વગર કહે ચાલ્યો નહિ છું. ત્હમારે ખોટું ન લગાડવું. મહારા સંબંધમાં કોઈકંઈ કહે તો બધું ખોટું સમજજો. લાંડન પહોંચીને પત્રમાં બધા સવિસ્તર સમાચાર લખી મોકલીશ.

મેજ ઉપર કાગળ રાખીને ધામે ધામે કમાડ ઉઘાડી, પગરખાંનો અવાજ ન થાય, તેથી ત્હેમને હાથમાં લઈ લીધાં અને સીડીની નીચે ઉતર્યો. બારણું સ્હામેજ હતું. બારણા ઉપર લીલા રંગની સાટિનનો એક પાદો લટકી રહ્યો હતો. ત્હેને ખસેડી કમાડોને મહેં ધક્કો માર્યો. પરન્તુ તે બંધ જણાયું. ઉલાળાને ફેરવવાથી તે ઉઘડી શકે છે એમ વિચાર કરી જેવો હું ઉલાળો પકડવા ગયો એટલે તરતજ અ-આ ઉ-ઉ-ઉ-ઉ-મ-મ-રી-ગયો-હાય ! હાર્વીની ચોર કલમાં હું ફસાઈ ગયો. જમણા હાથથી મહેં ઉલાળો પકડ્યો હતો તેથી ત્હેણે પણ મહારા એ હાથને જોરથી પકડી રાખ્યો. મહેં ત્હેને છોડ્યો. પણ ત્હેણે મહારો હાથ ન છોડ્યો. પોર્ટ મેન્ટોને નીચે મૂકીને ડાબે હાથથી હું જમણા હાથને છોડાવવા ગયો. પણ એ પણ પકડાઈ ગયો. બન્ને હાથ પકડાઈ ગયા. કેવલ હાથોનીજ યન્ત્રણા હોત તો હું સહન કરી લેત, પરન્તુ આ તો મહારા આખા શરીરને વિજલીના ધક્કા (Galvanic shock) લાગવા લાગ્યા.

એકાએક મહારે શરીર ધ્રુજતું બંધ થયું. હું અધમુઓ થઈજઈ પાસેની એક બેન્ચ ઉપર બેઠો. સ્હામે જોયું તો હાર્વી ઉભો છે. મહારી દારણુ સ્થિતિ જોઈને ત્હેમણે પૂછ્યું ‘ત્હમે ચોર કલમાં કેવી રીતે આવી ફસાઈ ગયા?’ મહેં હાંફતે હાંફતે ઉત્તર દીધો ‘હું ઘેર જતો હતો. આખી રાત ઘણું દુઃખ ભોગવ્યું પરંતુ આતો એ બધા દુઃખોને માથે ચડે એવું છે. અરેરે! હું તો અધમુઓ થઈ ગયો છું. હવે તો બારણું ઉઘાડી દો. હું ચાલ્યો નહિ.

હાર્વી:—‘વાહ! આલો, ઉપર આવો. ઘેર કેવી રીતે જશો ?

મહે કહ્યું:—‘ના, હું નહિ આવું. હું જરૂર આલ્યો જઈશ. તમને પણ ઘર તો ઠીક બનાવી રાખ્યું છે. અહિયાં કળ, પણ કળ, પણ બેટરી, પેલી જગ્યાએ તાર, અહિયાં ઘંટડી, ત્યાં પાણી, બાપરે, બાપ, આતો ભૂતોનું ઘર છે. અહિંઆ શું સારો માણસ રહી શકે ? ઉઘાડો, બારણું ઉઘાડો, નહિ તો ગાડી ખોઈ બેસીશ.’

હાર્વી:—‘ખરેખત જશો ? તો થોડા ઉભા રહો. સાઈસને ગાડી બેઠવા કહી દઉં. એ તહમને સ્ટેશન ઉપર પહોંચાડી આવશે. એટલીવારમાં લીડીને કાંઈ નાસ્તો લાવવાનું કહું એ હવે જાગી હશે.’

અચાર સૂધી હું વાતો કરી રહ્યો હતો પરંતુ લીડીનું નામ સાંભળતાં જ મહેને ફરીથી કમકમી છુટી. મહે કહ્યું ‘ના, ના, ભોજનની જરૂર નથી, હું તો આ આલ્યો, ગુડબાય. (સલામ)’

હાર્વી:—‘કેમ ભાઈ, પાંચ મીનીટ નાહ ઉભા રહો ?’

મહે કહ્યું:—‘ભાઈ, ક્ષમા કરો, ત્હેના જાગતાં પહેલાં જ હું જઈશ. ગુડબાય, ગુડબાય.’

હાર્વી:—‘તો એક મીનીટ તો ઉભા રહો. હું પણ કપડાં પહેરી આવું. હું પણ તહમારી સાથે આવીશ.’

મહે કહ્યું:—‘ભાઈ હું તહમારે પગે પડું છું અને—’

એટલામાં જ દાદર ઉપરથી કોઈ પગનો ખડખડાટ સંભળાયો. શું હવે હું ત્યાં ઉભો રહી શકું એમ હતું ? ગુડબાય કહીને જ હું દોડ્યો. ઝાંપાની પાસે પહોંચતાં પાછું ભાન આવ્યું કે અહિંઆ પણ કોઈ કળ બળતો નથી લાગી ! ખૂબ મારીને મહે પૂછ્યું ‘કેમ ભાઈ, અહિંઆ તો કોઈ જાતનું દુઃખ નથી ?

હાર્વી:—‘દુઃખ શેનું ? ખૂબીવા જેવું કાંઈ નથી.’

મહેં કહ્યું—‘કોઈ હાથ કળ, ચોર કળ તો નથી ને ?’

હાર્વી:—‘ના, ના, તહમે નિશ્ચિન્ત થઈને જાઓ.’

ઝાંપાને મહેં પગવડે ઉઘાડ્યો, હાથ ન અડકાડ્યો. ઝાંપો શરીર ન અડકી જાય એટલા માટે ઘણી સાવધાનીથી હું બહાર નીકળ્યો.

બહાર સડક ઉપર આવીને મહેં ઉંડો શ્વાસ લીધો. પા શરીરમાં પ્રાણ આવ્યો.

ચોગ્ય સમયે હું લંડન પહોંચ્યો. હવે હું બહીસકર્સ (મુછો નથી રખાવતો.

એ દિવસ પછી હાર્વીની પત્ર આવ્યો. જો કે તહેણે મહા મશ્કરીજ કરી હતી તોપણ પત્ર વાંચીને મહેને ક્રોધ આવી ગયો. પત્રમાં એક જગ્યાએ લખ્યું હતું. ‘અરરર! અરરર! તહમે લીડીની ઓરડીમાં જવાને તૈયાર હતા? એ તહમે ઠીક ન કર્યું. સારા માણસોના ઘરની દાસીઓ તરફ એવું આચરણ કરવું એ ઘણી ઘણાની વાત છે. અને તેમાંએ ખાસ કરીને જ્યાં દોસ્તીનો સંબંધ છે ત્યાં માણસ એવી રીતે ચાલે તો તે ઘણા દુઃખની વાત છે.’

પત્રના મહેં કકડે કકડા કરી નાંખ્યા. તહેનો ઉત્તર મહેં ન મોકલ્યો.

કેટલાક દિવસો પછી હાર્વી પોતે મહારી પાસે આવ્યા. મહારી ક્ષમા માગ્યા પછી હું તહેમની સાથે બોલ્યો હતો. પરન્તુ મહેં પ્રતિજ્ઞા કરી દીધી હતી કે તહેમના ઘરમાં ફરીથી કદી નહિ જાઉં.

‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ના નવીન ગ્રાહકો માટે

૧૯૬૭ નાં પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ નાં

ઉત્તમ પુસ્તકો.

૧. આર્યધર્મનીતિ ઈ. અર્થ સાથે	૦-૫-૦.
૨. અખળાહિતદર્પણ.	૦-૨-૬.
૩. સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧, ૨, ૩.	૦-૭-૬.
૪. લઘુલેખસંગ્રહ ભાગ પહેલો.	૦-૨-૦.
૫. સંસારમાં સુખ ક્યાં છે ?	૦-૩-૦.
૬. નવાયુગની વાતો....	૦-૨-૬.
૭. યોગિની.	૦-૫-૦.
૮. અક્ષરમાળા (કવિ છોટમકૃત.)	૦-૨-૬.

ઉપલાં સર્વ પુસ્તકો પોષ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ સાથે રૂ. ૧-૬-૦ માં હજી પછી મળે છે. પાંકા પૂઠાવાળાંના રૂ. ૩-૧-૦. સોનેરી પૂઠાવાળાંના રૂ. ૬-૨-૦.

મુખ્ય સ્થળ-સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય.

ઠે. હાથીબિલ્ડીંગ, કાલબાદેવીરોડ-મુંબઈ નં. ૨.
અથવા સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયની શાખા—અમદાવાદ.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના નવીન ગ્રાહકોએ ખાંસ ખરીદવા યોગ્ય.

૧૯૬૮ નાં પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ નાં ઉપયોગી પુસ્તકો.

- ૧ નવ સંહિતા (બાબુકેશવચંદ્રસેન કૃત)... ૦-૫-૦
  - ૨ કાશ્મીરનો પ્રવાસ, કલાપીના સંવાદો ઇ. ૦-૫-૦
  - ૩ સ્વામી વિવેકાનંદનાં પત્રો, (ચરિત્ર સાથે) ૦-૫-૦
  - ૪ નવા યુગની વાતો, ભા. ૨ ભે. ... ૦-૩-૦
  - ૫ સ્વામી રામતીર્થ, ભા. ૪ થો. ... ૦-૪-૦
  - ૬ વીર દુર્ગાદાસ, (નવલકથા).... ૦-૮-૦
- (ઉપલાં પુસ્તકોમાં કુલ પાંચ છબીઓ આપેલી છે)

ઉપલાં સર્વ પુસ્તકો પોષ્ટ વી. પી. ખર્ચ સાથે રૂ. ૧-૬-૦
માં હજીપણ મળે છે. પાકા પૂઠાવાળાંના રૂ. ૩-૧-૦ સોને-
રીના રૂ. ૪-૬-૦.

મુખ્યસ્થળ-સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય.

ઠે. હાથી બિલ્ડીંગ, કાલબાદેવી રોડ, મુખ્ય નં. ૨
અથવા સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની શાખા-અમદાવાદ.

(૨) નહાની વહુ.

બ્રાહ્મણોથી વસાએલા, રાજનગરના એક મહેસામાં ગૌરીશંકર ગોરતું મકાન છે. ગોરમહારાજ એક યજ્ઞમાનતું એકાદશા સરાવવા નદીએ ગયા છે. ગોરાણી નહાઈ ઘોઘને સોળે થઈને દેવસેવાની ઓરડીમાં બેઠાં છે. નહાનાં નહાનાં પૌત્ર પૌત્રીઓ ચોકમાં રમી રહ્યાં છે. ઘડીકમાં હસે છે, ખેલે છે અને ઘડીકમાં રમકડાંને માટે દહડી પણ મરે છે. ગોરાણી ઠાકોરજીને સ્નાન કરાવતાં જાય છે, અને આ છોકરાંઓના ઝગડા પણ પતાવતાં જાય છે. વળી ‘એમને આવવાનો વખત થયો છે હો’ કહીને મ્હોટી વહુને રસોઇની તાકીદ પણ કરતાં રહે છે.

રસોડામાં મ્હોટી વહુ રસોઇ કરી રહી છે. નહાની વહુ તહેની પાસે બેસીને થાળીમાં ચોખ્ખા વીણી રહી છે. દેરાણી જોઠાણીનાં કામની સાથે વાતોનાં ગપ્પાં પણ ખૂબ ઉડી રહ્યાં છે. નહાની વહુ બોલી ‘ભાભી, આ સાલ તો કુંભનો મ્હોટો મેળો ભરાશે. ચાલોને આપણે પણ ત્યાં નાહી આવીએ. આ લાગ ગયો તો પછી બારે વરસે કુમ્ભ આવશે. ત્યાં સુધી કોણ જાણે કોણ જીવ્યું ને કોણ મર્યું. મરી ગયાં તો મનના મનોરથ મનમાં જ રહેવાના.

મ્હોટી વહુએ નિઃશ્વાસ નાંખી કહ્યું ‘જહેન, આપણાં એવાં નશીબ ક્યાંથી? ત્યાંતે આપણને કોણ લઈ જાય? વળી સાંભળવા પ્રમાણે ત્યાં આ વખતે લાખો માણસોની ભીડ થશે, તો પછી આપણું શું ગળું? એટલી ભીડમાં જવા આવવાનો બા આપ ધર્મ નહિ.’

‘હો આતો તહેમેજ વાત તોડી પાડવા માંડી. તહેમેજ આમ

કહો તો પછી એમની તો વાતજ શી ? જત્રા કરવા જવું છે તે જરા દયાવીને મહારા જેઠને કહેશે તો એ કાંઈ થોડી ના કહેવાના છે ? અને પછી જ્યાં એમણે કહ્યું એટલે બાપુથી એમનો બોલ ઉથાપાય એમ થોડું છે ? મહારાં મન તો કહે છે કે બાપુ આપણા બધાને આ વખતે જરૂર કુંભ લઈ જશે. ક્યાં કોઈના લગ્ન વિવાહમાં જવું છે કે નોતરાંની વાટ જોઈએ, તહમે વળી ભીડથી બહુ ખીઓ છો. પણ જત્રામાં તો ભીડ હોયસ્તો. એ દિવસ આપણે ડોકોરજ ગયાં હતાં, ત્યાં રણછોડરાયજીના મંદિરમાં ક્યાં ઓછી ભીડ હતી ? અને એની ક્યાં વાત કરો છો ! આ આપણે રોજ દારકનાથજીનાં દર્શન કરવા જઈએ છીએ ત્યાંજ રાજભોગનાં દર્શન વખતે કેટલી બધી ભીડ થાય છે ? તીર્થ તો બધાં એવાં ને એવાંજ હોય. એતો બે ધક્કા ખાતાં જઈએ, બે ધક્કા મારતાં જઈએ, અને હોંશે હોંશે બે હુબકી મારતાં આવીએ. ’

દેરાણીની દલીલોથી બિચારી મહોટી વહુએ લાચાર બની જઈને કહ્યું ‘ ઠીક બા, તું કહે. એ ખરું-પણ તું એકવાર મહારા દિયરને બધું સમજાવીને જવાને તૈયાર કરને; એટલે બેડો પાર. જય ત્યારે મહેને પણ તેડતી જજે. લે હવે હુંતો દાળ વધારું છું. આ ત્યારી વાતોમાં ને વાતોમાં દાળમાં મીઠું નાંખ્યું કે નહિ તે પણ હું તો ભૂલી ગઈ. ’

એટલામાં માલણ ફૂલ આપવા આવી. દેરાણી જેઠાણીની વાતો થોડીક છાનીમાની સાંભળ્યા પછી તે મહોટે ઘાંટે બોલી ઉઠી. ‘ કેમ વહુ, શી સલાહ કરી રહ્યાં છો. પ્રયાગજી નહાવા જશો કે ? મહેને પણ સાથે લઈ જજો હોં કે ’ નહાની વહુ આથી ચઢીડાઈ જઈને બોલી મર રાં—આટલો ઘાંટો શેનો પાડે છે ? ગળે સિન્દુર દેને. ’

માલણ જરા ધુરંડીયું કરી બોલી આ નહાની વહુનો તો મીઠ-

જળ કાંઈ ઓર છે. એમાં તે મહેં શું ખોદું કહ્યું કે આટલું સ્ત્રી-કાંઈ ગયાં. કહ્યું કે તહમે બધાં જાઓ તો મહેને પણ સાથે લેતાં જાઓ.

મહોટી વહુ ખોલી ‘તુંએ ગાંડી થઈ છું તો. હજુ ગામમાં પેસવાનાં સાંસા છે ને પટેલને ઘેર ઉનાં પાણી મૂકાય છે. કોણ જાય છે ને કોણ આવે છે? જઈશું ત્હારે થઈ પડશે. જા કાલથી ફૂલ બહેલાં મુકી જાઓ, બા કચ્છારનાંએ ફૂલ વગર બેસી રહ્યાં હતાં.’

માલણ તો ત્હાંથી ચાલી ગઈ. પણ નહાની વહુના મનમાં તો એવો ખળભળાટ ઉઠ્યો કે જાણે સમુદ્રની લહેરો. કાલે એ પોતાની ફાઈને ત્હાં ગઈ હતી, ત્હાં ખબર પડી કે એની ફાઈ અને એમની પોળનાં બધાંનો સંઘ પ્રયાગના મેળામાં જવાનો છે. હવે એના જીવને એન પડ્યું નહિ. એનો જીવ તલપાપડ થવા લાગ્યો. ‘હાય, કેમે કરીને મ્હારે જવાનું કરે તો ઠીક; પણ સમજાવીશ ને એમણે કદાચ ન માન્યું તો? એમના મ્હોંમાંથી ના નીકળી તો હા થવી મુશ્કેલ છે. પછી તો બાર વર્ષ સુધી કુમ્મનો મેળો નાહ આવે.’ વગેરે વિચારો એના મનમાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. પણ એને સૌથી મહોટી ચિન્તા તો એ હતી કે ફાઈની છોકરી તથા છોકરાની વહુ કુમ્મના મેળામાં જઈ આવીને ત્હાંની નવી નવી વાતો કરશે ત્હારે પોતાને મુગે મ્હોંએ બેસી રહેવું પડશે.

૨.

અમાવાસ્યાને બે ચાર દિવસનીજ વાર છે. નહાની વહુને કુમ્મ મેળામાં નહાવા શિવાય બીજા કોઈ વિચાર આવતા નથી. ખોળામાં એક વર્ષનું બાળક છે. તે બિચારાને વખતસર ધાવણ પણ મળતું નથી. તો પછી એને નહવરાવવા ધોવરાવવાની વાતજ શી? એ બધાં કર્તવ્યોને કોરાણે રાખીને વહુજી આજ સાસુજીની પાસે બેસીને ઠાવકે મ્હોંએ કહેવા લાગ્યાં ‘લાવો બા, આજ ત્હમારા પગ ચાંપુ. આ

ટહાડના માર્યા પગ બહુ ફાટી ગયા છે તે તેલ ચોળું. સાસુજી મનમાં આશ્ચર્ય સાથે કહેવા લાગ્યાં કે ‘આજે વહુમાં આટલી બધી ભક્તિ ક્યાંથી ઉભરાઈ આવી? આજ સૂરજ પશ્ચિમમાં તો નથી ઉગ્યો? આટલા દહાડા તો મહારો ભાવ પણ નહોતો પૂછતો, ઉલટું હું કામ બતાવતી તોપણ બહાનું બતાવીને ચાલી જતી હતી. આજ આ શું? વાર, એ પણ ઠીક છે. પગ ચંપી કરાવવાનો આ લાગ પણ ખોવો ન જોઈએ.’ આમ વિચારીને તે પ્રત્યક્ષ બોલ્યાં ‘હા બેટા, હમને ક્યાં કુરસદ હોય છે કે પગ ચોળાવીએ; આમ કહીને પગ લાંબા કરીને ગોરાણી તો બેસી ગયાં. ન્હાની વહુ પગે તેલ ચોળવા લાગી. પેલી તરફ છોકરો રોવા લાગ્યો. સાસુએ કહ્યું હવે રહેવા દે, જા છોકરાને છાનો રાખ. પછી પગ ચોળજે. પણ વહુએ એ ના સાંભળ્યું. તે તો પગ ચોળતીજ રહી. આડી અવળા વાતો કરીને કહેવા લાગી. ‘કેમ બા, હમે કોઈ દિવસ કુમ્ભની જાત્રા કરેલી કે નહિ?’

‘ના રે! બેટા! ક્યાંનું નહાવું અને ક્યાંનું ધોવું. ત્યારા સસરાને એ બધું પસંદજ નથી. એ તો કહે છે કે મન ચંગા તો કથરોટમાં ગંગા; ઘરમાં બેસીને રામરામ કર્યા કરો. એકવાર મહા મુશ્કેલીએ ભાભીજી સાથે પ્રયાગરાજ ગઈ હતી; તે પણ કુમ્ભના મેળામાં નહિ હોં કે.’

ચાલો ત્યારે આ વખત નાહી આવો અને હમને પણ નહાવડાવી આવો.’

‘અરે બેટા આપણને કોણ લઈ જાય? ત્યારા સસરાજીને તો દમ ઉપડે છે તે આવી ટહાડમાં બહાર નિસરે પણ નહિ. આ મહારો મહોટો તો આજ કાલ કલેક્ટર સાહેબની સાથે સવારીમાં છે. અને અહિં હોય તો પણ એને આ દહાડામાં ક્યાં રજા મળે છે? હવે રહો એકલો ન્હાનો. તે તો અંગ્રેજી ભણીને અડધો વિશ્વાસી થઈ

ગયો છે. રાત દિવસ દેવતા ને પિતરાઇઓને ગાળો ભાંડે છે. ’

એટલામાં ગોર મહારાજ છોકરાની છોકરીનો હાથ પકડીને આવી પહોંચ્યા અને હસીને બોલ્યા ‘ જો ત્હારી કેટલી સેવા થાય છે. આટલું છતાં પણ તું રોજ કલ્લા કરે છે કે મહારા હાથપગની ખખર લેનાર કોઇ નથી. ’

ગોરાણી બોલ્યાં ‘ અરે સાંભળ્યું નહિ, આ નહાની વહુ પ્રયાગરાજ જવા કહે છે. ’

પ્રયાગરાજ ! કુમ્ભના મેળામાં !! રામ ! રામ ! ત્હાં આટલી ભીડભાડમાં જવાનો વહુ બેટીનો ધર્મ નથી. ’

સસરાને મ્હોંએથી એવી વાત સાંભળીને નહાની વહુ મનમાં ને મનમાં જ શરમાઈ ગઈ, અને ઝટ ત્હાંથી ઉઠીને કામકાજ આટોપી લેઈને પોતાની મેડીમાં જઈને બેઠી. ત્હાં આગળ પતિ સાથે શી વાત થઈ તે તો હમને ખબર નથી પણ ત્હેની બહેનપણી સાથે એને જે વાત થઈ તે ઉપરથી એટલું તો જણાયું કે, આખરે ત્હેના પતિએ ચ્હીડાઈ જઈને કહ્યું હતું કે ‘ કુમ્ભકુમ્ભ કરીને તો તું મહારો જીવ ખાઈ ગઈ. કોણ જાણે કચ્છાંથીએ ત્હારા શરીરમાં આ કુમ્ભ કર્ણતું ભૂત ભરાયું છે. જવું હોય તો જ ત્હારા ભાઈની સાથે ચાલી જા. ત્હાં છોકરાને લઈ જઈને ટહાડમાં મારવું હોય તો મારી નાંખો. ’ ‘ પેલો છોકરો તો તમારે ત્હાંજ હતો ને એને હું ક્યાં લઈ ગઈ હતી ખરી વાત તો એ છે કે તુટી તેની ખુટી નથી. આવરદા આવી રહ્યા હોય તો કોઈનો રોક્યો રોકાય નહિ. ’

નહાની વહુએ પોતાની ફાઈના છોકરા પાસે પણ ધણી વિનંતિ કરાવી એટલે આખરે ગોર મહારાજને ત્હેને પ્રયાગ મોકલવાનું કબુલ કરવું પડ્યું. હવે ખુશીના માર્યા ત્હેનો હર્ષ સમાયો નહિ. ઝટપટ થોડું ધણું ભાતું કરી ગાંસડી પોટલી બાંધી જવા માટે તૈયાર થઈ

ગઈ. ત્હેની ફાઇનો છોકરો તેડવા આવ્યો. ન્હાની વહુ બધાંને મળવા ગઈ. મ્હોટી વહુ બોલી ‘લે તું તો પુન્ય કરવા ચાલી અને હું તો અહિંને આહંજ રહી. હશે, ખા, જા હોંશિયારીથી જજો અને રાજ ખુશીથી બધાંની સાથે પાછી આવજો’. ગોરાણી બપુડાને કેડમાં રમાડતાં હતાં ન્હાની વહુના ભાઈના હાથમાં બપુડાને મુકીને કહેવા લાગ્યાં ‘જો ભાઈ હું ત્હમારે ભરોસે વહુને જવા દઉં છું. એના સસરા તો નાને નાજ કહેતા હતા, પણ આ તો મ્હેં કહું કે ઠીક, વહુને બિચારીને તીર્થ કરવાની આટલી બધી મરજી છે તો આપણે શું કામ આડે આવીએ. આ મ્હારો સાત વાંઝીઆ પાડતો બપુડો પણ એ મશે પ્રયાગરાજનાં દર્શન કરી આવશે. પણ જો જો એને જીવની પેઠે સાચવજો. એને જરાએ અડચણ ન પડે એ પહેલું જાળવજો.

‘ત્હમે એ વાતમાં બેધડક રહેજો. કોઈ વાતની ચિંતા ન કરશો. હું બધાંને સાચવીને લઈ જઈશ. મ્હારા ઘરમાંથી પણ બધાં જાય છે. પ્રયાગરાજની કૃપાથી અને આપ જેવાં વૃદ્ધોના આશીર્વાદથી હમે બધાં રાજખુશીમાં પાછાં આવીને ત્હમારા ચરણમાં પડીશું.’

ન્હાની વહુ જઈને ગાડીમાં બેઠી, ગોરાણીએ જતેજતે બપુડાને પ્રેમપૂર્વક ચુમ્બન કર્યું. બાળક પૌત્રથી જુદા પડતાં ત્હેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. અને કચ્છાર્દ સ્વરે બોલ્યાં ‘જો દિવસથી એ બપુડો જન્મ્યો છે ત્હારથી મ્હારી કેડેથી નીચે નથી ઉતર્યો. અત્યાર સૂધી મ્હેં એને મ્હારી આંખ આગળથી ખસેડ્યો નથી. જો જો વહુ ખબરદાર રહેજો. હુશિયારીથી જજો.’

ન્હાની વહુ તો ગઈ અને અધીરી માલણ તો મ્હેં તાકતીજ રહી ગઈ, એ રાત તો ન્હાની વહુ પોતાની ફાઇને ઘેરજ રહી. બીજો દિવસે બધો સંઘ સ્ટેશન તરફ રવાના થયો.

૩.

અમદાવાદ સ્ટેશનના રાજપુતાના રેલવે તરફના મુસાફરખાનામાં આજે મુસાફરોની ઘણી ભીડ છે. ચારે તરફ જ્યાં નજર નાંખો ત્યાં માણસોજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં ગાંસડા પોટલાં અને સરસામાનનો ઢગલો પડ્યો છે. ઘંટ વાગ્યો અને અંપો ઉધડતાની સાથેજ મુસાફરો ધક્કામુક્કી કરતા સ્ટેશનની અંદર પેઠા અને તૈયાર ઉભેલી ગાડીમાં બેસી ગયા. નહાની વહુનો ભાઈ રામેશ્વર પણ, ઘણી સંભાળથી બધાને અંપામાંથી કહાડીને, ગાડીમાં બેઠો. એમની સાથે એમનાજ એક પાડોશી મોદકભક્ત બ્રહ્મદેવ પણ હતા. તહેમણે પણ પોતાનાં ગાંસડા પોટલાં ઉતાવળે ઉતાવળે ગાડીમાં મૂક્યાં અને પોતે એક ખુણામાં પલાંઠી વાળીને બિરાજી ગયા. ગાડી ઉપડવાને થોડો વિલંબ છે. રામેશ્વર બપુને લઈને સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ ઉપર આમતેમ ફરી રહ્યો હતો એટલામાં ત્રેના બાપને દોડતા દોડતા સ્ટેશન ઉપર આવતા જોઈને બોલી ઉઠ્યો ‘અહો શંભુરામ, તહેમે ક્યાંથી આવી પહોંચ્યા.’

‘બપુ તહેમારી સાથે આવ્યો તે વખતે હું બહાર ગયો હતો. ઘેર આવ્યા પછી બપ્પર મળી કે બધાં તહેમારે ત્યાં ગયા છે અને કાલ સહવારની ગાડીમાં પ્રયાગ જવાનાં છે એટલે આજ ઉઠતાંવારજ સ્ટેશન ઉપર આવ્યો છું.’

બપુ તો પિતાને જોઈને ઘણોજ મગ્ન થઈ ગયો. ખુશીનો માર્થો એ તો જઈને પિતાને ગળેજ વળગી પડ્યો. એટલામાં ગાડી ઉપડવાનો ઘંટ થયો. શંભુએ પત્નીના તરફ દૃષ્ટિ રાખીને, રામેશ્વરને પૂછ્યું ‘કેમ તહેમે બધાં ઠીક બેસી ગયાંને ? ઠીક તહેારે, જય જય. જા બપુ, તું પણ તહેારા મામાની પાસે જા.’

પણ બપુએ પિતાને છોડ્યો નહિ. એણે ઘણા જોરથી રોવાનું

શરૂ કર્યું. રામેશ્વર હસીને બોલ્યો ‘તહમને આજ ગભરાયલા ગભરાયલા સ્ટેશન ઉપર આવતા જોઈને મહને તો એમ લાગ્યું કે બાણે કોઈ ચોરને પકડવા તહમે આવી રહ્યા છો. આખરે તહમે ઝગડો ઉભો કરીજ દીધો. આવ બા, બપુ, મહારી પાસે આવ. એમને જવા દે. ચલ તહને પેંડા ખવરાવું.’

પિતા પુત્ર પરસ્પર એક બીજાની તરફ સ્નેહદષ્ટિથી જોઈનેજ રહ્યા હતા એવામાં રેલગાડીએ સીટી વગાડી. ગાડી ચાલવા લાગી એટલે પેલા લાડુભટ્ટ શંભુરામને મહોટે અવાજે કહેવા લાગ્યા. ‘ભાઈ, ઉતાવળમાં હું રામેશ્વરને ત્યાં એક પોટલીમાં ખરશી તથા પડીઆમાં દહીં ભૂલી ગયો છું. તે જરા મંગાવી લઈને મહારી ડોશીને પહોંચાવી દેજો; નહિ તો ખરાબ થઈને કમજરે જશે. ભૂલતા નહિ હોકે!’

આગ ખાતી, પાણી પીતી, ધુમાડો ફેંકતી, રેલગાડી સડસડ કરતી ચાલી ગઈ, અને આ સંસારની અનિત્યતાનું સજીવ દષ્ટાન્ત બતાવતી ગઈ. જ્યાં થોડીજવાર પહેલાં આટલો કોલાહલ મચી રહ્યો હતો, તેજ પ્લેટફોર્મ ઉપે બીલકુલ સુનસાન થઈ ગયું.

નહાની વહુ તો થંડે કલેજે ગાડીમાં બેસીને પોતાની ફાઈની છોકરી સાથે વાતો કરવા લાગી. ‘બહેન, બધાં તો કહેતાં હતાં કે, રેલમાં ધણીજ ભીડ હશે. બેસવાની જગ્યાએ નહિ મળે, પણ એ બધું જૂઠું. મહને મોકલવી નહિ એટલે એ બધાં બહાનાં. મહારી સાસુ દેખીતી તો બહુ ભોળા લાગે છે, પણ એનાં મૂળ બહુ ઉંડા છે. એમની આખી જીંદગી તો તાળાં કુંચી સંભાળવામાં અને જોડાણીની, ચુલ્હો કુંકવામાં જવાની છે. ન તો એમનાથી કોઈ દિવસ તીર્થ, વ્રત કે પુણ્ય દાન થાય કે નહિ બીજા કોઈને કરવા દેવાય. ધર્મના કામમાં એ બેનું તો ચિત્તજ ચોંટતું નથી.’ તહેની આ કુચલીમાં કાંઈ પણ રસ ન પડવા છતાં તહેની બહેન હાએ હા કરતી ગઈ.

૪.

આજ અમાવાસ્યાનો દિવસ છે. આજ પ્રયાગરાજમાં ત્રિવેણી તટ ઉપર વાલુકાએ જાણે સજીવતા પ્રાપ્ત કરી છે. રેતીના પ્રત્યેક કણનું આજે મનુષ્યદેહમાં રૂપાન્તર થયું હોય એમ લાગે છે. નદીને કાંઠે સેંકડો દુકાનો મંડાઈ છે. વેચનાર અને ખરીદનારના કલરવથી કાન બહેરા થઈ જાય છે. એક તરફ સાધુઓની કુટીરો ખાંધવામાં આવી છે; અનેક સાધુઓ-આવાઓ નહાના નહાના તંબુઓ, રાવઠીઓ કે મ્હોટી છત્રીઓ ટોકીને ધૂણી તાપતા બેઠા છે. પ્રયાગ, ભારતવર્ષમાં તીર્થરાજના નામથી ઓળખાય છે. કહેવાય છે કે, ઓરમન માના પ્રપંચથી પીડા પામીને, બાર્યા સીતા અને બન્ધુ લક્ષ્મણ સાથે મર્યાદા પુરષોત્તમ શ્રી રામચન્દ્રજી વનવાસે નીકળ્યા હતા ત્યારે તહેમના પવિત્ર ચરણો પ્રથમ આ તીર્થમાંજ પડ્યા હતા. ભારતવર્ષમાં સાધુસંતોના જેટલા સંપ્રદાય છે તેટલા બધા આ પૂર્ણ કુમ્ભને પ્રસંગે પ્રયાગરાજમાં એકત્રિત થયા છે.

ધન્ય હિન્દુ જાતિ ! તારા ધર્મ વિશ્વાસને ધન્ય છે ! ભર શિયાળામાં, જે સમયે લોકો પયારીમાંથી ઉઠવાનું કે રૂની રળઈ અથવા કાનપુર કે ધારીવાલની બ્લેન્કેટ-ગરમ કામલી-માંથી મ્હોં પણ ઉચું કરવાનું સાહસ ન કરે તેવે સમયે, આજ મુહૂર્તમાં બરફ જેવા શીતળ જળમાં લાખો હિન્દુઓ જરા પણ શરદી લાગી જવાની કે ન્યુમોનિયા થઈ જવાની શંકા આણ્યા વગર, પ્રસન્ન વદને સ્નાન કરે છે. ધન્ય હિન્દુઓ ! ધન્ય ! આ વખતે તહમારી પાસે બીજું કાંઈજ રહ્યું નથી. ફક્ત એક ધર્મબળ છે. ઈશ્વર તમારા એ ધર્મબળને કાયમ રાખે, અને તહમારા વિચારોને વધારે ઉત્તત બનાવી તહમારા હૃદયોને વધારે ઉદાર અને વિશાળ બનાવીને, એજ ધર્મબળદ્વારા દેશની વધારે સંગીન સેવા તહમારે હાથે કરાવે !!

આજ અહિં ધનવાન કે ગરીબનો ભેદ નથી. લક્ષાધિપતિ શેઠો, ભૂમિના અધિપતિ રાજા, મહારાજા અને જગીરદારો, સત્તાધારી અમલદારો અને લંગોટધારી લિક્ષુકો, એકજ આરે સ્નાન કરી રહ્યા છે. એમનામાં અચારે કોઈ જાતનો ભેદભાવ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. ગંગા યમુના અને સુરસ્વતી એ ત્રણે સરિતા આ સ્થળે એકત્ર મળીને જહેનોના પરસ્પર મીલનથી થતા આનંદનો ભાસ કરાવે છે. આજે હિંદુ ધર્મના સઘળા સંપ્રદાયના લોકો, એ પુણ્યસ્થાનમાં સ્નાન કરીને સમાન આનંદ કરે છે, અને અક્ષય પુણ્યનો સંચય કર્યાનો સંતોષ મેળવે છે; અંગ્રેજ લોકો પણ પોતાની સહધર્મિણીઓને લઈને નૌકાઓમાં બેસીને આ અપૂર્વ દૃશ્ય જોવા નીકળી પડ્યા છે.

આટલી વિશાળ ભીડમાં નહાની વહુ બપુને લઈને, ફાઈ, ફાઈની છોકરી તથા ફાઈના છોકરાની વહુ સાથે ઉભી છે. રામેશ્વર અને તહેમના પડોશી લાડુભટ્ટ, એ બંધાને સાચવવા પાસે ઉભા છે. એ સમયે સાધુ સંન્યાસીઓ સ્નાન કરવા જતા હોવાથી પોલીસ લોકો ખીજા જાત્રાળુઓને કોરાણે ખસવાની બુમો પાડતા હતા. સંન્યાસીઓના દળ કે સાધુઓના અખાડા એકે એકે હાથી, ઘોડા, નિશાનડંકા, સોનારૂપાની છડી, ચમ્મર વગેરે સાથે સ્નાન કરવા માટે ઘાટ તરફ જવા લાગ્યા. તહેમનો ઠાઠ જોઈને યાત્રાળુઓની આંખો અંજઈ જતી હતી, ત્યારે અંધ શ્રદ્ધાનો અંશ જેમના હૃદયમાંથી ઓછો થઈ ગયો હતો, તેવા કેટલાક યુવકોના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળતા હતા કે આટલો રાજસી ઠાઠ રાખવો હતો તો ધરખાર, ઝેરાં છોકરાં છોડીને, સાધુ શું કામ થયા ? બુદ્ધ ભગવાન અને તહેમના અનુયાયી કેટલા રાજવંશીઓ રાજપાટ છોડી દઈને લંગોટી સ્વીકારતા હતા, ત્યારે આ સાધુઓ લંગોટ પહેર્યા પછી આવી બાદશાહી સાહેબી ભોગવે છે; અને તહેમાં પણ એક ખીજા કરતાં આગળ રહેવામાં એટલી બધી

સ્પર્ધા કરે છે. જો અંગ્રેજ સરકારનો આટલો બધો સારો બંદોબસ્ત ન હોય તો આ ધર્મક્ષેત્રમાં કબ્જારનાંએ કુઝેડ-ધર્મયુદ્ધો-મંડાયાં હોત.

રામેશ્વર જે સ્થળે ઉભો હતો તે સ્થળે પહેલાં થોડી ભીડ હતી. ધીમે ધીમે ત્યાં પણ લોકો ભરાઈ ગયા. ભીડ જોઈને એણે બખુને પોતાની કેડે બેસાડ્યો. બખુએ રોવું શરૂ કર્યું. નહાની વહુએ રામેશ્વરને કહ્યું:—‘ભાઈ, આજ એણે હજી સુધી કશું ખાધું નથી. એને કાંઈ ખાવાનું અપાવો.’ એટલામાં કોઈ સંન્યાસીની જમાતનો હાથી ગાંડો થઈને મેળામાં છુટયાની ગડબડ મચી રહી. લોકો નહાસભાગ કરવા લાગ્યા. એ ગડબડમાં રામેશ્વરની મા કોઈનો ધક્કો લાગવાથી જમીન ઉપર પડી ગઈ અને તેને સખ્ત ઈજા થઈ. રામેશ્વર માની સારવાર કરવા દોડ્યો, અને બખુને તેની માને સોંપ્યો. પોલિસના અમલદારોએ મહા મુસિબતે એ ગાંડા હાથીને પકડાવીને, જત્રાળુઓનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો. થોડીવારમાં મનુષ્યરૂપી મહાસાગરમાં પાછી ભરતી આવી. દરેક જત્રાળુને એ ઇચ્છા હતી કે સૌથી પહેલો હું નાહીને તીર્થસ્થાનનું સંઘળું પુણ્ય ખાટી જાઉં. ભીડમાંથી માર્ગ કરીને હરકોઈ આગળ ધસતું હતું. છતાં પણ છેક નદીના ઉપર પહોંચવું ઘણું મુશ્કેલ હતું. એ ભીડનો કાંઈ સુમાર હતો ? એવી ઠોઠઠ ભીડમાંથી જગ્યા કરવી એ કાંઈ સહેલ હતું ? આવી ભીડમાં ‘નહાની વહુ’ પણ નહાવા નીકળી હતી. આ ભીડમાં એ બિચારીનું શું ગળું ? પછાડીથી મનુષ્યોનો ધસારો આવ્યો, અને આગળના માણસોને ચાલવા માટે જોસ-જોર ધક્કો માર્યો. આ ધસારામાં ઘણાં મનુષ્યો નીચે પડી ગયાં. કોણ ક્યાં પડી ગયું તેનું ઠેકાણું રહ્યું નહિ. ‘નહાની વહુ’ થી આવામાં બાળક બખુને સંભાળી શકાયો નહિ અને તે કેડમાંથી નીચે પડ્યો. કેવી શોચનીય અવસ્થા ! પોતાની જાતનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ નહોતી છતાં પણ પ્રાણુથી પણ અધિક પ્યારા સંતાનનું રક્ષણ કરવામાં તે

વ્યગ્ર થઇ. બહેબાકળા વેશે 'ભાઇ ભાઇ' કરી તે રામેશ્વરને બોલાવવા લાગી. માથું કુટીને આસપાસના લોકોને બાળકને બોળી આપવાની વિનંતિ કરવા લાગી. પણ કોઇએ એની દયાજનક વિનંતિ ઉપર કર્ણપાત કર્યો નહિ. તેનાં સાથી બધાં આ ભીડમાં વિખુટાં પડી ગયાં હતાં. આ ભીડમાં જ્યાં દરેકને બહેલા બહેલા સ્નાન કરવાની ધુન લાગેલી ત્યાં કોણ કોની વાત સાંભળે અને બપોર લે? ભીડમાં નીચા વળવા જેટલી પણ જગ્યા નહોતી તો પછી 'નહાની વહુ' બિચારા બાળકને શોધે પણ કેવી રીતે? એકવાર નીચા નમ્યા તો ગમે તેવા બાળવાન પુરુષને પણ ઉઠીને ઉભા થવું મુશ્કેલ હતું. આખરે કોઇની પણ મદદ ન મળતાં, લાચાર બનીને એ પોતે નીચી નમીને પુત્રને શોધવા લાગી. આથી એની દશા ધણીજ દયાજનક થઇ. ઉપરાઉપરી આવતા મનુષ્યોના ટોળાના ધક્કાથી જમીનદોસ્ત થઇ ગઇ. અને તેના નાજુક શરીર ઉપર થઇને હજારો જત્રાણુઓ ચાલ્યા ગયા. આ હૃદય-વિદારક, કંઠોત્પાદક દૃશ્યનું અધિક વર્ણન કરવાનું સાહસ હમારી લોહાની કલમમાં પણ નથી. જે વાંચકોએ એવા મ્હોટા મેળાઓ જોયા હશે તેઓ સ્વતઃ આ દૃશ્યની કલ્પના કરી શકશે.

રામેશ્વર આટલી ભીડમાં શરીરે તો સહીસલામત રહ્યો હતો પણ તેની માનસિક સ્થિતિ ધણી દયાજનક હતી. તે પોતાનાં બધાં સંબંધીઓથી છુટો પડ્યો હતો. આખો દિવસ, એણે ભૂખ તરસ વેઠીને એ બધાંની શોધમાં ગાળ્યો. આખરે મહાપરિશ્રમે ત્રણ ચાર વાગ્યે એક સ્થળે પોતાની સ્ત્રી અને બહેનને ઉભાં રહેલાં જોયાં. બહેનના ગળામાંથી કોઇએ મંગળસૂત્ર તોડી લીધું હતું. અને સ્ત્રીનો કાન કાપીને કોઈ કાનની વાળી કહાડી ગયું હતું. લોહીને લીધે પત્નીનાં બધાં કપડાં ખરડાઇ ગયાં હતાં. એમની તો એ દશા હતી ત્યારે ઉતારામાં મા વેદનાથી તરફડીયાં મારતી હતી. ખેર! ગમે તેવી દશામાં

એ બધાંનો તો પત્તો લાગ્યો. પણ હાં, ‘નહાની વહુ’ ક્યાં છે ? રામેશ્વરનો જીવ તહેને માટે સૌથી વધારે આકુળ વ્યાકુળ થવા લાગ્યો. એને દ્રક્તા એજ વિચાર આવ્યા કરતો હતો કે શંભુરામ અને તહેનાં માત પિતાને જઈને શું મ્હોં બતાવીશ ? જ્યારે તેઓ પૂછશે કે નહાની વહુ ને બંધુ ક્યાં છે ? ત્યારે હું શો જવાબ દઈશ ? તહેને વળી એ પણ વિચાર આવ્યો કે લોકો એમ પણ કહશે કે પોતાની મા બહેનને તો સાંચવીને લાવ્યો, અને મામાની છોકરીની કાંઈ સંભાળ ન લીધી. આંગળાથી નખ વેગળા તે વેગળાજ. આવી આવી ચિન્તાથી અત્યંત ગભરાઈ જઈને આકુળ ચિત્તે, કાતર સ્વરે રામેશ્વર પ્રભુને કહેવા લાગ્યો ‘હે ઇશ્વર ! ક્યા જન્મના પાપે મ્હારા ઉપર આ કલંક ચોટાડ્યું ? હાય ! આના કરતાં તો મ્હારું મૃત્યુ શા માટે ન થયું ? મ્હારા ક્યાં ભોગ મળ્યા કે સ્ત્રીઓની સલાહ માનીને હું આહં આવ્યો ?’

ગાંડા મનુષ્યની પેઠે આખા મેળામાં દસ દસવાર રામેશ્વર પોતાની બહેન—‘નહાની વહુ’ ની શોધમાં ફર્યો. કદી ત્રિવેણીને કાંઠે, તો કદી સાધુઓની કુટીરમાં, તો કદી જે સ્થળે મડદાંઓનો એક મ્હોટા મિનારાના આકારમાં ઢગલો કર્યો હતો ત્યાં તો કદી પોલીસના ટાણામાં એની ખબર કહાડવા જતો. આખરે ઘણી શોધ પછી ખબર પડી કે ‘નહાની વહુ’ ને ધવાએલા લોકો ભેગી ઇસ્પીતાલમાં લઈ ગયા છે. રામેશ્વર તરતજ ઇસ્પીતાલમાં પહોંચ્યો. જોયું તો ‘નહાની વહુ’ ને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી મૂકી છે. તહેની છાતીમાં એક સખ ધા લાગ્યો છે, હાડકાંના ચુરેચુરા થઈ ગયા છે. ભાઈને જોતાં જ એ હંતભાગિની છાતી ઉપર બે હાથ મૂકીને ‘બપુરે, બપુરે,’ કરીને બુમો પાડવા લાગી, અને ભાઈને કહેવા લાગી ‘ભાઈરે, ત્હમે બપુરે તેડી આવોને ! હાય ! મ્હારા એ કુમળાં ફૂલ જેવા છોકરાએ ક્યારનું કાંઈ ખાધું નથી. ત્હમે જલદી જઈને એને અહિં

લઇ આવો, હું એને ધવડાવું. આ રાત પડવા આવી, મહારો બપુ મહને મૂકીને કોની પાસે સૂઈ રહેશે? હાય! હું શું મેં લઇને અમદાવાદ જઈશ? સાસુ જરૂર મહારા હાથમાંથી બપુને લઇ લેવા આવશે ત્યારે હું શું કહીશ? ભાઈ, તહમે એકવાર જઈને શોધો, તે કોઈ જગ્યાએ પડી ગયો છે, તહમે એને અહિં લઇ આવો.’

હાય અભાગિની નહાની વહુ! તહારા બપુનું આ પૃથ્વી ઉપર હવે ચિહ્ન પણ નથી રહ્યું. તહેનું માખણ જેવું કોમળ શરીર લાખો મનુષ્યોના પગતળે કચરાઈને ધૂળમાં મળી ગયું છે. હાય! એ પુત્ર-શોકાતુરા જનનીનો મર્મભેદી વિલાપ લખવાનું હમારામાં સામર્થ્ય નથી. રોતે રોતે તહેને લોહીની ઉલટીઓ થવા માંડી અને થોડીવારમાં એ અચેતન થઈને પથારીમાં પડી.

ખીજે દિવસે આ સમાચારના તાર મારફતે ખબર મળવાથી શંભુરામ પ્રયાગ આવ્યો. પહેલાં તો આ હૃદયવિદારક ઘટનાનું સવિસ્તર વર્ણન સાંભળીને તહેણે અસ્ખલિત અશ્રુપાત કર્યો. તહેને જોઈને નહાની વહુ આધું ઓઢીને ખૂબ રોઈ. પણ થોડી વાર પછી શંભુરામે રામેશ્વરને કહ્યું ‘જોયું આ પ્રયાગસ્થાનનું ફળ તો અહિં જ મળી ચૂક્યું, ચાલો હવે આ બધાંને ઘેર લઇ જવાનો બંદોબસ્ત કરીએ.’ નહાની વહુ રોતાં રોતાં બોલી ‘વડીલોનું કહ્યું ન માનીને હું અહિં આવી તો, એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ બરોબર કરવું પડ્યું. હવે હું ઘેર પાછી જઈશ નહિ. હવે તો હું મહારા બપુની પાસે અહિંજ રહીશ.’

ભગવાને આ હતભાગિનીની વિનંતિ ઉપર કર્ણપાત કર્યો. થોડા સમયમાં ‘નહાની વહુ’ પણ આ મંસારનો ત્યાગ કરી પોતાના બાળક પુત્ર પાસે પહોંચી.

ખાસ બાળોપયોગી સરળ અને સુબોધક પુસ્તકો.

સદ્ગુણી બાળકો.

કેળવણી ખાતાએ ઇનામ લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર કરેલું.

બીજી આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૧૭૫. કિં. ૦)≡ પો. ૦)~

અનેક પ્રખ્યાત મહાન પુરૂષોએ અને બીજાઓએ બચ-
પણમાં ખરા પ્રસંગે દુઃખ વેઠીને પણ દર્શાવી આપેલા વિવિધ
સદ્ગુણોના અસરકારક અને ખરા બનેલા ૮૧ બનાવોનો સંગ્રહ.

બાળકોની વાતો.

બીજી આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૧૪૦ કિં. ૦)≡ પો. ૦)~

લેખક વૈદ્ય અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયારે ગ્રંથાની ઢબથી
રસિક અને સરળ ભાષામાં બાળકોને આપોઆપ ઉત્તમ ઉપદેશ
મળે એવી વાતો એમાં આપેલી છે.

બાળ સદ્બોધ.

પૃષ્ઠ ૧૬૦ કિં. ૦)≡ પો. ૦)~

મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત ઇ. ધર્મગ્રંથો તેમજ બીજાં
ઉત્તમ પુસ્તકોમાંની અનેક ઉત્તમ, રસિક અને સુબોધદાયક
વાર્તાઓ અને દૃષ્ટાન્તો ખાસ સાદી ભાષામાં આમાં આપ્યાં છે.
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, કાલબાહેવીરોડ-મુંબઈ.

લક્ષિત, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, કર્મ, યોગનાં રહસ્યોથી ભરપૂર
શ્રીમદ્ ભાગવતના સારરૂપ નિત્ય પાઠનો ઉત્તમધર્મગ્રંથ.

એકાદશ સ્કંધ.

શ્લોક, ટીકા, છબી સાથે જડા ગ્લેઝ કાગળોનું
પૃષ્ઠ ૪૫૦ નું સુંદર અને દળદાર પુસ્તક.

માત્ર ૦૮ પાકું પૂઠું ૦૮૦૦ સોનેરી ૦૮

આ પુસ્તકમાં પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણભગવાન અને
ઉદ્ધવજી વચ્ચે તથા નવ યોગેશ્વરો ને નિમિરાજ, તથા હંસ
ભગવાન અને સનકાદિકો વચ્ચેના ઉત્તમ ઉપદેશો, શ્રીદત્તાત્રેય
ઋષિયે માનેલા ચોવીસ ગુરૂઓ, લિક્ષુગીતા, વગેરે અનેક
પ્રસંગો આવેલા છે. જેમાં સંસારનું મિથ્યાપણું, સત્ પુરુષનાં
લક્ષણો, સત્સંગનો મહિમા, કર્મ, તથા ત્યાગની વ્યવસ્થા, ચારે
આશ્રમના ધર્મ, જ્ઞાનયોગ, ધ્યાનયોગ તથા લક્ષિતયોગનું વર્ણન,
લોકોના તિરસ્કારો સહન કરવાનો ઉપાય, પૂનનો વિધિ, તથા
વૈરાગ્ય, યોગ, જપ, તપ, દાન, તીર્થ, વ્રત ઇત્યાદિ હરિજનો
અને જીજ્ઞાસુઓને જાણવા યોગ્ય અનેક બાબતો થોડા જ્ઞાન-
વાળાને પણ સહેલાઈથી સમજાય અને હૃદયમાં છાપ પડી રહે
એવી સરલ રીતે સમજાવેલી છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, કાલબાજેવીરોડ-મુંબઈ.

(૩) ગૃહધર્મ.

પત્નીવ્રત.

ગોપાળદાસની પત્ની શ્યામકોર પથારીવશ થઇ છે. કંઠે પ્રાણુ આવી રહ્યા છે. ડોક્ટર, હકીમ, વૈદ્ય વગેરે બધાએ સાફ જવાબ દર્શ દીધો છે. હવે ફક્ત તે બીજા બે ત્રણ કલાકની મહેમાન છે. કુટુંબ અને પરિજનના લોકો આ આસન્નમૃત્યુ શંકાને ચારે પાસેથી ઘેરીને રોઈ રહ્યાં છે. સુમૂર્ણ ધડીએ ધડીએ નેત્ર ખોલીને બધાંની તરફ જુએ છે, અને ધડીકમાં વળી પાછી દૃષ્ટિ ફેરવી લે છે. ગોપાળદાસના દૂર-અંદેશ પિતા ગળે પ્રાણુ આવેલી આ સ્ત્રીની આકુળ વ્યાકુળ અવસ્થા જોઈને તહેનો મનોભિલાપ સમજી ગયા. તરત જ તહેમણે પુત્રને ખોલાવી કહ્યું ‘ગોપાળ હમે લોકો જરા બહાર જઈએ છીએ. તું થોડીવાર અહિં બેસજે’ એટલું કહી તે બહાર નીકળી ગયા.

પતિપરાયણા, કંઠસ્થપ્રાણા શ્યામકોર પાતની તરફ એકી ટશે જોવા લાગી. થોડીકવાર પછી ગોપાળદાસે પૂછ્યું ‘તું મહને કાંઈ કહેવા માગે છે?’ શ્યામકોરે ધીમે સ્વરે કહ્યું ‘હા, બહાલા, મહારા મરી ગયા પછી તહમે લગ્ન કરજો, એજ માત્ર કહેવું છે’ ગોપાળદાસના ગાલ ઉપર અશ્રુની ધારા વહી રહી હતી. તહેમણે કહ્યું ‘ના એમ નહીં બને, હું હવે ફરીથી લગ્ન નહિ, કરું.’ તહેમની સ્ત્રી ખોલી ‘ના, એમ ન થાય. તહમને અડચણ પડશે. તહમે જરૂર પરણજો’ શ્યામકોરના સુકા પડેલા ઓછ ઉપર દવાનાં બેચાર ટીપાં રેડીને ગોપાળદાસ કહેવા લાગ્યા ‘તું મહને બીજી કોઈ વાત માટે આગ્રહ કર. જીવને જોખમે પણ તહારી ઈચ્છા હું પૂરી કરવા તૈયાર છું. પરંતુ આ વાતની તું હઠ કદી ન પકડીશ.”

જરાક મ્હોં મલકાવીને શ્યામકોર પાછી ધીરે સ્વરે કહેવા લાગી. ‘તહમે શા માટે લગ્ન કરવાની ના કહો છો ? મરી ગયા પછી મનુષ્યમાં ક્રોધ કે ઈર્ષ્યા કરવાની શક્તિ રહેતી હોય તો હું કહું છું કે આપના નવા લગ્નથી મ્હને જરા પણ અસંતોષ નહિ થાય. તહમે ખુશીની સાથે વિવાહ કરજો, બહાલા.’

ઉભરાઈ જતા સ્નેહથી શ્યામકોરના હાથ પકડીને ગોપાળદાસ કહેવા લાગ્યા. ‘તું વારંવાર શા માટે એવો આગ્રહ કરે છે ? હું કદાપિ લગ્ન નહિ કરું’ મુમૂર્ષુના હોઠ ઉપર મૃદુ હાસ્ય છવાઈ રહ્યું. ટશુમણ થએલો દીપક એક ક્ષણને માટે જરાક પ્રજ્વલિત થઈને પાછો ખુઝાઈ ગયો. એ હસવું અવિશ્વાસ જનિત વ્યંગનું હતું કે સંતોષનું, તે બરાબર સહમજવામાં ન આવ્યું.

x   x   x   x   x

ગોપાળદાસ આજથી એક જમાના પહેલાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા, બી. એ.ની પદવી ધરાવનારા એક વિચારશીલ યુવક હતા. એ વખતમાં ગ્રંથયુગેટોના સંબંધમાં આજકાલના જેવી દુર્દશાનો સૂત્રપાત થયો ન હતો. શ્યામકોરની શ્રાદ્ધક્રિયા સમાપ્ત થતાં અગાઉજ તહેમના વિવાહની ચર્ચા લોકોમાં થવા લાગી. અનેક જગ્યાએથી માગાં આવવાં શરૂ થયાં. ગોપાળદાસ બધાંને મીઠી મીઠી વાતોથી સંતુષ્ટ કરીને પાછા વાળતા રહ્યા. શ્રાદ્ધ થઈ ગયા પછી તો કન્યાઓના ભારથી પીડાતા (?) પિતાઓની એક મંડળીએ ગોપાળદાસના પિતાજીને જઈ ઘેર્યા. ગોપાળદાસના પિતાએ કહ્યું “ગોપાળના વિવાહ સંબંધી મ્હને કાંઈ શીકર નથી. છોકરો હવે સમજદાર અને ઉમર લાયક છે. માટે જે વિચાર એનો હોય તેજ મ્હારો માની લેજો. જો તમે બધા મળીને એને મનાવી શકો તો પછી વિવાહ જેવું રૂંડું શું ? ગામના

બધા ડોસાઓ પુત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવા માટે ગોપાળદાસની પાસે પહોંચ્યા. ગોપાળદાસની સાથે વાદવિવાદ કરીને આખરે પોતાની વાત તહેમને ગળે ઉતારવાનો આ બુદ્ધિઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો. તહેમણે પહેલેા પ્રશ્ન આ કર્યો ‘તહેમે વિવાહ કેમ નથી કરતા ?’ ગોપાળદાસે હસીને જવાબ આપ્યો ‘આ ‘કેમ’ નો તો ઉત્તરજ નથી. આપણે જેટલાં કામો કરીએ છીએ તેટલા બધાનો કાંઈને કાંઈ ઉદ્દેશ તો અવશ્ય હોય છે. છતાં ધારવા પ્રમાણે વગર કારણનાં પણ કોઈ કાર્ય હોય તો આ મહારા એક કામની ગણના એમાં કરી લેજો.’ આ વાક્ય સાંભળીને તે આવેલા વૃદ્ધ પુરૂષો ક્રોધથી બળીને ખાક થઈ ગયા, અને ગોપાળદાસ તથા તહેમના પિતાને આડી અવળી ચોપડાવા લાગ્યા. જે સમયમાં પિતાની ઇચ્છા મુજબ ચાલવું એજ શાસ્ત્ર મનાતું હતું તે સમયમાં ગોપાળદાસના બાપે પુત્રને આવી રીતે મોઢે ચઢાવવો અને તહેની મારફત ગામના વૃદ્ધ પુરૂષોનું અપમાન કરાવવું એ ગ્રામનિવાસીઓને અત્યંત અસહ્ય માલૂમ પડ્યું. એ લોકો ગોપાળદાસના પિતા આગળ જઈ ગર્જના કરી કહેવા લાગ્યા ‘અંગ્રેજ ભણાવી તહેમે છોકરાને ઘણા શાણા અને કુળદીપક બનાવ્યો ! બસ ! હવે દેશ અને ન્યાત જાત બધું નષ્ટ થઈ જવાનું એક નક્કી સમજી લેજો. નહાના મહોટાની કાંઈ મર્યાદાજ ન રહી. આ પેલો મોતીચંદનો પુત્ર રામદાસ મુંબઈ જઈને અંગ્રેજ ભણી આવ્યો છેરતો. પણ એણે તો કુળની લાજ મરજાદા બીલકુલ છોડી નથી. પોતાના કુલવાનપણાને માટે તે કેટલું બધું અભિમાન ધરાવે છે ! પણ ગોપાળનાજેવો તો મિથ્યાભિમાની છોકરો અમે ક્યાંય પણ ન દેખ્યો. તહેણે તો વડીલોની પ્રતિષ્ઠાનો કાંઈ પણ ખ્યાલ ન કરતાં હમારા બધાની વાતજ એકદમ ઉડાવી દીધી.” આ વગેરે અનેક કટાક્ષો સાંભળીને ગોપાળદાસના પિતાએ ઘણા પ્રસન્ન થઈ કહ્યું ‘આજે તહેમે લોકોએ મહત્તે અનહદ આનંદ ઉપજાવ્યો છે. આજ મહારી ખાત્રી

થઈ છે કે મહારા પુત્રે ખરેખરી કેળવણી મેળવી છે. એક પગ સ્વર્ગમાં અને બીજાને મૃત્યુ લોકમાં હતો એવી હેની સ્ત્રી, પૂજનીય અને માનનીય દેવી સમાન શ્યામકોર આગળ મહારા પુત્રે જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તેનું જીવતા સુધી પાલન કરવાનો હેતુ જે પ્રયત્ન કર્યો છે, તેથી આજે હું ઘણો જ ખુશ થયો છું. હેની આ પ્રતિજ્ઞા નભશે કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી પણ હેને પાળવાના ગોપાળના યત્નેજ મહત્તે યથેષ્ટ આનંદિત કરી દીધો છે. હમે બધા જરા વાર બેસો. આવા શુભ સમાચાર આપ્યા પછી ગળ્યું મ્હોં કરાવ્યા વગર હું હમને જવા નહિ દઉં' ગામના વૃદ્ધ પુરૂષો તો આશ્ચર્યચક્રિત નેત્રે એક બીજાના સહાસું જોવા લાગ્યા. ગોપાળદાસનો એક ટીખળી મિત્ર કંદોધની દુકાન તરફ દોડ્યો.

x   x   x   x   x

બે વર્ષ વહી ગયાં છે ગોપાળદાસ મરણુ શય્યા ઉપર પડેલા પિતાજીની પાસે બેઠા છે. ડોસાએ ગોપાળને માથે હાથ મૂકી કહ્યું 'મહારી છેલ્લી આશિષ અને મંગળવાસના ત્હારું રક્ષણ કરજો. મરતી સમયે મહારે હને બે ચાર બોલ કહેવા છે. ધર્મશીલ અને ઈશ્વર-પરાયણ બનજો. આપણા દેશમાં પિતૃભક્તિનાં ધણાં દૃષ્ટાંત છે. તું પણ સુશીલ અને પિતૃભક્ત થજો, મહારી કોઈ અધૂરી વાસના પૂરી કરવાની કોઈ જરૂર નથી. તું બધું જાણે છે. ત્હારાથી જ્યાં સુધી બનશે ત્યાં સુધી વગર કહો જ તું એ બધું તો કરીશ. મહારે ફક્ત એક વાત હને કહેવી છે. ત્હે સ્વર્ગગામી શ્યામકોરની આગળ દઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે હેને ઠેઠ સુધી પાળજો. આપણા દેશમાં 'પતિવ્રતા' નામનો શબ્દ છે. પરંતુ "પત્નીવ્રત" નામનો શબ્દ નથી. તું પોતાના ઉજ્જવલ દૃષ્ટાન્તથી 'પત્નીવ્રત' ધર્મસાર્થક કરીને એ શબ્દની સૃષ્ટિ રચજો? વધારે શું કહું? ત્હારું કલ્યાણ થાઓ બેટા!"

x   x   x   x   x

ગોપાળદાસ પણ હવે વૃદ્ધ થયા છે. પણ પિતાની આજ્ઞાને અનુસરી આજદિન પર્યંત કઠોર બ્રહ્મચર્યવ્રત પાલન કરી, જગતને પત્નીવ્રતનો મહિમા દર્શાવી શાન્તપણે પરમેશ્વરના દિવ્ય ધામમાં જવાની રાહ જોઈ રહ્યા છે.

વૈદ્યો ડાક્ટરો અને વેપારીઓને સોનેરી તક.

ગુજરાતી ભાષામાં પહેલું જ પુસ્તક.

વનસ્પતિશાસ્ત્ર (BOTANY)

કર્તા—રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી.

પોરબંદર સ્ટેટના જંગલખાતાના અધિકારી.

આ પુસ્તક ગ્રંથકર્તાએ પોતાના પચીસ વર્ષના જાતી અનુભવ અને બહોળા જ્ઞાનને આધારે બોટેનીના મોટાં મોટાં અંગ્રેજી પુસ્તકોના ધોરણપર રચેલું છે. આમાં પ્રથમ વનસ્પતિશાસ્ત્રની પરિભાષા, પછી વનસ્પતિના કુદરતી વર્ગો અને તેનાં પાન, ફૂલ, ફળ મૂળ વગેરે દરેક અવયવોનું સૂક્ષ્મ વર્ણન આપેલું છે; જે વાંચીને કોઈ પણ માણસ વનસ્પતિને સહેલાઈથી ઓળખી શકે છે. તેની સાથે દરેક વનસ્પતિમાંથી કેવી જાતનાં તેલ, રંગ, રેસા વગેરે નીકળી શકે છે, તેમજ તેનો દવા તરીકે શું ઉપયોગ થાય છે તે પણ લખવામાં આવ્યું છે.

કીંમત—પાકું પુઠું, બંને બાજુ સોનેરી નામ-ઉંચા કાગળ અને ગુજરાતી પ્રેસની છપાઈ રૂ. ૧૦.

મળવાનું ઠેકાણું—પોરબંદરમાં ગ્રંથકર્તા પાસેથી.

મુબંધમાં—એન. એમ. ત્રિપાઠી કલબાદેવી રોડ, અથવા ડી. લખમીદાસની કંપની કોટ, પારસી બજાર.

તેમજ અમદાવાદમાં વૈદ્યકલ્પતરૂની ઓશીસમાં મળશે.

ધર્મ અને નીતિના ઉત્તમ અને ક'ઠ કરવા યોગ્ય સેંકડો
શ્લોકથી ભરપૂર પુસ્તક, ગુજરાતી અર્થ સાથે.

આર્યધર્મનીતિ

અને

આણક્યનીતિસાર.

એમાં વિવિધ વિષયોનાં ૩૦ પ્રકરણ તથા પૃષ્ઠ ૨૫૦ છે.
છતાં માત્ર ૦૧ પાકું પૂઠું ૦૧૧ પો.૦) - છ પ્રતે બે બક્ષિસ.

જીવનચરિત્રનાં પુસ્તકો સસ્તાં ફેલાવવાની યોજના.

“ચરિત્રમાળા”

જેના ગ્રાહકોને દેશવિદેશનાં અનેક મહાન

સ્ત્રીપુરુષોનાં ઉત્તમ જીવનચરિત્રો.

દર વર્ષે પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ નેટલાં મળે છે.

વાર્ષિક માત્ર રૂ. ૨) પાકાં પૂઠાં રૂ. ૩) પોષ્ટેજ માફ.

(વધુ વિગત માટે જુઓ સામે.)

હજી પણ લેવાય તો લ્યો !

‘ચરિત્રમાળા’ નાં સં. ૧૯૬૮ ના વર્ષનાં પૃષ્ઠ ૧૭૫૦ નાં નીચલાં ઉપયોગી પુસ્તકો હજી પણ રૂ. ૨ માં મળે છે.

શ્રી બુદ્ધ ચરિત્ર અને ઉપદેશ.

પૃષ્ઠ ૨૮૦ કિં. ૦૮ પાકું પૂઠું ૦૮ પો. માફ.

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ગ્રંથ ૧ લો.

પ્રાચીન ૧૨૫ સ્ત્રીઓનાં ઉત્તમ ચરિત્રો.

પૃષ્ઠ ૭૨૦ કિં. રૂ. ૧૭ પાકું પૂઠું રૂ. ૧૧ પો. ૭૮

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ગ્રંથ ૨ લો.

ઇતિહાસક ૧૮૦ સ્ત્રીઓનાં ઉત્તમ ચરિત્રો.

પૃષ્ઠ ૭૫૦ કિં. રૂ. ૧૭ પાકું પૂઠું રૂ. ૧૧ પો. ૭૮

ત્રણે પુસ્તકોનો સટ રૂ. ૨, પાકાં પૂઠાં રૂ. ૩, પો. માફ. વી. પી. જી. બુક.
આલુ સાલમાં પણ દેશવિદેશનાં મહાન સ્ત્રી પુરુષોનાં ઉત્તમ

ચરિત્રો નીકળવા માંડ્યાં છે. આહુક થવાને લખો,—

સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયની શાખા, અમદાવાદ.

(૪) સ્નેહનો જય.

૧.

‘આજ જમાઈ આવ્યા કેમ નહિ ? ઘરમાં જણાતા કેમ નથી ? આલ્યા તો નથી ગયાને ? રંગીલદાસની વહુ ગંગાએ પોતાના પતિને પૂછ્યું. રંગીલદાસ—‘ એનું સાળાનું નામ ન દેતી. એ હરામખોર હતું પતરાળમાંથી હાય જ નથી કહાડતો. મહેં એ એવકુદને ઘણુંએ રહમજીવ્યો કે ત્હારી રિયતિ સારી થઇ નથી ત્હાં સૂધી અહિં જ રહે, ખાઈપીને મોજ કર. પણ એતો કેમે ક્યો માનતો જ નથી બસ, એક જ જીવ લઇને એડો છે કે ‘ એક માસની અંદર છોકરીને મ્હારી સાથે નહિ મોકલો, તો ખીજવાર પરણીશ ’—મહેં પણ એને રોકડો જવાબ આપી દીધો છે કે એક નહિ પણ સત્તરવાર પરણવું હોય તો પરણે, પણ હું તો છોકરીને કોઈ દિવસ એની સાથે એવી કંગાલ હાલતમાં રહેવા નહિ મોકલું.

ગંગા:—“ ત્હમારી સસરા જમાઈની લહડાઇમાં બિચારી છોકરી તો મનમાંને મનમાં બળીને ખાક થઇ જાય છે. ”

રંગીલદાસ:—‘ તો એમાં હું શું કરું ? બેટાજીને પોતાનું પેટ ભરવાના તો સાંસા છે. ત્હમાં વળી મ્હારી લાડકી દીકરીને લઇ જઇને શું ખવરાવવાનો હતો ? ”

ગંગા:—‘ એવો વિચાર આપણે ન આણવો જોઇએ. એના ઘરની દશા સારી નહિ હોય તો આપણી પેઠે રંગબેરંગી સાડીઓ અને ઝુલવાળાં રેશમી પોલકાંને બદલે સાદાં જાડાં કપડાં પહેરાવશે. એજ કે ખીજું કાંઇ—જર બાજરીનો રોટલો જે એ ખાતો હશે તે એને પણ ખવરાવશે ? કાંઈ ભૂખે તો મારવાનો નથી ? એમાં તે શું ?

એને ધરજમાઇ રહેવાની ઈચ્છા નથી અને ત્હમારે દીકરીને સુખી કરવી છે તો દીકરીના નામના દસ હજાર રૂપિયા વ્યાજે મુકો અને ત્હને રહેવા માટે એક સાઈ બેશ ધર બંધાવી આપો. કજીઆનું મ્હોં કાળું કરવાનો સારામાં સારો ઉપાય તો એ છે. ત્હમારે ત્હાં એટલામાં કાંઈ ખૂટી જવાનું નથી. છોકરીના રહામું તો જીવ્યો. એને પણ સ્વામીની સાથે રહીને ધર માંડવાની ઈચ્છા થતી હશે કે નહિ.

રંગીલદાસ:—‘ એ બધું હું સારી પેઠે સમજીશું. લલિતાને માટે મ્હાં સર્વસ્વ આપી દેવા પણ હું તૈયાર છું. પણ એ હરામ-ખોર પોતાની હઠ છોડતો જ નથી. મ્હાં પણ માન રાખતો નથી, એ મ્હારાથી બિલકુલ સહન થતું નથી. આજ સૂધી ભલાભલા પણ મ્હારી રહામે એક અક્ષર બોલવાની હિંમત કરી શક્યા નથી. અને આ આજકાલના છોકરાની આટલી બધી હિંમત કે ? ’ મ્હાં વચન ઉઠાપે—એના મમત ઉપર હું કોઈ દિવસ છોકરીને સાસરે મોકલનાર નથી. એને અહિં બોલાવીને જ મનાવીશ. ત્હમે બૈરાંઓ ટેકની વાતમાં શું રહમજો ? ’ ‘ હું તો કહી દઉં છું કે આ હઠમાં આખરે આપણે જ પસ્તાવું પડશે. ’—એમ કહીને રંગીલદાસ શેઠનાં વહુ ગંગા શેઠાણી ગુસ્સે થઈને નીચે ગયાં.

એ વખતે દસ વાગ્યાનો શુભાર હતો. વૃદ્ધ રંગીલદાસ શેઠ પોતાના દીવાનખાનામાં બેઠા બેઠા, રોજીંદા વર્તમાનપત્રો વાંચવાનું કામ પૂરું કરીને ધંધારોજગારને લગતા ચોપડા તપાસવાના કામમાં રોકાયા હતા, એવામાં જ જમાઈ સાથે એમને ખટપટ થઈ હતી, અને જમાઈના આલ્યા ગયા પછી પોતાની સુશીલ ગ્રાહણી સાથે એમને જે વાતચીત થઈ તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. ત્હમનો પિત્તો હવે ઉઠી ગયો હતો, ચોપડા ફેંકી દઈને એમણે પાછું ન્યુસપેપર વાંચવા લીધું, અને નાકની ઢાંડી આગળ પેપર ધરીને ફરીથી વાંચવા

લાગ્યા. પણ એ વખતે ત્હેમની મુખાકૃતિ જોનાર કોઇ પણ કહી શકત, કે ત્હેમની નજર ન્યુસપેપરના કાગળ ઉપર સીધી રેખામાં હોવા છતાં પણ, ત્હેમનું ધ્યાન ક્યાંય ખીજે જ હતું.’

રંગીલદાસ ભરૂચ શહેરના એક પ્રસિદ્ધ વેપારી હતા. એમનો ધંધો ધમધોકાર ચાલતો હતો, અને રોકડી પુંજી ઉપરાંત ગામગરાસ પણ એમણે સારો એકઠો કર્યો હતો સરકાર દરબારમાં પણ ત્હેમનું સારું માન હતું. મ્યુનિસિપાલેટીના એ કમીશનર હતા. પ્રજા પણ એમના ઉપર શ્રદ્ધા રાખતી તથા એમનાથી ડરીને ચાલતી. કારણકે એ પ્રજાનું સુખ દુઃખ જાણવાને સદા તૈયાર રહેતા અને વખત આવે એમને મદદ પણ કરતા. શેઠસાહુકારોમાં લેણદેણનો ઝગડો પડે તો કચેરીએ ચઢાવીને ખંતેને ખરાબખસ્ત કરાવ્યા વગર લવાદીથી ફેંસલો કરાવવા પોતે પ્રયત્ન કરતા. પરંતુ એમનામાં એક મ્હોટો દોષ હતો. હુંપદ એમનામાં ઘણું હતું. સદાએ પોતાનો કંકો ખરો કરાવવા માંગતા. વિશ્વતા તો એમનાથી જરા પણ સંખાતી નહિ. અને આટલા દયાળુ હોવા છતાં પણ પોતાના મતથી વિશ્વ પડનારને ‘ટેક’ ની ખાતર, પાયમાલ કર્યા વગર કદી છોડતા નહિ.

આજ એમની જીંદગીમાં પહેલીજવાર જમાઈ આગળ પોતાની આ સ્વતંત્રતા તુટયાથી એમના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. ગરીબ વાણિયાના છોકરા મનમોહન સાથે જ્યારે ત્હેમણે પ્રાણુથી પણ અધિક બહાલી પુત્રી લલિતાનો વિવાહ કર્યો, ત્યારે એમણે મનમાં નક્કી કરી રાખ્યું હતું કે લગ્ન પછી મનમોહનને ધરજમાઈ તરીકે રાખીશ. એમને સ્વપ્ને પણ વિચાર નહોતો આવ્યો કે એ ગરીબના છોકરાને એટલું બધું આભમાન આવશે કે મ્હારે ઘેર રહેવાનું મંજુર નહિ કરે. એટલા સારૂ વૃદ્ધ રંગીલદાસે લગ્ન થતાં પહેલાં પોતાનો એ વિચાર જાહેર પણ કર્યો નહોતો, હવે વૃદ્ધની ઉંઘ ઉડી. જોયું કે આજ મ્હારા

જેવા અનુભવીએ પણ છકડ ખાધી. આટલે વર્ષે નવયુવક જમાઈ આગળ તહેમને અપમાન ખમવું પડ્યું. જમાઈને એ અસહ્યતાની સજા કરવા માટે તહેમના આખા શરીરનું લોહી ઉકળી આવ્યું પણ ખીજ તરફ જીંદગીનું એક માત્ર બંધન સ્નેહાળ પુત્રી લલિતાના તરફ પણ ધ્યાન ગયું. એ વૃદ્ધનો પુત્રી ઉપર જેટલો પ્રેમ હતો તેટલો પ્રેમ ઘણા થોડા પિતાઓ પુત્રીઓ ઉપર રાખતા હશે. લલિતાને લાડ લડાવવામાં એમણે કાંઈ મણા રાખી નહોતી. એ એમની આંખની પુતળી હતી અને એવી લાડવાઈ છોકરી દરિદ્ર સ્વામીને ઘેર જઈ દુઃખ પામે એજ વિચાર અસહ્ય થઈ પડવાથી લલિતાને સાસરે મોકલવાને એ નારાજ હતા. ઘડીકમાં તહેમને વિચાર આવતો કે, સ્વામીથી વિખુટી રહેવા કંરતાં ગમેતેવી ગરીબાઈમાં પણ પતિની સાથે રહેવું એજ સ્ત્રીને માટે ઉત્તમ છે. પણ પોતાના જન્મના જીવી સ્વભાવ આગળ એ બધું જ્ઞાન તરતજ વિસરી જતા.

* *

*

૨.

એક માસ વીતી ગયા પછી એક દિવસ બપોરે નોકરે આવીને લલિતાના હાથમાં એક કાગળ આપ્યો—તરત જ એ કાગળ ફાડીને લલિતા વાંચવા લાગી. એમાં લખ્યું હતું.

“લલિતા !

તું જે મહેને ચાહતી હોય, તો પત્ર વાંચતા વારજ અહિં ચાલી આવજે. તારા ઘરથી પાંચમે ઘેર મહારા મિત્ર મિસ્ટર દલાલ રહે છે. તારા નોકરે એ ઘર જોયું છે. એ તહેને ઘર ખતાવી આપશે. તું નહિ આવે તો હું સહમજી લઈશ કે તારો મહારા ઉપર લવલેશ પ્રેમ નથી. હું હવે તારે ઘેર કદી આવવાનો નથી. એજ.

લી. મનમોહન.

લલિતા ઝટપટ પત્ર લખને માની પાસે ગઇ અને તહેને પત્રમાંની સઘળી હકીકત કહી. માતાએ સ્નેહથી ગળગળી થઇને સજળ નેત્રે જવાબ આપ્યો. ‘હું શું કરું, ખહેન ! તહારા બાપની મરજી વગર મહારાથી કાંઈ થાય નહિ. એમણે તો નાહક જીવ પકડી છે.’

‘પિતાજીની મરજી વગર કાંઈપણ નહિ થાયને ? ડીક !’ એમ કહી લલિતા સીધી પોતાને મેડે ગઇ. ત્યાં જઇને પોતાના કબાટમાંથી ધરેણાં કહાડીને એકે એકે પહેર્યાં. ત્યાર પછી લગ્નમાં સાસરેથી મળેલી સાડી પહેરી અને બાકીનાં વસ્ત્રો તથા જણસો વગેરે ગોઠવીને એક ટ્રન્કમાં મૂક્યાં. બધું ઠેકાણે ગોઠવી દીધા પછી કાંઈપણ કહ્યા વગર, સીધી પિતાજીનાં દિવાનખાનામાં ગઇ, અને તહેમને પ્રણામ કરીને ઉભી રહી. વૃદ્ધ રંગીલદાસ એ વખતે ભાંગના નિશામાં ઝોકાં ખાતા હતા. આંખ ઉંચી થતાંવારજ સુસજ્જીત વેશમાં કન્યાને સહામે ઉભેલી જોઇને તહેમણે પૂછ્યું ‘આ શું ? ક્યાં જાય છે ?’

‘સાસરે જઈશું, બાપાજી,’ લલિતાએ કહ્યું.

‘સાસરે ? શું કહે છે.’

લલિતાએ ધીમેથી કહ્યું ‘આપણી પોળમાં મિસ્ટર દલાલને ઘેર ઉતર્યા છે. મહને બોલાવવા એમણે પત્ર લખ્યો છે. મહને સાથે તેડી જઇને એ ઘેર જશે.’

વૃદ્ધે ગુસ્સે થઇને કહ્યું ‘ચાલ હઠી જા ! મહારાથી દૂર હઠ ! મહારાં બધાં ધરેણાંગાંઠાં અહિં રાખી જઇને મરજીમાં આવે ત્યાં જા.’ આમ કહી એમણે મોં ફેરવી લીધું.

લલિતાની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તહેણે પિતાને ફરીથી પ્રણામ કર્યા અને તહેમનાં ચરણની રજ માથે ચહડાવી પછીથી ધીમે ધીમે પોતાના મેડામાં જઇને અંગ ઉપરથી બધા અલંકાર ઉતારીને કબાટમાં મુકી દીધા. હાથે ફક્ત કાચની બંગડીઓ રાખી. કપડા લત્તાંની

જે ટ્રન્ક સાથે લેવાનો વિચાર રાખ્યો હતો તે ટ્રન્ક પણ ત્યાંજ રહેવા દીધી; અને દીન વેશે, પહેરે કપડે, રોતે રોતે જમ્મને માતાને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું ‘બા, હું જાઉં છું.’

માએ કહ્યું ‘આવા વેશે સાસરે જાય છે? ચાલ જાહેન, તહને ધરેણાંગાંઠા પહેરાવીને શણગારું.’

લલિતાએ કહ્યું ‘ના બા; તહને ખખર નથી. એમને ઠાઠમાઠ પસંદ નથી. મહને રોડખંધ ગયેલી જોઈને એ ચ્હીડાઈ જશે. ગરીબ માણસની પેઠે સાદાઈથી જતું એજ સાચું છે’ એમ કહીને એણે ખરી વાત માતાથી છુપાવી.

ગંગા શેઠાણી સહમજ્યાં કે મહા મહેનતે કન્યા એના પિતાને મનાવી શકી છે. તેથી પુત્રીના વિયોગથી હૈયું ફાટી જતું હોવા છતાં પણ ધીરજ ધરીને, કન્યાને છાતી સરસી ચાંપીને, ચુંબન કરીને, સ્નેહાશીર્વાદ પૂર્વક, સાસરે જવાની રજા આપી.

લલિતા, નોકરને સાથે લઈને પતિને મળવા મી. દલાલને ઘેર ગઈ.

* *

*

૩.

મનમોહન લલિતાને લઈને પોતાને ગામ ગયો. તેની મા પુત્ર-વધૂને અલંકાર વગરની જોઈને ભવાં ચ્હડાવીને ખોલી ઉઠી હાય ! મા ! મ્હોટા શેઠિયાની છોકરીના આજ શણગાર કે ? હમે કાંઈ ચોર લુટારાં નથી કે એની છોકરીનાં ધરેણાં ઉતારી લેત. હમે ગરીબ એટલે કાંઈ ગણતરીમાં જ નહિ કે ? હમારો પણ એક વખત સારો દહાડો હતો. હમારે ત્યાંએ બધી સાલખી હતી. પણ મુઆને આમ સાવ નાંગીભૂખી મોકલતાં શરમ ન આવી ?

‘ચૂપ રહે હવે—એતો જાણી જોઈને ધરેણાં લાવી નથી. કહે છે

કે તહમારો દહાડો ફરશે અને તહમે ધરેણું ધડાવી આપશે તહારે પહેરીશ. હવે એ બિચારી કુહારની ભૂખી છે. કાંઈ ખાવા આપ.' મનમોહને માને કહ્યું.

‘વહુ તો હજી અણસમજી છે. પણ એ ધરડા ડોસાની અકલ્લ કહ્યાં મારી ગઈ હતી? આખા ગામની તો પટલાઈ કરે છે પણ એટલી ખબર નથી કે છોકરીને આમ સાસરે ન મોકલાય. શરમના માર્યા મરી જવું પડે, વળી તહમે આજ કાલના છોકરાઓ તો વહુનું ઉપરાણું લીધા કરો છો.’ એમ છણછણાટ કરતાં ડોશી રસોડામાં ગયાં.

મુસાફરીને લીધે મનમોહન અને લલિતા બંને થાકી ગયાં હતાં, એટલે ભોજન કરીને તરત જ સૂઈ ગયાં. આ એવઘ્ઘીને માટે પણ બીજે દિવસે લલિતાને સાસુનાં ઘણાં મહેણાં સાંખવાં પડ્યા.

મનમોહનને સંસારમાં વૃદ્ધ માતા અને એક નહાના ભાઈ વગર બીજું કોઈ નહોતું. તહેના પિતા તહેને નહાનો મૂકી મરી ગયા હતા. એ આગલી વયમાં એક સાહસિક વેપારી હતા. પણ પાછલી અવસ્થામાં વેપારમાં એકાએક નુકશાન આવી પડવાથી ધંધો રોજગાર બંધ કરી દઈને ગુમાસ્તીનું કામ કરતા હતા. એ ગુમાસ્તીમાંથી જ થોડુંક ધન સંચય કર્યું હતું તહેના વ્યાજમાંથી મનમોહનનો ગરીબડો સંસાર ચાલતો.

લલિતા સાસરે આવીને કામકાજમાં પજોટાઈ ગઈ. સાસુના કપકા અને મહેણાં ટોણાંથી પહેલાં તો એ ઘણીજ ગભરાઈ ગઈ. કામ કરતાં કરતાં સાસુના ભયથી એ સદા ધ્રુબ્યા કરતી. એક તો મૂળે મ્હોટા ઘરની દીકરી હોવાથી ઘર સંસારના કામકાજનો તહેને અભ્યાસ નહોતો. તહેમાં વળી આ ડગલે ડગલે ટીટીયારી, એ બધું સહન ન થવાથી એકદમ રોઈ પડતી, ધીમે ધીમે એ બધી વાતનો પણ અભ્યાસ પડી ગયો. વૈભવમાં ઉછરેલી ચૌદ વર્ષની હલેતી બાલિકા ઘર સંસારનાં બધાં કામમાં થોડાક જ દિવસમાં નિપુણ થઈ ગઈ. અને સ્નેહ તથા

સેવા ચાકરીને લીધે એણે બધાંને એવાં વશ કરી લીધાં કે સાસુને પણ એક દિવસ કહેવું પડ્યું કે ‘વહુ છે તો બહુ ડાહી. મ્હોટા ઘરની છોકરીઓમાં એવી શાણી અને ધરવખુ કન્યાઓ ઘણી થોડી હોય છે.’

સાસરે નવા સંસારમાં આ પ્રમાણે લલિતા હળીમળી ગઇ. છતાં પણ જે કુટુંબમાં તેનો જન્મ થયો હતો, જે ઘરમાંથી તેણે ઘણા શોક સાથે વિદાયગીરી લીધી હતી, તે સંસારનું સ્મરણ તેના મનમાં સદા જાગૃત રહેતું. પિતાના ઉપર તેનો ક્રોધ નહોતો. ના છુટકે પોતાને પિતાના દુઃખના કારણ રૂપ થવું પડ્યું એ વાત તેના અંતઃકરણને બાણની માફક વિંધી નાંખવા લાગી. આખરે તેણે પિતાને પત્ર લખ્યો.

‘શિરછત્ર પિતાજી.’

મહેં આપનો અપરાધ કયો છે. મહને ક્ષમા કરજો. આપે ઇચ્છાપૂર્વક જે કર્તવ્ય મહને સોંપ્યું હતું, તેજ કર્તવ્યનું પાલન કરવા જતાં મહેં આપના હૃદયને દુઃખી કર્યું છે. આ અપરાધને માટે મહારો જીવ ઘણો બળ્યા કરે છે. તહમારે પગે પડીને હવે ક્ષમા માગુ છું. તહમે મહને ઘણાજ બહાલા છો, એ કાંઈ તહમારાથી છાનું નથી. તહમે મહને હજી સૂઝી ક્ષમા નથી કરી એમ જાણીશ, તો મહારાથી જીવાશે નહિ. પત્રનો જવાબ જલદી લખશો. પૂજ્ય માતૃશ્રીને મહારા દંડવત પ્રણામ કહેશો તથા આપ પણ અંગીકાર કરશો. આપના ક્ષેમ કુશળના સમાચાર જાણવા ઘણી આતુર છું.

તહમારી લાડકી લલિતા.’

કન્યાનો નિર્દયપણે તિરસ્કાર કર્યા પછી, વૃદ્ધ રંગીલદાસ અગાધ શોકસાગરમાં ગરકાવ થઈને મરણુતોલ થઈ ગયા હતા. મસ્તકની તીવ્ર વેદનાથી પીડાતો રોગી જેમ દુઃખથી ઉશ્કેરાઈ જઈને માથું પછાડીને પાછો બમણી વેદના ભોગવે છે, તેવીજ અવસ્થા રંગીલ-

દાસની થઈ હતી. કન્યાના ચાલ્યા ગયા પછી તહેમને ખાવા પીવામાં મજા પડતી નહોતી, કામકાજમાં મન ચોંટતું નહિ, જ્યાં એસતા ત્યાં જ વિચારમાં તે વિચારમાં કલાકો સૂધી પડ્યા રહેતા. તહેમાં પણ જ્યારે એમનાં પત્ની ગંગા શેઠાણીને ખબર પડી કે પુત્રી કેવા સંયોગોમાં સાસરે ગઈ છે ત્યારે તો રંગીલદાસને માથે પસ્તાળ પડવામાં બાકી રહી નહોતી. આવી અવસ્થામાં લલિતાનો પત્ર આવ્યાથી રંગીલદાસ એકદમ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. એમની આંખમાંથી ખરતાં અશ્રુ-ખિંદુઓ, વારંવાર વંચાતા એ પત્રને ભીંજવી નાંખવા લાગ્યાં. કાગળનો જવાબ લખવાની એમને ઇચ્છા થઈ, પણ સંયોગવશ એ ઉત્તર લખી શક્યા નહિ.

આ પ્રમાણે સાત આઠ મહિના વીતી ગયા. લલિતાં સંગભાં થઈ અને આઠમે મહિને એક પુત્ર સંતાનને જન્મ આપ્યો. આ સુવાવડમાં એનું શરીર છેક કથળી ગયું. એને ગંભીર દર્દ લાગું પડ્યું. દિવસે દિવસે એની અવસ્થા ખરાબ થતી ગઈ. લલિતા પોતે પણ પોતાના મંદવાડની ગંભીરતા રહમજી શકી. માતપિતા સાથે મેલાપ નહિ થાય એ વિચારથી એ વધારે મુંઝાવા લાગી. મંદવાડને ખાટલે પડ્યે પડ્યે તહેણે પિતાને એક બીજો પત્ર લખ્યો.

‘શિરછત્ર પિતાજી !

મહારે એક પુત્ર સાંપડ્યો છે. એ બિચારા બાળકે તો તહમારી આગળ કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી તહેને જોવા તહમે એકદમ અહિં આવજો. હું માંદી છું. આ વખતના મંદવાડમાં બચાય એમ લાગતું નથી. વધારે લખવાની શક્તિ નથી:—‘લલિતા.’

પત્ર વાંચતાં વાર વૃદ્ધ ગભરાઈ જઈને દિવાનખાનામાંથી નીચે ઉતરીને ગંગા પાસે ગયા તથા કહ્યું ‘આજેજ આપણે જમાઈને ઘેર જઈશું. આ કાગળ વાંચ. હવે કોણ જાણે લલિતાનું મ્હો જોવા

પામીશું કે નહિ ' ગંગા શેઠાણી તો કાગળ વાંચીને જમીન ઉપર પછડાઇ પડ્યાં, તથા ઉંચે સ્વરે રોવા લાગ્યાં, નોકરોએ શેઠના હુકમ મુજબ ઝટપટ મુસાફરીની બધી તૈયારી કરી દીધી. બે મહોટી ટ્રુકોમાં કિંમતી ધરેણાં તથા વસ્ત્રો સાથે લઇને વૃદ્ધ રંગીલદાસ પત્ની સાથે, લલિતાનું મ્હોં જોવા ગયા.

સંધ્યાકાળે બધાં ત્યાં પહોંચ્યા. સ્ટેશનથી મનમોહનનું ઘર ઘણું પાસે હતું. ઘેર પહોંચતાં વાર જ રંગીલદાસે જમાઇ સાથે મેળાપ કર્યો, ત્હેને દૃઢ આલિંગન આપ્યું અને ગદ્ ગદ્ સ્વરે કહ્યું ' ભાઈ! મનમાં કાંઈ પણ લાવશો નહિ. ગઈ ગુજરી બધી ભૂલી જજો. ઘડ-પણમાં માણસોનું મગજ હમેશાં સ્વસ્થ રહેતું નથી. લલિતા ક્યાં છે? તખ્તીયત તો હવે સારી છે ને? સાસુ સસરાને સાથે લઇને મન-મોહન લલિતાના ઓરડામાં ગયો. વૃદ્ધે જોયું કે રોગથી સુકાઈ ગયેલી તથા ફિક્કી પડી ગયેલી લલિતા સોડયમાં બાળકને લઇને સૂઈ રહી છે. વૃદ્ધનાં નેત્રોનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. દોડીને એ પુત્રીની પથારી આગળ ગયો તથા કન્યાને છાતી સરસી આંપીને રૂંધાઈ ગયેલે કંઠે બોલ્યો ' બેટા! મ્હને ઓળખ્યો? હું આવ્યો છું. તારી મા પણ આવી છે. જોતો ખરી જ્હેન!' લલિતાએ કષ્ટપૂર્વક ઉઠીને માત-પિતાની ચરણરજ માથે ચઢાવી અને પિતાના બે પગ પકડી રાખીને કહ્યું ' પિતાજી! કહો, તમને મ્હને ક્ષમા આપી કે નહિ? ' વૃદ્ધે ધીરેથી ત્હેનો હાથ છોડાવીને ત્હેના માથા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને કહ્યું ' જ્હેન! મ્હારા મનમાં કશું નથી, હું તો બધું ભૂલી ગયો છું. હવે ત્હેને આરામ થયો જોઈ એટલે બસ. ' ત્યાર પછી ધરેણાં-ગાંઠાંની પેટીઓ લાવીને લલિતાની પાસે મૂકીને કહ્યું, ' જ્હેન! તું ગુસ્સે થઇને બધું આપણે ત્યાં મૂકીને આવતી રહી હતી. લે, આ બધી તારી જાણસો લે. નહાઈ ધોઈને ઉઠ્યા પછી આ બધી જાણસો

પહેરીશ, ત્યહારે તહેને જોઈને હમારા મનને ટાઢક વળશે. પેટીમાંથી એક ન્હાનો સરખો હીરાનો હાર કહાડીને લલિતાના પુત્રના ગળામાં પહેરાવીને, વૃધ્ધે તહેને ખૂબ રમાડ્યો. એ પણ આંખ મીંચીને જરા મલકાયો. બાણે કે કહેતો હોય કે ‘ નાનાજી, આજ તહમારો ટેક ક્યાં ગયો ? ’

ત્યહાર પછી રંગીલદાસે જમાઈને બહાર લઈ જઈને કહ્યું ‘ તહમારા ચાલી આવ્યા પછી મહેં વિલ કરીને મહારં ઘર લલિતાને નામે લખી આપ્યું છે, અને સઘળી મિલકત તહમારે બન્નેને નામે ચહડાવી છે.’ એમ કહીને વિલ મનમોહનના હાથમાં સોંપીને કહ્યું ‘ હવે તહમારાજ ઘરમાં રહેવામાં તહમારે કાંઈ શરમાવાનું નથી. લલિતાને મટી બય એટલે તહમે બધાં ભર્ય આવીને રહો, એજ હમારી ઈચ્છા છે. મનમોહન પણ આગલી વાતોનું સ્મરણ કરીને શરમાઈ ગયો, અને એક પણ અક્ષર બોલ્યા વગર સસરાને પગે લાગીને, મૌનપણે તહેમની યોજના માટે પોતાની સંમતિ પ્રગટ કરી.

માતપિતાને જોયાથી, તથા ગંગા શેઠાણીની માવજતથી, લલિતાને જલદી આરામ થઈ ગયો. રંગીલદાસ ત્યહારે બધાંને લઈને ભર્ય પાછા ફર્યા ત્યહારે તહેમનું સૂનું ઘર ભર્યું ભર્યું થઈ ગયું. સ્નેહથી પરાજીત થઈને રંગીલદાસે પોતાનો ટેક છોડ્યો એટલે સર્વેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

સ્વર્ગનું વિમાન

હાંસે હાંસે વંચાતું, ઘેરેઘેર પ્રિય થઈ પડેલું, ભક્તિસાતના ડરપ દાખલાનું પુસ્તક. ઠેકાણે ઠેકાણે

ભજન તથા પદો પણ તેમાં આવેલાં છે. પૃષ્ઠ ૩૮૦ ત્રણ સોનેરી નામવાળું પાકું પૂઠું. ભક્તિમાર્ગની પહેલી ચોપડી.

દે. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર, હાથીબીલડીંગ મુંબઈ નં. ૨.

(૫) છેવટનો ફેંસલો.

સુંદરલાલ શેઠનું વતન ગયા શહેરમાં હતું. તહેને એ દુકાનો હતી તથા રહેવાને માટે એક સુંદર હવેલી હતી. સુંદરલાલ જવાન અને ખૂબસુરત હતો, તહેનું કસાયલું શરીર, સુંદર રીત્યે ઓળેલા વાળ, તથા સદા પ્રકુલ્લિત મુખ તહેના તરફ બધાને આકર્ષિત કરતાં, એને સંગીતનો ઘણો શોખ હતો. એ જાતે પણ ઘણો સારો ગવૈયો હતો, સહેલસપાટા મારવાનો પણ તહેને શોખ હતો. ચૌવનના પ્રારંભમાં એ જરા ઉચ્છૃંખલ હતો, પણ વિવાહ થઈ ગયા પછી તે બધી વાતે ડાહ્યો અને સુશીલ બન્યો હતો.

એક દિવસ સંધ્યાકાળે સુંદરલાલે દુકાન ઉપરથી આવીને તહેની સ્ત્રીને કહ્યું ‘જો હું કાલે હરિહરના મેળામાં જવાનો છું. તું છોકરાં છૈયાની સંભાળ રાખજે. હું બહેલો પાછો આવીશ.’

તહેની સ્ત્રીએ કહ્યું ‘કાલે ન જશો. આજ રાતે મહે’ ખરાબ સ્વપ્નું જોયું છે.’

સુંદરલાલે હસીને કહ્યું “તું એમ સહમજતી હોઈશ કે આ મેળામાં જઈને હું એકલો એકલો ખૂબ મોજ ઉડાવીને પૈસા ઉપર છીણી મૂકીશ. પણ ગાંડી, કાંઈ એવો વિચાર ન આણીશ. ઠીક, પણ એ તો કહે કે તહે સ્વપ્નમાં શું દેખ્યું ?’

સ્ત્રી:—‘એ સ્વપ્નું ઘણું ભયાનક હતું. મહે’ જોયું કે તહમે ઉઘાડે માથે મેળામાંથી પાછા આવ્યા છો અને તહમારે માથે સુંદર ગુચ્છા પણ નથી, એ સ્વપ્ન જોયા પછી કોણ જાણે શાથી મહારા ચિત્તમાં જાણે ઉંડી પીકર થયા કરે છે. બહાલા, તહમે ન જશો.’

સુંદરલાલે વધારે હસીને કહ્યું ‘એજ તહારં ખરાબ સ્વપ્ન કે ?’

આ વખતે મેળામાં ખૂબ વકરે કરીને તહારે માટે સારી સારી ચીજો લેતો આવીશ. ’

ખીજે દિવસે સહવારે સુંદરલાલ ભાડાની ગાડી કરીને મેળામાં જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એક ધર્મશાળામાં તહેજે મુકામ કર્યો. એ ધર્મશાળામાં તેની જૂની ઓળખાણના એક વાણિયા સાથે તેનો મેળાપ થયો. બન્ને જણાએ રાત્રે સાથે જ ભોજન કર્યું તથા એકજ ઓરડીમાં સૂઈ રહ્યા. સુંદરલાલે સહવારના પહોરમાં ઉઠીને પોતાના ગાડીવાનને જગાડ્યો, તેની ધઝી હતી કે તડકો નીકળતાં નીકળતાં તો આગળને વિસામે પહોંચી જઈને ભોજન કરવું. ધર્મશાળાવાળાને ભાડું ચુકવી દેધને એ ત્હાંથી રવાના થયો.

આગળની ધર્મશાળામાં ભોજન કરી રહ્યા પછી ઓટલા ઉપર બેસીને સુંદરલાલ સતાર વગાડી રહ્યો હતો. ઓટલામાં એક ગાડી ત્હાં આવીને ઉભી. એ ગાડીમાંથી પોલિસનો ફોજદાર અને બે સિપા-ધઓ ઉતર્યા, ફોજદાર સુંદરલાલને અનેક પ્રકારના પ્રશ્ન કરવા લાગ્યો. ‘તહમે કોણ છો ?’ ક્યાંથી આવો છો ? ક્યાં જશો ? શું કરો છો ? વગેરે પ્રશ્નોની પરંપરા ચલાવી. સુંદરલાલે તેના પ્રશ્નોના ચથાર્ય ઉત્તર આપ્યા. પછી ફોજદારને વિવેકપૂર્વક કહ્યું ‘સાહેબ ! તંબાકુ પીશો ?’ ફોજદારે એનો ઉત્તર આપવાને બદલે પાછા પ્રશ્ન પૂછવા માંડ્યા. ‘કાલ રાતે તહમે ક્યાં હતા ? એકલા હતા કે સાથે ખીજે કોઈ વેપારી હતો ? સહવારે તહમે તહમારા સાથીને મળ્યા હતા કે નહિ ? આટલા બહેલા ઉઠીને ચાલ્યા આવવાનું પ્રયોજન શું ?’ વગેરે વગેરે.

સુંદરલાલ આ બધા ઉપરા ઉપરી પૂછાતા પ્રશ્નોથી આશ્ચર્ય પામતો હતો. છતાં પણ એક સભ્ય ગૃહસ્થને જાણે એવી રીતે તહેજે એ બધા પ્રશ્નોના રીતસર જવાબ આપ્યા હતા. છેવટે તહેજે કહ્યું ‘કેમ સાહેબ ! મ્હને આટલા બધા સવાલ કેમ પૂછો છો ? હું નથી

ચોર કે હુંટારો. હું પોતાના કામ ધંધે એ પૈસા રળી ખાવા જાઉં છું તહેમાં આપ સાહેબની આટલી બધી ખજા મરજી શા સારૂ થઈ ?’

આટલું સાંભળતાં વાર જ ફોજદાર સાહેબનો પિતો ઉઠી ગયો. તોણે સિપાઈઓને બોલાવીને તહેમની સમક્ષ સુંદરલાલને કહ્યું ‘જુઓ ! હું પોલિસ ફોજદાર છું. કાલ જે વાણીઆની સાથે તહેમે સ્પર્ધા રહ્યા હતા તેનું કોઈએ ખૂન કર્યું છે. હું તહેમारी ઝડપી લેવા માગું છું.’

ઝોરડીમાં પ્રવેશ કરીને પોલિસે સુંદરલાલની પેટીઓ વગેરેની ઝડપી લેવી શરૂ કરી. થોડીકવાર પછી ફોજદારે ખૂન પાડીને સવાલ કર્યો ‘આ છરો કોનો છે ?’ પોતાની પેટીમાંથી લોહીથી ખરડાયેલો છરો નીકળેલો જોઈને સુંદરલાલ તો આભોજ બની ગયો. તહેનાથી કાંઈ જવાબ દેવાયો નહિ. ઘણીવાર પછી તે આકુળવ્યાકુળ થઈને બોલ્યો ‘હું-હું-હું તો કાંઈ જાણતો નથી, એ છરો મહારો નથી સાહેબ.’

ફોજદારે કહ્યું ‘આજ સહવારે ખખર પડી છે કે તહારા સોબ-તીનું કોઈએ ખૂન કર્યું છે. એ જરૂર તહારું જ કામ છે. ઝોરડીની અંદર સાંકળ વાસેલી હતી. અંદર તહારા વગર બીજું કોઈ નહોતું, તહારી પેટીમાંથી લોહીવાળો છરો મળી આવ્યો. તહારી બોલવા ચાલવાની છટા, તહારું છેલખટાઉપણું એ બધું તહારી વિરૂદ્ધ જાય છે. હવે કબૂલ કરી દે કે કેવી રીતે એનું ખૂન કર્યું છે અને ફેટલો માલ ચોર્યો છે.’

સુંદરલાલ ઘણાંએ સોગન ખાઈને કહેવા લાગ્યો ‘કાલ રાતે ભોજન કર્યા પછી એ વેપારી મહેને મળ્યો નથી, મહારા પોતાના ચાર હજાર રૂપિયા ઉપરાંત મહારી પાસે બીજું કાંઈ નથી, એ છરો પણ મહારો નથી.’ પરંતુ તહેના મ્હોંમાંથી અચકાતે અચકાતે શબ્દ નીકળતા હતા, તહેના ચહેરા ઉપર ગભરાટ દેખાતો હતો, તહેના પગ ધ્રુજતા હતા,

એટલે ફોજદારે ત્હેને ગુનેહગાર માની લધને બેડી પહેરાવવાનો હુકમ આપ્યો. સુંદરલાલ ઈષ્ટ દેવતાનું સ્મરણ કરીને ગુપ્તગુપ્ત રોવા લાગ્યો.

થાણામાં ત્હેની માલમતાને સરકારના સ્વાધીનમાં રાખીને ફોજદારે ત્હેને પટણાની અદાલતમાં મોકલી આપ્યા.

સુંદરલાલની જન્મભૂમિ ગયામાં આ સમાચાર પહોંચ્યા એટલે ત્હાંની પોલીસ ત્હેના સંબંધી વધારે તપાસ કરવા લાગી. આજ્ઞાત વખતે કોઈ સંગી થતું નથી. બધા કહેવા લાગ્યા ‘હા એ છોકરો પહેલાં ઘણો ઉધમાતી હતો, પણ આજ કાલ તો ત્હેની ચાલચલણ સારી દેખાતી હતી,’ તપાસનો દિવસ પાસે આવ્યો. સુંદરલાલની સ્ત્રી પતિની દુર્દશાના સમાચાર સાંભળીને ઘણીજ દુઃખી થઈ. ન્હાનાં ન્હાનાં બાળકો સાથે સંસારમાં ચારે તરફ ત્હેને અંધકાર દીસવા લાગ્યો. છોકરાંઓને સાથે લધને એ પટણા તરફ રવાના થઈ. ઘણી ખુશામત અને ખટપટ કર્યા પછી એ જોલખાનામાં પતિને મળવા પામી. કેદીઓના ટોળામાં સ્વામીને ગંદા વેશમાં બેડીઓથી બંધાયેલો જોઈને એ રોધ પડી. પછી એકે એકે છોકરાઓને સ્વામીના ખોળામાં મૂકીને એ ધીમે ધીમે પૂછવા લાગી ‘હવે શું કરવું તે મ્હને કહો.’ સુંદરલાલે કહ્યું ‘હવે તો જોલનું દુઃખ વેઠાતું નથી, મ્હને જામીન ઉપર છોડવા માટે તું ચરણ આપ.’

ત્હેની સ્ત્રીએ કહ્યું ‘એવી ચરણ તો ત્હમને વગર પૂછ્યે જ મહેં આપી હતી પણ મંજૂર થઈ નહિ.’

એ સાંભળીને સુંદરલાલ મૂઠ જોવો થઈને બેસી રહ્યો. એની સ્ત્રીએ કહ્યું ‘જેયુંને મ્હારું સ્વપ્નું આખરે ફળ્યું. મહેં ત્હમને કેટલા બધા વાર્યા હતા!’

પછી સ્વામીને પડખે જઈને એના કાનમાં મૃદુ સ્વરે પૂછવા

લાગી ‘ જુઓ, હું તહારી સ્ત્રી છું. મહારાથી કાંઈ છુપાવશો નહિ. શું ખરેખર તહારાથી અપરાધ થઈ ગયો છે ? ’

સુંદરલાલ ઉપર બધા સંદેહ આણતા હતા, બધાએ તહેને અપરાધી માની લીધો હતો. એ બધું દુઃખ નિર્દોષ સુંદરલાલે મુંગે મ્હોંએ સહન કર્યું હતું. અત્હાર સૂધી તહેણે પોતાના હૃદયના વેગને મજબૂત રીતે રોકી રાખ્યો હતો. પરંતુ પોતાની સ્ત્રીના મનમાં પણ અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયેલો જોયા પછી તહેનો શોક અસહ્ય થઈ પડ્યો. સુંદરલાલ બોલી ઉઠ્યો ‘ તું પણ મહારા ઉપર બ્હેમ આણે છે ? ’

આટલું બોલીને બે હાથે મ્હોંકું ઢાંકી દધને ન્હાના બાળકની પેટે રેવા લાગ્યો.

એટલીવારમાં પહેરાવાળો સંત્રી આવીને સુંદરલાલને ત્યાંથી લઇ ગયો. જીવનમાં છેલ્લીવાર તહેણે પોતાનાં બાળકોને જોઈ લીધાં. ત્હાર પછી પાછો પોતાની ઝોરડીમાં આવીને મનમાં ને મનમાં ત્રિચારવા લાગ્યો ‘ હાય ! મહારી સ્ત્રી પણ મહારા ઉપર અણવિશ્વાસ આણે છે ! એક અન્ટર્યામી ભગવાન વગર મહારી નિર્દોષતા કોઈને માલૂમ નથી. હવે એનીજ કૃપાને માટે પ્રાર્થના કરીશ. ’

સુંદરલાલે હવે કોઈની સલાહ પૂછી નહિ. પોતાના છુટકારા સંબંધી કોઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. બીજી બધી આશા છોડી દધને આકુળ ચિત્તે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

યથા સમયે સુંદરલાલના મુકર્દમાનો ફેંસલો અપાયો અને સેશન્સ જજે તહેને જાંદગી સૂધી કાળા પાણીની સજા કરી. એક દિવસ બીજા ગુનેહગારોની સાથે સુંદરલાલને પણ આંદામાન ટાપુમાં લઇ જવામાં આવ્યો.

લગભગ વીસ વર્ષ કાળા પાણીમાં વહી ગયાં. સુંદરલાલના વાળ પાકીને ઘોળા થઈ ગયા; મૂછો પણ લાંબી અને સફેદ થઈ ગઈ. તેના ચહેરા ઉપરની પ્રજ્ઞતા સદાને માટે ઉડી ગઈ હતી. દેહ સૂકાઈ ગયો હતો. હાસ્ય તેના મ્હોં ઉપર કદી પણ દીઠામાં આવતું નહોતું. એ ધીમે ધીમે ચાલતો. ઘણું જ થોડું ખોલતો. એકાગ્રચિત્તે રાત દિવસ ઈશ્વરનું ધ્યાન ધર્યા કરતો. કાળા પાણીમાં મહેનત મજુરી કરીને થોડુંક ધન તહેણે એકઠું કર્યું હતું. એ પૈસામાંથી થોડાંક ધર્મપુસ્તકો મંગાવ્યાં હતાં. પુરસદની વખતે એ ધર્મપુસ્તકો વાંચીને સુંદરલાલ આશ્વાસન મેળવતો. હજુ સુધી તેનો કંઠસ્વર ઘણો મધુર હતો. કોઈ કોઈ વખત સરસ સંગીત ગાઈને એ પોતાના આત્માને તૃપ્ત કરતો.

સુંદરલાલનો વિનય તથા તેના શાન્ત સ્વભાવને લીધે ત્યાંના બધા અમલદારો તેને ચાહતા હતા. કેદીઓ તેનું સન્માન કરતા હતા. કેટલાક તેને ‘મહોટા ભાઈ’ કહીને સંબોધન કરતા, તો કેટલાક તેને ‘સાધુજી’ કહેતા. કેદીઓમાં પરસ્પર લહડાઈ ટાંટા થતો, તો સુંદરલાલ તેમનું નિરાકરણ કરવા માટે પંચ નીમાતો. એ લોકોમાંથી કોઈને કાંઈ પણ દુઃખ હોય તો સુંદરલાલની આગળ જઈને એ હૈયું ખાલી કરી આવતો. સુંદરલાલ બધાને વ્યાજબી અને હિતકારી સલાહ આપતો.

વીસ વર્ષના લાંબા અરસામાં સુંદરલાલને ઘર તરફના કાંઈ પણ સમાચાર મળ્યા નહોતા. તેની સ્ત્રી તથા બાળકોની શી દશા થઈ છે તે સંબંધી તે કાંઈ પણ જાણવા પામ્યો નહોતો.

એક દિવસ નવા કેદીઓની એક ટોળી આંદામાન ટાપુમાં આવી પહોંચી. સંધ્યાકાળ પછી જૂના કેદીઓ નવા કેદીઓ સાથે વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા. નવા આવેલા માણસોને તેઓ પૂછવા લાગ્યા ‘તહમારું ઘર કયું? કયા અપરાધમાં તહમારે આહું આવવું પડ્યું’ વગેરે વગેરે.

સુંદરલાલ ચૂપચાપ બેસી રહીને તેમની વાતો સાંભળતો હતો.

એક પઠાણ પોતાની આત્મ કહાણી કહી રહ્યો હતો. ‘ જુઓ ભાઈ! મહને વગર કસુરે અહિં મોકલી દીધો છે. મહારો કસુર એટલોજ હતો કે મહેં એક ગાડીમાંથી ઘોડો છોડી લીધો હતો. એટલા માટે ઘાડપાડુ ગણીને મહને કાળા પાણીની સજ્જ કરી છે. મહેં કાંઈ ચોરી જવા સાફ ઘોડો લીધો નહોતો. મહને જલદીથી ઘેર જવાની જરૂર હતી, માટે છોડી લીધો હતો. એ ગાડીવાન પણ મહારો પીછાનવાળો હતો એટલે મહને એમાં કાંઈ વાંધા જેવું જણાયું નહોતું. પણ શયતાન પોલિસ કહે છે કે તહેં ચોરી કરી છે. કેવી રીતે ચોરી કરી તે સાબિત કરી આપ્યા વગર કમખખતોએ મહને અહિં મોકલી આપ્યો. હા, પણ એક વાત તો છે. એશક, મહેં ઘણા દિવસ અગાઉ એક એવો કસુર કર્યો હતો જહેને માટે મહારે ઘણા દિવસ અગાઉથીજ અહિં આવવું જોઈતું હતું. કોણ જાણે કેમ, ખુદાતાલાની મહેરબાનીથી એ વખતે તો હું બચી ગયો અને આ વખતે એકસુર ફસાઈ ગયો. ’ પોતાને મહોંએથી ખરો ઇતિહાસ નીકળી જતો હોવાથી ચેતી જઈને પઠાણ બોલ્યો ‘ નારે ભાઈ, ના, મહાઈ તો મગજ ખસી ગયું છે. હું તો ઠંડા પહોરનાં ગપ્પા મારવા એસું છું ત્હારે ગમે તેવું ઢંગ ધડા વગરનું બોલું છું. પણ બચ્યાઓ યાદ રાખજો કે બંદા તહમારી સાથે ઘણો વખત રહેવાના નથી.’

એક જણાએ પૂછ્યું ‘ તહમે કહ્યાંથી આવ્યા છો, ખાન ! ’

તેણે કહ્યું ‘ મહાઈ વતન ગયામાં છે. મહાઈ નામ અબદુલ્લા ’

ગયાનું નામ સાંભળીને સુંદરલાલ તરતજ પૂછવા લાગ્યો ‘ અબદુલ્લા ! તહમે ગયામાં સુંદરલાલના ઘરમાંથી કોઈને ઓળખો છો ? એ બધાં હયાત છે કે નહિ ? ’

‘ વાહ એને ન ઓળખીએ. એ તો હમારા શહેરમાં એક જાણીતો શાહુકાર હતો. સાંભળ્યું છે કે સુંદરલાલ પણ મહારી માફકજ કાળું

પાણી સેવે છે. ઠીક પણ મ્હોટા ભાઈ એ તો કહો કે તહમે અહિં શા કસુરમાં આવ્યા છો ?

સુંદરલાલને પોતાની કહાણી કહેવી ગમતી નહોતી. ઉંડો નિશ્વાસ નાંખીને એણે કહ્યું ‘ વીસ વરસ થયાં હું પાપની સજા ભોગવું છું.’

‘ પણ પાપ શું તે તો કહો. ’

‘ એ વાતની આજ જરૂર નથી. જરૂર આગલા જન્મમાં મ્હેં કોઈ પાપ કર્યું હશે ત્હેની સજા આજે અહિં ભોગવવી પડે છે. ’ સુંદરલાલે વધારે વાતચીત કરી નહિ. ખીજા બધા કેદીઓએ અબ-દુલાને સુંદરલાલની કહાણી કહી સંભળાવી. એ બધી હકીકત સાંભળીને અબદુલા એકી ટશે સુંદરલાલના સહામું બેઠો રહ્યો. અને થોડી વારે બોલી ઉઠ્યો ‘ એ તો ધણા તાજ્જુબની વાત છે, મ્હોટા ભાઈ કેટલા વરસથી અહિં છે. ’

ખીજા બધા કેદી આ અબદુલાને ત્હેના આશ્ચર્યનું કારણ પૂછવા લાગ્યા. અબદુલાએ ફક્ત એટલુંજ જણાવ્યું કે હમારા બન્નેનો મેળાપ આ પ્રમાણે આન્દામનમાં થશે એમ કોણ જાણતું હતું.

અબદુલાની વાત ઉપરથી સુંદરલાલને શક ગયો કે ધર્મશાળામાં થયેલા ખૂનનો ખરો ખૂની એ તો નહિ હોય ! એણે પૂછ્યું ‘ ખાન સાહેબ ! તહમે એ ખૂન સંબંધી કંઈ જાણો છો ? તહમે મ્હને અગાઉ કોઈ વાર દીઠો છે ? ’

અબદુલાએ કહ્યું ‘ દીઠો છે કે નહિ તે કેમ કહી શકાય ? હમે તો દેશે દેશ ફરનારા. ધણાએ લોકો સાથે હમારે કામ પડે. વળી એ ખૂનની વાતને વરસ પણ ધણાં થઈ ગયાં. હવે કંઈ યાદ થોડુંજ રહે છે ? ’

સુંદરલાલે કહ્યું ‘ ત્હારે એ વેપારીનું ખૂન કોણે કર્યું હતું તે સંબંધી કંઈ સાંભળ્યું છે ?

અબદુલ્લાએ હસીને કહ્યું ‘ વળા ખીજું કોણ કરે ? જહેની પેટીમાંથી છરો નીકળા આવ્યો તેજ ખૂની હોવો જોઈએ. પકડાયો તેજ ચોર. ખીજું કોણ તહમારી પેટીમાં છરો મૂકી આવે ? અને ખીજો કોઈ માણસ તહમારી પેટીમાં છરો મૂકે ત્યાં સુધી તહમારી ઉંધ ઉડે નહિ એ કેમ અને ? ’

અબદુલ્લાની વાતચીત ઉપરથી સુંદરલાલની દૃઢ ખાત્રી થઈ કે એજ ખરો ખૂની છે. કેદીઓના ટોળામાંથી ઉઠીને એ ધીમે પગલે પોતાની ચોરડીમાં ચાલ્યો ગયો. એ આખી રાત તહેને ઉંધ આવી નહિ. તહેના હૃદયમાં ચિંતા થવા લાગી. એકે એકે તહેને બધી વાત સાંભરી આવી. પહેલાંનો સુખી સંસાર, સ્નેહાળ પત્નીનો પ્રેમ, ન્હાનાં ન્હાનાં બાળકોની નિર્દોષ રમતો એ બધું સાંભરી આવ્યું. આ વીસ વર્ષમાં તહેના જીવનમાં કેટલું બધું પરિવર્તન થયું હતું. તહેની યુવાવસ્થાની એ ચપળતા અને એ કુદરતી હાસ્ય આજ ક્યાં ગયાં હતાં !! ધર્મશાળાની ઓસરીમાં બેસીને પોતે સિતાર વગાડી રહ્યો હતો એ દિવસનું પણ તહેને આજે સ્મરણ થયું. ત્યહાર પછી પોલિસની ધરપકડ, સેશન્સમાં મુકદ્દમો, કાળાપાણીની સજા, વગેરે બનાવો એકે એકે તહેની આંખ આગળ તરવા લાગ્યા. આ વીસ વર્ષના દેશનીકાલમાં એ જવાનીમાં વૃદ્ધ જેવો થઈ ગયો હતો. પૂર્વાવસ્થાના સ્મરણથી તહેનું હૃદય વધારે મુંઝાવા લાગ્યું. આટલું બધું દુઃખ તહેણે કોની ખાતર વેઠ્યું ? એજ દુષ્ટ પાપી અબદુલ્લાની ખાતર. એ વિચારથી તહેના હૃદયમાં વૈરનો અગ્નિ જોશથી સળગવા લાગ્યો. આખી રાત ઇશ્ત દેવતા આગળ પોતાનું હૃદય ખુલ્લું મુકીને સુંદરલાલે પ્રાર્થના કરી; પરન્તુ તેથી પણ તહેને પૂરતી શાન્તિ મળી નહિ. એ દિવસથી એણે અબદુલ્લાને મળવું છોડી દીધું. દૂરથી એને જોતો તો આંદુ મ્હોં કરીને ચાલ્યો જતો. આ પ્રમાણે એક પખવાડિયું વીતી ગયું. એ

પંદર દિવસ પણ સુંદરલાલના ચિત્તને શાન્તિ વળી નહોતી. આખી રાત એ ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં જાગ્યા કરતો.

એક દિવસ સંધ્યાકાળે સુંદરલાલ સમુદ્ર કિનારે ફરી રહ્યો હતો. ત્યાં એણે જોયું કે એક ઝાડીની અંદર છુપાઈને અબદુલ્લા નહાતો. સરખો મછવો બનાવી રહ્યો હતો. સુંદરલાલને જોતાં વારજ અબદુલ્લા છલંગ મારીને ત્રેની પાસે આવી ઉભો અને દઢ સ્વરે કહેવા લાગ્યો ‘દેખ બૂઢા ! આ વાત કોઈની આગળ જાહેર કરીશ નહિ. આપણે બંને જણા નહાશી જમશું. તું આ વાત કોઈને જણાવી દઈશ તો પછી મહારા છુટકારાનો ખીજો કોઈ ઉપાય રહેશે નહિ. એવી વખતે પહેલાં હું તને મારી નાંખીશ અને પછી હું જાતે મરી જમશ. આ ખાત્રીથી સહમજજે.’

સુંદરલાલ એકી નજરે ત્રેના તરફ જોઈ રહ્યો. ક્રોધથી ત્રેનું આખું અંગ ધ્રુજી રહ્યું હતું. ત્રેણે અબદુલ્લાને કહ્યું ‘મહતે નહાસી જવાની જરા પણ ઈચ્છા નથી. મહતે મારી નાંખવાની હવે તારે કાંઈ જરૂર નથી. ત્રે તો મહતે પહેલેથીજ મારી નાંખ્યો છે. હું વધારે કાંઈ કહેતો નથી. જગદીશ્વર મહારે હાથે જે કરાવશે તે હું કરીશ.’

ખીજે દિવસે અબદુલ્લાનો બનાવેલો મછવો કોઈ પહેરાવાળાની નજરે પડ્યો. એ મછવો કોણે બનાવ્યો છે ત્રેની તપાસ ચારે તરફ શરૂ થઈ. પણ કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. દરેક કેદીને બોલાવીને જોલર સાહેબે પૂછી જોયું પણ જરાએ માહિતી મળી શકી નહિ. આખરે સાહેબે સુંદરલાલને બોલાવી મંગાવ્યો. સાહેબ જાણતો હતો કે એ કેદી જૂઠું નહિ બોલે. ત્રેણે દઢ સ્વરે સુંદરલાલને કહ્યું. ‘જો બુઢા, હું જાણું છું કે તું સત્યવાદી છે, શપથ ખાઈને કહે કે તું આ સંબંધમાં કાંઈ પણ જાણે છે કે નહિ ?’

સુંદરલાલ વિચારવા લાગ્યો ‘જો હરામખોરે મહાઈ સત્યાનાશ,

વાળ્યું છે ત્હેનું રક્ષણ હું આજે શા સાફ કંઈ? એને એના પાપની યોગ્ય સજા થવી જોઈએ. પણ હું એનું નામ દધ દધશિ તો પછી એને ઉગારવાનો એકે આરો નથી. કદાચ મહારી ભૂલ પણ થતી હોય. હું નાહક એને શા સાફ સજા કરાવું. એને સજા થયાથી મહત્તે પોતાને શા લાભ?’

સાહેબે ફરીથી પૂછ્યું ‘બુઢા! સાચે સાચું કહી દે. એ મછવો કોણ તૈયાર કર્યો હતો?’

એકવાર અખદુલ્લાના તરફ જોઈને સુંદરલાલ બોલ્યો ‘હું કહી શકતો નથી. હું એ વાત પ્રગટ કરી દઉં એવી પરમેશ્વરની આજ્ઞા નથી. મહત્તે જે સજા કરવી હોય તે આપ ભલે કરો.’

સાહેબે ઘણાંએ યત્ન કર્યો પણ સુંદરલાલ પોતાની પ્રતિજ્ઞામાંથી ચળ્યો નહિ. ત્હેના મહોંમાંથી અખદુલ્લા સંબંધી એક પણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ.

એ રાત્રે સુંદરલાલ પોતાની ઓરડીમાં સૂઈ રહ્યો હતો. ત્હેની રહેઠાણના આંખ મળી હતી એટલામાં કોઈ આવીને ત્હેની પથારીની પાસે બેઠું. સુંદરલાલ એકદમ ઓળખી ગયો કે એ અખદુલ્લા છે. ત્હેણે પૂછ્યું ‘કેમ ત્હારે શું જોઈએ છે? વળી પાછો મહારી પાસે શું લેવા આવ્યો છું?’

અખદુલ્લા ધીમે ધીમે ત્હેના પગ આગળ જઈને, પગે પડીને બોલ્યો ‘સુંદરલાલ, મને માફ કર’

‘શા સાફ?’

‘મહેંજ પેલા સોદાગરનું ખૂન કર્યું હતું. મહેં પોતેજ ત્હારી પેટીમાં છરો સંતાડી દીધો હતો. મહારી ઈચ્છા ત્હાફે પણ ખૂન કરવાની હતી, પણ એટલામાં બહાર કશાનો ખખડાટ થયાથી હું ઝટપટ ત્હારી ઉઘાડી પેટીમાં છરો ફેંકીને ચાલ્યો ગયો.’

સુંદરલાલ ચૂપ રહ્યો. તેના મ્હોમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ. અબદુલ્લા તેના પગ આગળ બેસીને બે હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો. સુંદરલાલ, મ્હને માફી આપ. કાલ રહવારે હું બધી વાત સાચે સાચી અમલદારો આગળ જાહેર કરી દઈશ. એમ કાર્યાથી ત્હારો છુટકારો થશે અને તું સુખેથી ત્હારે ઘેર પાછો જઈ શકીશ.”

સુંદરલાલ બોલ્યો ‘તું’ કહે છે એ બધી વાત ખરી, પણ મ્હેં વીસ વર્ષ થયાં અત્યંત ત્રાસ ભોગવ્યો છે. હવે હું ક’ણ જાઉં? મ્હારી સ્ત્રી જીવતી નથી, મ્હારાં છોકરાંઓ મ્હને ઝાળખી શકશે નહિ. આ સંસારમાં હવે મ્હારે ઉભા રહેવાની જગ્યા ક્યાંય પણ નથી.’

અબદુલ્લા ત્હાંથી ઉઠ્યો નહિ. એ તો એના પગ પકડીને રોતો રોતો કહેવા લાગ્યો ‘સુંદરલાલ મ્હને માફ કર, મ્હને માફ કર! ત્હારી દશા જોઈને મ્હારા દીલને જે દર્દ થાય છે તેની આગળ કાળાપાણીની કેદતું દુઃખ, પોલીસના નેતરના મારનો ત્રાસ કશી પણ વિશાતમાં નથી. ત્હને ધન્ય છે, કે ત્હેં જાણ્યા છતાં પણ મ્હાફ નામ જાહેર કરી દીધું નહિ. ત્હારા જેવો માફી બક્ષનારો કોઈ માણસ મ્હેં જોયો નથી. તું ખરેખરો ઓલિયો છે. હું ખરેખર મ્હોટો પાપી છું, ગુનેહગાર છું. જહન્નુમરસીદ થવાને લાયક છું. મ્હને માફ કર. મ્હને માફ કર.’

અબદુલ્લાના રોદનથી સુંદરલાલના ચક્ષુમાં પણ પાણી આવી ગયું. એ સહૃદયતાપૂર્વક બોલ્યો ‘પરમેશ્વર ત્હને ક્ષમા આપશે. માફી બક્ષનાર હું કોણ? હું ત્હારા જેવોજ પામર મનુષ્ય છું. સંભવ છે કે મ્હેં કોઈ જન્મમાં ત્હારા કરતાં પણ હજાર ગણાં વધારે ગંભીર પાપ કર્યા હશે.’

સુંદરલાલનું હૃદય આવા વિચારોને લીધે શાન્ત થયું. અબદુલ્લાને તેણે ખરા દીલથી માફી બક્ષી, ઘેર પાછા જવાની ઇચ્છા તેને બિલકુલ થઈ નહિ. એ તો હવે પોતાના મરણની વાટ જોયા કરતો હતો.

સુંદરલાલે ધણોએ નિષેધ કર્યા છતાં પણ અબદુલ્લા ખીજે દિવસે સહવારે જઈને સાહેબ આગળ પોતાનો ગુનોહ કચુલ કરી આવ્યો; સાહેબે ત્હેની જુખાની લખી લીધી. થોડા દિવસમાં સુંદરલાલને કાળા પાણીની સળમાંથી મુક્ત કરવાનો હુકમ આવ્યો. પણ એ છેવટનો ફેંસલો આવ્યો તે સમયે નિર્દોષ સુંદરલાલ આંડામાન ટાપુમાં નહોતો; પરલોકવાસી હતો.

બહાર પડી ચૂકી છે.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા

જેમાં અર્થ સહિત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, સુંદર છબી,
મરાઠી ઓવીઓનું ગુજરાતી ભાષાંતર, અને

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરનું લંબાણ ચરિત્ર

તથા જ્ઞાનપટ અને સોપાનપટની ગમ્મત સાથે સુબોધ
આપનારી રમતોનાં બે રંગીન ચિત્રો આપેલાં છે.

ગીતાપર વિદ્વત્તાપૂર્ણ અનેક ટીકાઓ છે, પરંતુ

જ્ઞાનેશ્વરીની ખૂબી તો ઓરજ છે.

કદ—રોયલ ૮ પેજ પૃષ્ઠ ૫૫૦ છે.

કિંમત—સુંદર ગ્લેજ કાગળ, સોનેરી પૂઠા સાથે રૂ. ૧૧૮ પો. ૦૮

ભિંચા મજબૂત કાગળ, અતિ સોનેરી પૂઠું રૂ. ૨) પો. ૦૮

સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

સંસારમાં સ્વર્ગ. સોનેરી પૂઠું, પૃષ્ઠ ૪૦૦ રૂ. ૧૥

આત્મોત્તતિ પામતી જતી ભલી બાનુકિશોરીની આંતર સ્ફુરણાનું વૃત્તાંત કે જે પત્રરૂપે પોતાની ભાભી બાલકકિશોરી ઉપર તેણે લખ્યું છે તે સૌ કોઈએ વાંચવા જેવું છે. આ આખું પુસ્તક તે નણંદ ભોજાઈના પત્રરૂપે લખાયેલું છે. આ પુસ્તક આ દુનિયામાંજ સ્વર્ગ અનુભવવાના અનુભવી ઉપાયો બતાવનાર છે.

સાચું સ્વર્ગ. સોનેરી પૂઠું, પૃષ્ઠ ૬૨૫ રૂ. ૧૥

આગળ વધવા ઇચ્છનાર દરેકે વાંચવા જેવું આ પુસ્તક છે કારણ કે તેમાં શ્રેયનો માર્ગ બતાવેલો છે. ધર્મનો હેતુ, જ્ઞાનનો ક્રમ, કર્તવ્યની મહત્તા, જીવંતીનો હેતુ, પરમાર્થ કરવાના રસ્તા વગેરે અનેક બાબતો મિત્રોની વાતોના રૂપમાં રસભરી રીતે આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલી છે.

સ્ત્રીઓનું સ્વર્ગ. સોનેરી પૂઠું, પૃષ્ઠ ૪૦૦ રૂ. ૧૥

સ્ત્રી ઉપયોગી નવી જાતનું પુસ્તક. થોડું ભણેલી બાઈઓને પણ હોંસે હોંસે વાંચવાનું મન થાય અને ઉંચી જાતના વિચારો રહેલાઈથી મનમાં ઠસી જાય તેવાં વર્ણનથી આ પુસ્તક ભરેલું છે. રતનબાઈની અને પાર્વતીબાઈની વાતો વાંચત વાંચતાં એક તાર થઈ જવાય છે.

સ્વર્ગની સીડી. સોનેરી પૂઠું, પૃષ્ઠ ૪૫૦ રૂ. ૧૥

ભગવદ્ ગીતાના મહાન સિદ્ધાંતોપરથી લખાયેલું પુસ્તક, ધર્મ વિષે, ઇશ્વરી જ્ઞાન વિષે, હરિજનોનાં લક્ષણ વિષે, પ્રાર્થના વિષે, મનને જીતવાની જરૂર વિષે, ખાવા પીવા વિષે, નિદ્રા વિષે, સુખ વિષે, ભક્તિ વિષે, અશ્વસોસ ન કરવા વિષે વગેરે બાબતો આપેલી છે.

વૈદ. અમૃતલાલ સુંદરજી પઠીયાર, હાથીખીલ્ડીંગ મુંબઈ નં. ૨

તંત્રી સાહેબનો ઘોંટાળો.

મિસ્ટર વિશ્વશરણ દેવે એમ. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરીને તંત્રીનો ધંધો પસંદ કર્યો હતો. તહેમની તરફથી નીકળતા પત્રનું નામ ‘ગૃહિણી’ હતું. ‘ગૃહિણી’ ના પ્રતાપે એમણે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. પાંચ ચૈસા પણ પેદા કર્યા હતા અને વધારામાં એક અમૂલ્ય રત્નની પણ અક્ષિસ મેળવી હતી. તે અમૂલ્ય રત્ન ખીજું કોઈ નાહ પણ તહેમનાં પત્ની, મિસિસ વિશ્વશરણ દેવ.

ગૃહિણીના લેખક મંડળમાં લાવણ્યપ્રભા ધણે ઉંચે નંબરે ખિરાજતી હતી. તહેની કવિતામાં અપૈઆના ગીતની માફક એક સુખદ વિષાદભાવ સમાયલો રહેતો. તંત્રી સાહેબ તહેની કવિતાના ખાસ પક્ષ-પાતી હતા. જે અંકમાં લાવણ્યપ્રભાની કવિતા પ્રગટ ન થઈ શકે તે અંકમાં તહેમને એક પ્રકારની અપૂર્ણતા જણાઈ આવતી. વાત પણ ખરી હતી. વાંચક વર્ગમાં ગૃહિણીની પ્રતિષ્ઠા અંધારી હતી તે મહોટે ભાગે લાવણ્યપ્રભાની કવિતાને આભારી હતી. આ કારણને લીધે તહેની કવિતા જરૂરની થઈ પડી હતી. તંત્રી સાહેબ તહેને વારંવાર પત્રદ્વારા કવિતા મોકલવા વિનંતિ કરવા લાગ્યા, અને કવિતાના બદલામાં ‘રેમ્યુનરેશન’—પુરસ્કાર પણ સારો આપવા લાગ્યા. લાવણ્ય એ વખતે ખી. એ. ક્લાસમાં ભણતી હતી; તહેના સગાઓમાં એક માત્ર માશી હતી. એટલે તહેને પોતાના ગુજરાન જોગું કમાવાની જરૂર પડતી. નીચલા ક્લાસની કન્યાઓને સાહિત્ય, શિલ્પ, સંગીત અને ચિત્ર કામ શીખવીને એ રહેલાઈથી પોતાના અભ્યાસનું ખર્ચ કહાડી શકતી. પણ એ ટયુશનોમાં એનો ધણો વખત જતો હોવાથી ઈચ્છા અને શોખ હોવા છતાં પણ લેખો અને કવિતાઓ લખવાને પૂરતી ફૂરસદ

એને મળતી નહિ. ગૃહિણીના તંત્રીની તાકીદ એને વારંવાર સહન કરવી પડતી. કેટલીક વાર તો લાચાર થઇને એ પોતાની સ્થિતિનો ખુલાસો કરી દઇને તંત્રી સાહેબની માફી માગતી. પત્રવ્યવહારને લીધે વિશ્વશરણ અને લાવણ્યપ્રભાનો સંબંધ વધારે ગાઢો થતો ગયો. તંત્રી સાહેબને ત્હેની આર્થિક સ્થિતિની ખબર પડ્યાથી ‘ગૃહિણી’ ના ફંડમાંથી ત્હેને મદદ કરવા લાગ્યા, અને લાવણ્યપ્રભા પણ જરા નિશ્ચિન્ત થઇને સુંદર નિબંધો અને કવિતાઓથી ‘ગૃહિણી’ નાં પાનાં ભરવા લાગી.

પ્રતિષ્ઠાવાળા માસિક પત્રના તંત્રી તરફથી આ પ્રમાણે આગ્રહ-યુક્ત વિનંતિ કરવામાં આવે ત્હારે લેખિકા એક પ્રકારનો સર્ગવં આનંદ અનુભવે છે. એ આનંદ લાવણ્યપ્રભાએ પણ અનુભવ્યો. સાથે સાથે તંત્રી સાહેબના સરળ ખુલ્લા હૃદયનો વ્યવહાર, ત્હેમની પ્રગાઢ વિકૃત્તા, અને વિશાળ જ્ઞાનને લીધે લેખિકા પણ ત્હેમના ગુણની પણ પક્ષપાતી થઇ ગઇ.

કેટલાંક વર્ષો વીતી ગયાં. લેખિકા અને તંત્રીની મિત્રતાએ હવે ધણું ગાઢું રૂપ પકડ્યું. આ બધી ચિત્તની વ્યગ્રતાને લીધે લાવણ્યપ્રભા બી.એ. માં પાસ થઇ શકી નહિ. ત્હેને કૉલેજ છોડવી પડી.

આટલા દિવસ તો એ કૉલેજની રેસિડેન્સીમાં*જ રહેતી હતી, માશીને ત્હાં તો કદી કદી મળવા જતી. પણ હવે કૉલેજ છોડી દીધેલી હોવાથી રેસિડેન્સીમાં રહેવાનો ત્હેનો હક્ક નહોતો. હવે માશીનું ઘરજ ત્હેનું એક માત્ર આશ્રય સ્થાન બન્યું. જો કે એ પોતાનું ગુજરાન ટયુશનોની કમાઈમાંથી ચલાવતી તોપણ માશીને એ ભારરૂપ લાગવા

* બંગાળા પ્રાન્તમાં કન્યાઓ માટે જૂદીજ કૉલેજ છે. અને ત્હેની સાથે ત્હેમની સ્વતંત્ર રેસિડેન્સી હોય છે.

લેખક.

માંડી, અને એને પોતાના ઘરમાંથી ખસેડવા માટે, વારંવાર ત્હેને લગ્ન કરવાનો આગ્રહ કરવા લાગી. એક દિવસે તો લાવણ્યે માશીના ટાહેલાંથી કંટાળી જઈને કહ્યું. “ત્હમે રોજ રોજ મ્હને પરણવા માટે દબાવ્યા કરો છો તે હું જાણું છું. હું તો વિશ્વશરણ વગર ખીજા કોઈને પરણવાની નથી. હું ત્હમને ભારે પડતી હોઉં તો સાફ સાફ કહી દો, એટલે હું કોઈ આખરદાર ગૃહસ્થને ત્હાં છોકરીઓને ભણાવવા રહીશ અને ત્હમારું ઘર ખાલી કરીશ.” એ દિવસે માશી ભાણેજમાં ખૂબ ખટપટ થઈ. એ ખબર થોડા દિવસમાં વિશ્વશરણને કાને પણ પહોંચી. ત્હેમણે વગર વિલાંબે, વળતી ટપાલે એ પત્ર લખ્યા. એક લાવણ્યપ્રભા ઉપર અને ખીજે ત્હેની માશી ઉપર. બન્ને પત્રોમાં લાવણ્યના વિવાહનું માગું કર્યું હતું. એ માગું સ્વીકારવામાં આવ્યું અને તંત્રી તથા લેખિકા વિવાહસૂત્રથી બંધાઈ ગયાં.

વિવાહ પછી કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં. લાવણ્યપ્રભા વિશ્વશરણની ખરેખરી સહધર્મિણી નીવડી. વિશ્વશરણભાઈ તો આજ ‘બંગીય સાહિત્ય સમ્મેલન,’ તો કાલે ‘રાષ્ટ્રિય મહાસભા,’ તો પરમ દિવસે ‘ભરત કામના પ્રદર્શન’ ના નિમંત્રણને માન આપવા, તથા સંપાદક તરીકેનો પોતાનો મોભો સાચવવા દેશપરદેશ ફર્યા કરતા. એમની ગેરહાજરીમાં પત્રના તંત્રી તરીકેનું સઘળું કામ લાવણ્યપ્રભાજ ચલાવતી તેથી એનો ગર્વ વધતો ગયો. વિશ્વશરણ દેશપરદેશમાં ફરીને બહુ શ્રુત થતો ગયો તથા ખરા દેશભક્તોના સમાગમમાં આવતો ગયો તેમ તેમ ત્હેનામાં નમ્રતા અને વિનય વધતાં ગયાં; પરંતુ લાવણ્યપ્રભા દિવસે દિવસે ઉદ્ધત બનતી ગઈ.

વિશ્વશરણ બહુબોલા સ્વભાવનો નહોતો. મિષ્ટભાષી અને વિનયી હોવા છતાં પણ એ ઘણુંજ થોડું બોલતો. ત્હેના જીવનમાં આડંબરનું તો નામ નિશાન પણ નહોતું. એ ચૂપચાપ જ્ઞાનોપાર્જન

કર્ચે જતો, અને એ જ્ઞાનતો લાલ ખીજઓને ‘ગૃહિણી’ દ્વારા આપતો. એનું હૃદય પ્રેમના સાગરરૂપ હોવા છતાં પણ એ પ્રેમને પ્રદર્શિત કરવા માટે ચાળા ચટકા કરતાં એને બિલકુલ આવડતું નહિ, એને ખબર નહોતી કે સ્ત્રીઓના ઉપર ખાલી અંતઃકરણનો પ્રેમ રાખ્યાથીજ ચાલતું નથી, તહેમને તો ખુદ્દા શબ્દોમાં વારે ઘડીએ સહમજવવું પણ પડે છે કે ‘જહાલી હું તહેને ઘણોજ ચાહું છું. તું મહારૂં જીગર છે. તુંજ મહારૂં જીવન છે, અને તુંજ મહારાં નેત્રોની દૈમુદી છે.’ એને બિચારાને ખબર નહોતી કે નવોદા પત્નીના વાળના ગુચ્છા જોધને આનંદમાં ગરકાવ થઈ જવું જોઈએ, રંગીન સાડી પહેરીને એ બહાર જવા નીકળે ત્યહારે ખુશ ખુશ થઈને હસતે ચહેરે કહેવું જોઈએ ‘જોયું ડિયર, આ પીરોજી રંગની સાડી તારા સુંદર શરીર ઉપર કેવી ખીલે છે !’ આ બધું ન આવડ્યાથી વિશ્વશરણ નવોદા પત્નીને સુખી કરી શક્યો નહિ. લાવણ્યે પોતાના અત્યાર સૂધીના આયુષ્યનો મહોટો ભાગ, કાલેજની રેસીડેન્સીમાં ગાળ્યો હતો. પતિપત્નીનો સંસારતો એણે ઘણું ખર્ચ નવલ કથાઓમાંજ જોયો હતો. નવલકથાનો નાયક પોતાની નાયિકા ઉપર જહેવી રીત્યે પ્રેમ વ્યક્ત કરે તેવી રીત્યે વિશ્વશરણ કરી શકતો નહિ. આથી ભોળા લાવણ્યપ્રભા એમ સહમજ કે હમે બન્ને સરખી વયનાં નહિ હોવાથી પ્રેમની ગાંઠ મજબૂત બંધાઈ નથી. બન્નેના વયમાં એક યુગનો ફરક હતો. વિશ્વશરણ ૩૪ વર્ષનો હતો અને લાવણ્ય ૨૨ વર્ષની હતી. જવાળામુખી પર્વતની પેઠે લાવણ્યના હૃદયમાં ભીષણ શોક અને અમંતોપનો મંચાર થવા લાગ્યો.

વિશ્વશરણ ‘ગૃહિણી’ માં સુધારાવધારા કરવા તથા તહેને એક નમૂના રૂપ પત્ર બતાવવા સાડ મુસાફરી કરવા નીકળ્યો હતો. ઉત્તર હિન્દુસ્તાન, પંજાબ, મદ્રાસ, મુંબઈ અને બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ પૂરો કરીને

પાછા આવતાં તહેને ઘણી વાર લાગે એમ હતું. ‘ગૃહિણી’ માં છાપવા માટે એ ત્રણ વાર એણે પોતાના પ્રવાસનું રમુજ અને બોધદાયક વર્ણન લખી મોકલ્યું હતું; પણ લલિતછંદમાં લખેલો કોઈ પ્રેમપત્ર એણે લાવણ્યપ્રભા ઉપર લખ્યો નહોતો. લાવણ્યને મનથી, એ માફ ન કરી શકાય એવો અપરાધ હતો. પતિએ પત્રિકાના સંપાદનને લગતી સૂચનાઓ તો લખવી જોઈતી હતી! લાવણ્યે મનમાં નક્કી કરી રાખ્યું હતું કે વિશ્વશરણ ઘેર આવશે એટલે હું એમની ખૂબ ખબર લઈશ. એ બિચારીને ખબર નહોતી કે વિશ્વશરણને તહેની વિદ્વતા, અને કાર્યકુશળતા ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ હતો કે એ બાબતમાં સૂચનાઓ લખ્યા કરવી એ પત્નીનું અપમાન કર્યા બરોબર તહેને લાગતું.

વિશ્વશરણ ઘેર પાછો ફર્યો. લાવણ્યે આ વખતે હૃદય બોલીને તહેની સાથે વાતચીત કરી નહિ. એક દિવસ વિશ્વશરણે એક નિબંધનાં પ્રૂફ લાવીને તહેને આપતાં કહ્યું ‘આ જરા તપાસી આપો તો, કાલે પ્રેસમાં મોકલી આપવાનાં છે.’ પાત્રે લંબાવેલો હાથ પાછો ઠેલીને લાવણ્યપ્રભાએ છણકો કરીને કહ્યું ‘મહારાથી એ કામ નહિ થાય. તંત્રી તહમે છો તે તહમે તપાસી લ્યો.’ આ વર્તણુક બિલકુલ નવી હતી, છતાં પણ વિશ્વશરણ હસીને બોલ્યો ‘તહમે પણ તંત્રીનાં સહધર્મિણી છોને?’ પણ એની આ મશ્કરી તો સુંસરી નીકળી. સ્ત્રીઓ પોતાના ક્રોધની ઉપેક્ષા થાય તે સહન કરવા નથી ઇચ્છતી. મ્હોં સહકારીને લાવણ્યે કહ્યું ‘ના, હું તહમારી સહધર્મિણી નથી. હું તો તહમારી વગર મૂલ્યે ખરીદી લીધેલી દાસી છું. ત્રણ ચાર વર્ષ પરણે થયાં, એટલામાંજ તહમારે પ્રેમ ઓછો થઇ ગયો છે. તે હું કાંઈ સહમજતી નથી કે? તહમે કોઈ દિવસ મહારી સાથે હસી ખુશીથી બોલ્યા નથી. તહમે કોઈ દિવસ મહારી સાથે સ્નેહપૂર્વક વ્યવહાર રાખ્યો છે? તહમારી સાથે મહારે શેઠ મુનીમના જહેવો સંબંધ છે. જાણે કે

મહારી સાથે પરણ્યાથી તહમને શરમ લાગતી હોયને! ‘ગૃહિણી’ ના તંત્રી ગણાવામાં તહમે મહોટું અભિમાન માનો છો પણ ‘ગૃહિણી’ ની જે પ્રતિષ્ઠા છે તે તો મહારે લીધે છે. જે દિવસે આપ ‘ગૃહિણી’ માં લેખ અને કવિતા મોકલવા માટે ભિક્ષુકની પેઠે મહારી પાસે વિનંતિ ઉપર વિનંતિ કરતા હતા તે દિવસો યાદ આવે છે કે? મહે નિશ્ચય કર્યો છે કે ‘હું તહમારી સાથેનો તથા ‘ગૃહિણી’ સાથનો સંબંધ છોડી દઈશ. તે વખતે તહમને ખબર પડશે કે મહારા વગર તહમારી શી દશા થાય છે.’ વિશ્વશરણુ ચુપચાપ બેસી રહીને ઉંડા વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો. આથી તો લાવણ્ય સહમજી કે પતિ મહારી ઉપેક્ષા કરે છે. એ બમણા અભિમાનથી ઉત્તેજિત થઈને બોલી ‘તહમારું ધર તહમને સંભાળાવીને જઈશ.’ એ વિચારથીજ હું આટલા દિવસ થોભી હતી. હવે તહમે ‘ધર સંભાળી લ્યો અને મહેને રજા આપો.’

વિશ્વશરણુ બોલ્યો ‘તહમે કામકાજના બોજથી થાકી ગયાં છો. ન હોય તો થોડા દિવસ માશીને ઘેર જઈને વિસામો ખાઈ આવો.’ લાવણ્યે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. વિશ્વશરણુ કહ્યું ‘મહારે આજે કલકત્તે જવું છે. ત્યાંથી કાલે પંજાબ જઈશ.’ વિશ્વશરણુ એ વખતે શ્રીરામપુર રહેતો હતો.

લાવણ્ય:—‘મહેને રજા આપતા જાઓ. હું પણ આજેજ જઈશ.’

વિશ્વશરણુ:—‘તહમારી મરજીમાં આવે એમ કરો. મહેને કાંઈ અડચણ નથી. ધર તહમારુંજ છે. જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે પાછાં આવીને ગૃહિણી પદ સ્વીકારજો.’ પાછલું વાક્ય ન સહમજ્યાથી લાવણ્ય બોલી ‘ધરનો સરસામાન કોણ સાચવશે?’ વિશ્વશરણુ બોલ્યો ‘નોકરો.’ પતિપત્ની વચ્ચે ખીજી કાંઈ વાતચીત થઈ નહિ. નિસ્તબ્ધતા વ્યાપી ગઈ. વિશ્વશરણુ પ્રસ્થાન કર્યું.

હવે લાવણ્ય ઉઠી. એક વાર ધરની ચારે તરફ નજર ફેરવી. ત્હેની ગૃહિણી-સુલભ નિપુણતા ચારે તરફ જણાઈ આવતી હતી. ધર સંસાર છોડીને, ધરની જાણસવસને, નોકરોને ભરોસે છોડીને પોતે ચાલી જશે એ વિચાર ત્હેને દુઃખ આપવા લાગ્યો. પણ એટલેથી પણ એ ગર્વિતા રમણીનો ક્રોધ ઉતર્યો નહિ. એ પોતાનો સામાન બાંધવામાં વ્યસ્ત થઈ. પણ એની ચિન્તા ડગલે ડગલે વધવા માંડી. ભૂત અને વર્તમાનકાળ ત્હેને મંદુભય લાગ્યો, પરંતુ ભવિષ્ય ત્હેને શૂન્ય અને અંધકારમય દેખાયું. વિશ્વશરણ શું ખરેખરજ મ્હને આહતા નથી? એમ છતાં પણ જ્યારે એ આ સૂતસાન ધરમાં પગ મૂકશે ત્યારે એને કેવું લાગશે? આખો દિવસ તંત્રીનું કામ કરીને થાક્યા પાક્યા ઘેર આવશે ત્યારે કોણ એમને ઉત્સાહ આપીને થાક ઉતારશે? હશે, મ્હારે આ બધી ચિન્તા કરવી જોઈએ નહિ. જે થવાનું હશે તે થશે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતી કરતી લાવણ્યપ્રભા પેટીઓ ઉઘાડીને એમાંથી પોતાની સાથે લઈ જવાનો સામાન જીદો કહાડીને ટૂંકમાં ભરવા લાગી. એક પેટી ઉઘાડતાં કાગળોની એક થોકડી ઉપર નજર પડી. એ અક્ષરો ધણા જાણીતા હતા. એમાં કેટલીક સુખ દુઃખ, આશા અને દિલાસાની વાતો ભરેલી હતી! એજ પરિચિત સુંદર હસ્તાક્ષર! પત્રો, કેટલાક વિવાહની અગાઉ અને કેટલાક વિવાહ પછી, વિશ્વશરણના લખેલા હતા. લાવણ્યે એકે એકે એ પત્રો વાંચવા માંડ્યા. પહેલાંના પત્રોમાં કેટલી નમ્રતા, સજ્જનતા અને વિવેક! પછીના પત્રોમાં જરા પણ આડંબર વગર વિવાહનું માગું કરવામાં કેટલી સરળતા અને લાવણ્ય ઉપર કેટલો બધો વિશ્વાસ! પાછળના પત્રોમાં પણ કેવો અવ્યક્ત પ્રેમ અને વિશ્વાસ તથા ચિત્તની અગાધતા જણાઈ આવતાં હતાં! પત્રો વાંચતાં વાંચતાં ન્હાના બકુલ પુષ્પોની એક માળા ઉપર ત્હેની દૃષ્ટિ પડી. વિવાહ થઈ ગયા પછી સ્વદેશભાષી તંત્રીએ

બકુલની માળા તહેના ગળામાં પહેરાવીને કહ્યું હતું કે ‘બકુલ સુકાઈને રૂપહીન થઈ ગયા છતાં પણ સુગંધહીન થતું નથી. આપણો પ્રેમ પણ એજ પ્રમાણે સંકટમાં કે સંપાત્તમાં સુખમાં કે દુઃખમાં એવો ને એવો દૃઢ અને તાબો રહેશે.’ લાવણ્યપ્રભાને એ બકુલના પ્રત્યેક ફૂલે જાણે કેટલીએ લાંબી વાત કહી. ગર્વિતાની આંખમાં જળધારા વહેવા લાગી.

એક સોદાં ઉપર પડીને બિચારી ઘણી વાર સૂધી રોઈ. એ પોતાની ભૂલ અનુભવવા લાગી; પોતાની ત્રુટી એ સહમજી શકી. એને ઈચ્છા થઈ કે સ્વામીના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને ખૂબ રોઈ, પોતાની ભૂલ સ્વીકારી અને તહેમની ક્ષમા માગી લેઈ. ‘ગૃહિણી’ સંપાદક વિશ્વશરણની સ્ત્રી હોવામાં હવે એણે સૌભાગ્ય અને ગર્વનો અનુભવ કર્યો.

લાવણ્યે ઝટ ઉઠીને ઘડીયાળ જોયું, છે, છે, હજી વખત છે. આજે કાગળ લખીશ તો પંજાબ યાત્રાએ નીકળતાં પહેલાં એમને મહારો પત્ર મળશે. હજી વખત છે. એ જો અભયદાન કરે, તો હું સ્ટેશન ઉપર જઈને સ્વામીની ક્ષમા માગવા તૈયાર છું. લાવણ્યે યથેષ્ટ ક્ષોભ અને વિનયપૂર્વક એક પ્રેમપૂર્ણ પત્ર લખ્યો એવો સરસ પત્ર ગમે તે પ્રેમી લખી ન શકે. એતો પ્રેમપૂર્ણ રમણીની કલમનુંજ કામ. તહેણે એ પત્રના છેવટમાં લખ્યું ‘મહારી નાદાની અને ઉચ્છૃંખ-લતાને લીધે આપના ઉપર પ્રેમ ખતાવવામાં મહેં જે ત્રુટી રાખી છે, આપના પ્રેમ માટે મહેં જે સંદેહ આણ્યો છે, તે બધા દોષ મારા હૃદયમાં હવે ઘણા સાલે છે. આપ મહને ક્ષમા આપશો તો હું તન મન ધનથી આપની સહધર્મિણી તરીકેનું સધળું કાર્ય કરીશ.’ પત્ર પૂરો થયા પછી, ગત જીવનના સૌભાગ્ય સૂચક કેટલાંક સુકાઈ ગયેલાં બકુલ ફૂલ એ પત્રમાં ભર્યાં. પત્ર ટપાલમાં રવાના થયો.

લાવણ્યનું ચિત્ત હવે ઘણુંજ નિર્મળ હતું. તહેના હૃદયમાં પ્રેમનો પ્રવાહ ઘણાજ જોરથી વહેતો હતો. સહવારે પતિદેવનો ઉત્તર આવશે,

એ વિચારમાં તહેને આખી રાત ઉંઘ પણ ન આવી. સૂર્યોદયની પહેલાંજ આજ લાવણ્ય ઉઠીને ટપાલની રાહ જોવા લાગી. ‘આજ સૂર્ય પણ ઘણો મોડો ઉઝ્યો; સૂર્ય ઉગી ગયો તોપણ આજે ટપાલવાળાઓ કેમ આટલી બધી વાર લગાડે છે ? ધડિયાળ આજ ઘણી રલો ચાલે છે.’ એવા એવા વિચારો લાવણ્યને આવવા લાગ્યા. કેટલીએ વાર ધરના નોકરો ટપાલ ઑફિસમાં જઈ આવ્યા. પણ હજી ટપાલ નહોંચાવાની ઘણી વાર હતી. ‘નોકર પોસ્ટ ઑફિસમાં ગયા વગર પાછો તો નહિ આવ્યો હોય ?’ એમ શંકા લાવી તે એક નોકરની પાછળ બીજા નોકરને મોકલતી, આખરે એક નોકર ટપાલના કેટલાક કાગળો ટેબલ ઉપર મૂકી ગયો. લાવણ્ય ટપાલને હાથમાં લઈને બધા પત્રો ઉપર આંખ ફેરવી જવા લાગી. હા છે, છે એજ જાણીતા હસ્તાક્ષર ! ઘણી ઝડપમાં પત્ર ફેાડવા ગઈ તોપણ પ્રેમવિહ્વળ અબળાને પત્ર ફેાડતાં ઉલટી વધારે વાર લાગી. પત્રમાં થોડાંક બકુલનાં ફૂલ હતાં. અને એક કાગળના ટુકડા ઉપર રબરસ્ટામ્પમાં છાપ મારી હતી કે ‘અગ્રાજ્ઞ ક્ષમાપ્રાર્થી ગૃહિણી સમ્પાદક.’

કેવા દાણુ સમાચાર ! તહેની પ્રણય ભિક્ષાની આવી મશ્કરી ! હવે તો હદ આવી રહી ! પત્રમાં સ્વામીની પોતાની સહી પણ નહોતી, પોતાનું નામ સુદ્ધાન્ત નહોતું. કેવી ઉપેક્ષા. આજથી એ લાવણ્યની આગળ ‘ગૃહિણી-સમ્પાદક’ છે, સ્વામી નથી ! ઠીક ! જહેવી એમની મરજી. એ ધરતું વાતાવરણ હવે લાવણ્યને અસહ્ય થઈ પડ્યું. તહેનો શ્વાસ ફંધાવા લાગ્યો. લાવણ્યનું દૃઢ ચિત્ત એથી દુર્બળ થવાને બદલે ઉલટું વધારે ઉશ્કેરાઈ ગયું. એ પોતાનો સરસામાન લઈને કલકત્તામાં એક સગાને ઘેર ચાલી ગઈ. થોડા દિવસ પછી તહેને એક ધનાઢ્ય કુટુંબમાં શિક્ષક તરીકે નોકરી મળી. હવે એણે પોતાનું નામ બદલીને પ્રભાવતી રાખ્યું હતું.

જે કુટુંબમાં એ નોકર રહી હતી, તે કુટુંબ થોડા દિવસમાં હવાફેર કરવા સારૂ ' ડિહરી ' શહેરમાં ગયું. સોન નદીને કિનારે એક સુંદર બંગલામાં એ લોકાએ ઉતારો લીધો. લાવણ્ય પણ તહેમની સાથે ડિહરી આવી હતી.

અહીં આવ્યા પછી લાવણ્યે પ્રભાવતીના નામથી કેટલાક લેખો ગૃહિણીમાં તેમજ ખીજા માસિકોમાં મોકલ્યા હતા. કેટલાક તંત્રી મહા-શયોએ તો એના લેખની પહોંચ સ્વીકારવા જેટલી પણ તરફી ન લીધી કેટલાએકે વળી મહેરબાની કરીને લેખ પાછો મોકલી આપવાની તથા એક ટુંકો પત્ર લખવાની મહેરબાની કરી. કેવળ ગૃહિણીના સંપાદકે તહેના લેખનો સ્વીકાર કર્યા ઉપરાંત, વિનયપૂર્વક પત્ર લખીને ઉપકાર માન્યો તથા પુરસ્કાર રૂપે થોડુંક નાણું પણ મોકલ્યું. લાવણ્યને પોતાની લેખન-શક્તિ માટે જે અભિમાન હતું તે બધું જતું રહ્યું. એ સહમજ કે ' ગૃહિણી ' ને લીધે એની જે ખ્યાતિ થઈ હતી તહેને લીધેજ ખીજા પત્રના સંપાદકો પણ તહેના લેખ અને કવિતાનો ભાવ પૂછતા હતા. બાકી જે એ લેખમાંજ એવી અસાધારણ વિશેષતા હોય તો પ્રભાવતી નામથી પણ તહેનો એટલોજ આદર થવો જોઈએ. ના, એમ પણ કેમ ન હોય કે એટલા બધા સંપાદકોમાં ખરા ગુણગ્રાહી ગૃહિણીના તંત્રીજ હોય, તહેમની આગળ નામની, પ્રતિષ્ઠાની કે યુનિવર્સિટીની ડિગ્રીની કાંઈ ગણતરી ન હોય, એ તો લેખના ખરા ગુણ દોષ તરફજ ધ્યાન આપતા હોય. આ વધારે સંભવિત હતું. એ વિચારે લાવણ્યના હૃદયમાં સ્વામી માટેનો પૂજ્યભાવ સો ગણો વધી ગયો અને એ વિરહથી વ્યાકુળ થવા લાગી. એનું ચિત્ત ધણી વ્યથા અને અનુતાપથી દગ્ધ થવા લાગ્યું. સ્વામીને ફરીથી મળવાની વાસના તહેના હૃદયને પીડા આપવા લાગી. આ વિહ્વળતામાં કેટલાક માસ નીકળી ગયા.

પરદેશમાં સ્વદેશપ્રીતિ ઘણી ખીલી નીકળે છે. જે ગૃહસ્થોને દેશમાં આપણે ઓળખતા પણ ન હોય, તેજ ગૃહસ્થ પરદેશમાં મળી આવતાં, તેની સાથે મિત્રતા કરવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. લાવણ્યના પ્રસંગમાં પણ એવું બન્યું. એની પાસેનાજ બંગલામાં કલકત્તાથી હવા ખાવા આવેલું એક બીજું બંગાળી કુટુંબ વસતું હતું. એ કુટુંબમાં એક સન્નારી પણ હતી. તેનું નામ પુણ્યપ્રભા હતું. એ લાવણ્યના જેટલીજ ઉમરની હતી, એટલે એ બંને જણાંનાં ઘણાંજ ગાઠાં સહીપણાં જામ્યાં. હજી પણ લાવણ્યે તેની આગળ પોતાનું ખર્ચ નામ જણાવ્યું નહોતું. પુણ્યપ્રભા તેને પ્રભાવતી નામથીજ ઓળખતી.

બંનેના બંગલાની વચમાં એક મેદાન હતું. ત્યાં લીલું ઘાસ છવાઈ રહ્યું હતું. એક દિવસ લાવણ્ય અને પુણ્યપ્રભા એ મેદાન ઉપર, સોન નદીના કિનારે ફરતાં ફરતાં, વિવિધ વિષયો ઉપર વાતો કરતાં હતાં. એ વખતે દિવસ આશમી ગયો હતો. સાંસારિક, રાજકીય, અનેક વિષયો ઉપર વાતચીત કર્યા પછી, સાહિત્ય સંબંધી વાત નીકળી. વર્તમાન સમયનાં માસિક પત્રોના ગુણ દોષની ચર્ચા ચાલી. માસિક સાહિત્યનું અવલોકન કરતી વખતે ‘ગૃહિણી’ નો ઉલ્લેખ ન થાય એ તો અસંભવિતજ હતું. ‘ગૃહિણી’ નો ઉલ્લેખ કરતાં કરતાં તેના તંત્રીનો વિષય પણ નીકળ્યો. જે ‘ગૃહિણી’ એક સમયે લાવણ્યના હાથેજ લાલનપાલન પામેલું ખ્યાર પનોતું પત્ર હતું. જહોના તંત્રી તેના પરમ આરાધ્ય પતિદેવ હતા. તેના સંબંધમાં તટસ્થપણે વાતચીત કરતાં લાવણ્યના મનમાં શું શું થઈ જતું હશે, તેની વાંચકો કલ્પના કરી શકશે. પુણ્યપ્રભાએ આ સમયે લાવણ્યના મુખ તરફ દૃષ્ટિ કરી હોત તો તેને તેના અંતઃકરણનો ભાવ મુખમુદ્રા ઉપરથી સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત થઈ જત. પણ સદ્‌ભાગ્યે અંધારૂં ગાઢું થયું હતું.

અને લાવણ્યની મુખ મુદ્રા તરફ ખાસ લક્ષ્ય આપવાનું પુણ્યપ્રભાને કાંઈ કારણ પણ નહોતું, એટલે લાવણ્યપ્રભા પકડાઈ ગઈ નહિ. વાત લંબાવા લાગી. પુણ્યપ્રભાએ પૂછ્યું ‘તહામે ગૃહિણીના તંત્રીને ઝોળખો છો ? એ કેવા માણસ છે ?’

લાવણ્યનો શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો. ઘણી મુશ્કેલીએ સંયમપૂર્વક એ બોલી ‘હું એમને ઘણી સારી પેઠે ઝોળખું છું. એમના જહેવા સદ્ગૃહસ્થ ઘણા થોડા હશે.’

પુણ્યપ્રભાએ કહ્યું ‘એ તો પરણેલા છે ને ?’

લાવણ્ય—‘હા.’

પુણ્યપ્રભા—‘પણ એમની વર્તણૂક પરણેલા ગૃહસ્થને શોભે એવી નથી.’

કેવો ગજબ ! લાવણ્યની આગળ તહેના પતિદેવના ચારિત્ર માટે આ પ્રમાણે શંકા ! તહેના શરીરનું લોહી જોરથી હૃદયને અથડાવા લાગ્યું. લાવણ્યના મ્હોંમાંથી એકાદ નિઃશ્વાસનો શબ્દ પણ નીકળી ગયો. એથી પુણ્યપ્રભાના મુખ ઉપર હાસ્યની રેખા સ્ફુરી આવી. તહેણે પૂછ્યું ‘શું થયું ?’ લાવણ્યે અંધકારમાં પુણ્યપ્રભાનું હાસ્ય જોયું નહિ, તેમજ પોતાના વિચારવમળને લીધે તહેનો પ્રશ્ન પણ ખરોખર સાંભળ્યો નહિ. થોડીકવાર પછી મનને શાન્ત કરીને પૂછ્યું ‘તહામારે એમને માટે એવો ખરાબ વિચાર બાંધવાનું કાંઈ કારણ ?’

પુણ્યપ્રભાએ હસીને કહ્યું ‘ગૃહિણીમાં મહારી કવિતા પ્રગટ કરવાની મહેને ઘણીજ તીવ્ર ઈચ્છા હતી. દર મહિને હું એક કવિતા મોકલતી, પણ તે અસ્વીકાર થઈને પાછી આવતી. વારંવાર નિષ્ફળતા મળ્યાથી મ્હેં પણ હઠ પકડી કે જ્યાં સુધી મહારી એકે એક કવિતા ગૃહિણી ઑફિસમાંથી પાછી નહિ આવે, ત્યાં સુધી હું કવિતા મોકલતીજ જઈશ. ગઈ સાલ મહારી એક કવિતા પાછી આવી. પણ

કેવી શરમની વાત ! એની સાથે એક પ્રેમપત્ર હતો ! ધિક્કાર છે એવા તંત્રીને ! અબ્બણી લેખકને એવો પ્રેમપત્ર લખતાં એમની હિંમત કેમ ચાલી ? ત્હારથી મહેં ગૃહિણીમાં કવિતા મોકલવી બંધ કરી છે. ’

લાવણ્યના હોઠ સુકાઈ ગયા. મ્હોકું શીકું થઈ ગયું. મહા મહેનતે ઉઠો નિસાસો નાંખીને એણે કહ્યું ‘ હમણાં મહેને એ પત્ર બતાવશો ? ’

પુણ્યપ્રભા મનમાં ને મનમાં બોલી ‘ એ તો મ્હોટી આપદા. ’ પ્રકાશપણે લાવણ્યને કહ્યું ‘ શા માટે નહિ ? ખોળી કહાડીને બતાવીશ. ક્રહાં પડ્યો હશે તે મહેને ખબર નથી. એ દિવસે વાંચીને ક્રહાં મૂકી દીધો છે. તે યાદ નથી. ’ એમ કહીને એણે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ લાવણ્યના મ્હોં સ્હામું જોયું.

આ વખતે લાવણ્યના મનની સ્થિતિ એવી હતી કે આત્મ-સંવરણ કરી શકી નહિ. ત્હેણે ધણા ઉદ્વેગ સાથે કહ્યું ‘ હમણાં ત્હમારે બંગલે આવું તો ત્હમે નહિ બતાવો ? ’

પુણ્યપ્રભા ફરીથી હસીને કહ્યું ‘ ઠીક ચાલો, ખોળી જોઈએ. ’

પુણ્યપ્રભા લાવણ્યને પોતાના બંગલામાં લઈ ગઈ. એક મ્હોટો કેરોસીન લેમ્પ ધીમે ધીમે બળી રહ્યો હતો. પુણ્યપ્રભાએ ત્હેની બત્તી વધારી, ને એક સ્ટીલ ટ્રંકમાંથી એક ન્હાની ઇસ્કોતરી બહાર કહાડી. ત્હેમાં કેટલાંક નાળુક ધરેણાં, અને રેશમી દોરાથી બાંધેલું એક કાગ-જોનું બંડલ હતું. દોરી છોડી નાંખીને કાગળોના બંડલમાંથી એક પત્ર લાવણ્યના હાથમાં આપ્યો. પુણ્યપ્રભા ભૂલી ગઈ હતી કે થોડીકજ વાર ઉપર એણે કહ્યું હતું કે કાગળ ક્રહાં પડ્યો હશે ત્હેની મહેને ખબર નથી. લાવણ્ય તો પોતાની ચિંતામાં વ્યગ્ર હતી. એટલે એણે તે આખત લક્ષમાંજ લીધી નહિ. આટલો થોડો વિલંબ ત્હેને મનથી તો

અસહ્ય થઈ પડ્યો. ધીમે રહીને કાંપતે હાથે પત્ર પોતાના હાથમાં લઇને ટેબલ આગળ આવીને દીવાના અજવાળામાં વાંચવા લાગી.

‘પ્રાણેશ્વરી!’ આ શું? આ કોનો પત્ર! વિશ્વશરણે શું એ પ્રિય સંબોધન બીજાને માટે વાપર્યું છે? તહેના હૃદયમાં કાંઈતું કાંઈ થઈ જવા લાગ્યું. આગ્રહપૂર્વક તે આગળ વાંચવા લાગી.

‘તહારો પત્ર વાંચીને ઘણોજ આનંદ થયો. એણે મહને કેટલું બધું આશ્વાસન આપ્યું; હું સદા તહારોજ છું. મહારો પ્રેમ એવો ને એવો અખંડ છે અને રહેશે. બહુલ પુષ્પની સુગંધ જીવનના અન્તર્ધર્મ રહે છે, આપણો પ્રેમ પણ આપણા બન્નેના જીવનની છેલ્લી ધડી સુધી રહેશે. હું તહને ચાહું છું એ વાત તું સહમત શકી નહિ હોય એમ હું કહી શકતો નથી. હું પણ તહારો સ્વભાવ જેટલો પારખી શક્યો છું, તેટલા ઉપરથી કહી શકું છું કે મહારા ઉપર તહારી પ્રગાઢ ભક્તિ છે. એક ક્ષણભરને માટે ધુમ્મસ આવીને ભલે એને તિમિરચસ્ત કરે, પણ એ તિમિર ઘણો વખત રહીજ ન શકે. આપણા બન્નેનો એકબીજા ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ છે કે એકના વગરથી બીજાનું કામ ચાલી શકેજ નહિ. તું હમેશાં મહારીજ છે, અને હું સર્વદા તહારોજ છું. મહારાથી કોઈ અપરાધ થયો હોય તો ક્ષમા કરજે. ક્ષમા એ રમણીનો ધર્મ છે. મનુષ્ય ડગલે ડગલે ભૂલ કરે છે. આશા છે કે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને તું મહને ક્ષમા આપીશ. હું આજેજ પંજાબ જાઉં છું. હજી ઘણું કામ કરવાનું બાકી છે. ગૃહિણીના લેખકોને જવાબ આપવાનું હજી બાકી રહ્યું છે. એટલે આજે આટલેથીજ વિરમું છું.

તહારો દેવતા.

તા. ક. આપણા પ્રેમના અખંડ બંધનના ત્રિફલ સ્વરૂપ બહુલ કૂલમાંથી થોડાંક રાખીને બાકીનાં તહારા ઉપર પાછાં મોકલું છું, એજ.

આ તાબડકલમવાળો ભાગ લીલી પેનસિલથી લખેલો હતો. લખનાર ધણી ઉતાવળમાં છે એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. પણ એ ઉતાવળને લીધે સહેજ ભૂલ થઈ જવાથી કેવો મ્હોટો અનર્થ થઈ ગયો ! લાવણ્ય એ પત્રને હૃદય સરસો ચાંપીને ઘણુંજ રોઈ. એ પત્રમાં સદાની માફક, સ્નેહપૂર્વક ‘પ્રાણેશ્વરી’ શબ્દથી સંબોધન કર્યું હતું. એ લાવણ્ય પાતને ‘મહારા દેવતા’ શબ્દથી પત્રમાં સંબોધન કરતી, અને વિશ્વશરણ હોના બદલામાં પત્રમાં ‘તહારો દેવતા’ એ શબ્દોથી સહી કરતો. આ પત્રમાં પણ એજ ચિરપરિચિત શબ્દોમાં સ્વામીએ હસ્તાક્ષર કર્યા હતા. પત્રની દરેકદરેક લીટીમાં કેટલો સ્નેહ, કેટલો વિશ્વાસ, કેટલી નિષ્ઠતા અને કેટલી સરળતા ભરેલી હતી ! તુચ્છ અભિમાનને લીધે લાવણ્યે આ દોઢ વર્ષ સુધી કેટલું કષ્ટ પોતે વેઠ્યું હતું, તથા સ્વામીને વેઠાવ્યું હતું ! ક્રોધથી લાલચોળ આંખ કરીને લાવણ્યે પુણ્યપ્રભાને કહ્યું ‘તહે’ આ પત્ર આટલા દિવસ બતાવ્યો કેમ નહિ ? આ દોઢ વર્ષ સુધી મહેં જે મનોવેદના ભોગવી છે તહેનું કારણ તુંજ છે. મહારો આ કાગળ સંતાડી રાખવાનો તહેને શો અધિકાર હતો ?’ પુણ્યપ્રભા તો અવાંક થઈ ગઈ ! પણ મનમાં તહેને એક જાતની મઝા પડી. મનમાં ને મનમાં તહેણે લાવણ્યને કહ્યું ‘છિટ્ ! તહારી ચાલચલણ આવીજ છે કે ?’ લાવણ્ય વધારે વાતચીત કર્યા વગર એ પત્ર લઇને સીધી સ્ટેશન ઉપર ગઈ. ગૃહિણી ઑફિસને સરનામે ‘અર્જન્ટ પ્રીપેડ’ તાર મૂક્યો કે ‘અધિપતિ હમણાં ક્યાં છે ?’

લાવણ્યના ચાલી ગયા પછી પુણ્યપ્રભા એકલી ખૂબ હસી અને તહેના મનમાં સંભવિત અસંભવિત અનેક કલ્પનાઓ કરવા લાગી.

રાતના બાર વાગી ગયા. લાવણ્યના બંગલામાં બધાં સૂઈ ગયાં હતાં. લાવણ્ય એકલી લેમ્પ આગળ બેસીને પોતાનો સરસામાન બાંધતી હતી. એટલામાં બહારથી કોઈ બોલાવવા લાગ્યું. બધાં જાગી ઉઠ્યાં.

નોકરે નીચે જઈને એક લાલ પરખીડીઉં લાવીને શેઠના હાથમાં મૂક્યું. એમણે એ પરખીડીઉં હાથમાં લઈને કહ્યું ‘આટલી મોડી રાતે તાર ક્યાંથી આવ્યો.’ દીવા આગળ જઈને સરનામું વાંચ્યું તો ‘પ્રભાવતી’ નું નામ હતું. લાવણ્યના હાથમાં તાર આપીને શા ખખર છે તે જાણવા શેઠ ઉત્સુકતાપૂર્વક રાહ જોવા લાગ્યા. લાવણ્યે મનમાં વાંચ્યું ‘અધિ-પતિ સોમવારની રહાંજ સૂધી કલકત્તા રહેશે.’ શેઠે પૂછ્યું ‘શા સમાચાર છે.’ લાવણ્યે નીચું મોં રાખીને કહ્યું ‘કાંઈક જરૂરના કામ-સર મહારે આજેજ કલકત્તા જવું પડશે.’ તાર આવ્યો હતો એટલે શેઠથી પણ વાંધો લેવાયો નહિ. બધાની પાસેથી રજા લઈને લાવણ્ય ૨ ને ૨૫ ની ગાડીએ કલકત્તા જવા નીકળી.

રહાંજે હાઉરા પહોંચી. એક ગાડી ભાડે કરીને સીધી ‘ગૃહિણી’ ઑફિસમાં પહોંચી. ગાડીમાંથી ઉતરતાં તહેના પગ કાંપવા લાગ્યા. અત્કાર સૂધી મનમાં ઉત્સાહ થયો, પણ ઘર આગળ આવતાં એનો પગ ભારે થયો. અત્કારે સ્ત્રી જાતિની શરમે તહેના ઉપર કાણુ મેળવ્યો. ગાડીમાંથી તહેણે તંત્રી સાહેબને એઠેલા જોયા હતા. આ દોઢ વર્ષમાં તહેમનું શરીર ઘણું લેવાઈ ગયું હતું. લાવણ્યે શરમાઈને પાછા આંધ્યા જવાનો વિચાર કર્યો. પણ એટલામાં એક નોકરે આવીને સલામ કરીને ગાડીનું બારણું ઉઘાડ્યું. હવે તો ગયા વગર છુટકોજ નહોતો. તહેણે નોકરને પોતાનું કાર્ડ આપ્યું. પ્રભાવતી થોડી વારમાંજ તંત્રી મહાશય ઉતાવળા ઉતાવળા બહાર આવીને બોલી ઉઠ્યા ‘લાવણ્ય!’ લાવણ્ય સ્હમજી ગઈ કે, પ્રભાવતી નામ ધારણ કર્યાંથી એ ચતુર સંપાદક પોતાને ઝાળખ્યા વગર રહ્યા નથી. આ સ્નેહ આગળ લાવણ્ય આત્મસંવરણ કરી શકી નહિ. અશ્રુસાગરમાં ભરતી આવી ગઈ. વિશ્વશરણ તહેને ગાડીમાંથી ઉતારીને, ઘરની અંદર લઈ ગયો. થોડી

વાર પછી શાન્ત થઇને લાવણ્યે પૂછ્યું 'દેવતા ! હું ક્ષમા માગવા આવી છું.'

વિશ્વશરણુ બોલ્યો 'ક્ષમા શી બાબતની લાવણ્ય ? મહેં એક દિવસ પણ ત્હારા ઉપર બોટું લગાડ્યું નથી. ગુસ્સે થયો હોઉં તો ક્ષમા કરું ને ?' ત્હાર પછી પતિપત્નીએ દોઢ વર્ષના હૃદયના ઉભરા ખાલી કર્યા. બન્નેનો આવેગ શાન્ત થયા પછી લાવણ્યે કહ્યું 'તંત્રી મહાશય ! આવું તંત્રીપણું ફરીથી કરશો નહિ.' એમ કહીને ત્હેના હાથમાં બે પત્રો મૂક્યા. એક પરબીડીઆ ઉપર લાવણ્યનું સરનામું અને 'અગ્રાહ' વાળો ગૃહિણી ઑદિસનો છાપેલો લેખલ હતો. બીજા પરબીડીઆમાં પુણ્યપ્રભાનું સરનામું અને એક કવિતા તથા પ્રેમપત્ર હતો. તંત્રી મહાશયે શરમના માર્યા નીચું જોયું. ગંભીર પ્રકૃતિના સંપાદક વિશ્વશરણુ આજે બાળકની માફક હસ્યા, અને હસી હસીને પેટ દુઃખવા આવ્યું ત્હારે લાવણ્યને કહ્યું 'લાવણ્ય, ખરેખાત શું મહેં આવો ઘોંટાળો કર્યો છે? પુણ્યપ્રભાનાં કવરમાં ત્હારો પત્ર મૂકી દીધો. અને એના કવર ઉપર લગાડવાનો 'ગૃહિણી' ઑદિસનો 'અગ્રાહ' વાળો લેખલ, પુણ્યપ્રભાની કવિતાને બદલે ત્હારા કવર ઉપર લગાડી દીધો ?! આ તો ગજબ થઈ ગયો. એ તો ચાલો સાંઝે થયું કે, સદ્-ભાગ્યે ત્હારો અને પુણ્યપ્રભાનો મેળાપ થયો ! ચાલો, હવે આપણે પુણ્યપ્રભાને બધી વાતનો ખુલાસો કરીશું. અને આપણા ઉપર આટલો ઉપકાર કરવા બદલ ત્હેની કવિતાને 'ગૃહિણી' માં સ્થાન આપીશું.'

સુખોધ રત્નાકર.

મજખૂત પૂકું, પૃષ્ઠ ૨૮૮ કિં. ૦-૧૧ પોષ્ટેજ ૦)-૧૧

નીતિ, ધર્મ, ભક્તિ વિગેરેનો ઉપદેશ, વાર્તાઓ તથા દ્રષ્ટાંતોના રૂપમાં આપવાથી તે બહુજ રૂચિકર થઈ પડીને મનપર તેની અસર ઝટ અને બહુ ઉડી થાય છે. આ પુસ્તકમાં એજ પ્રકારનાં રત્નરૂપ ૧૦૫ દ્રષ્ટાંતો છે. અને તે દરેક દ્રષ્ટાંતની છેવટે તેનો સારાંશ તથા પ્રસંગને યોગ્યતાં આવે એવાં ભજનો આપેલાં છે.

સુખોધ રત્નમાળા છત્રીશી.

૧૨ પેજ પૃષ્ઠ ૭૦૦ કિં. ૦૧૧ પાકું ૦૧૧ પો. ૦)≡

આ પુસ્તકમાં ૩૬ માળાઓ તેના કર્તા જેસંગ કવિએ આપેલી છે, અને તે દરેક માળા મનહર, કુંડળીયા, વસંત-તિલકા, સવૈયા એકત્રિશા, છાપા, ચંદ્રાવળા, ઈંદ્રવિજય, દુમિલા, ગીતિ, શિખરિણી, સોરઠા, ઉપેન્દ્રવજ્ર, એમાંના અકેક જાતના ૧૦૮ છંદોમાં સરળ અને અસરકારક શૈલીમાં રચાયેલી છે, જે વાંચવાથી સમાજની હાલની ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક વિગેરે બુદ્ધિ બુદ્ધિ સ્થિતિઓને લગતા બુદ્ધા બુદ્ધા સેંકડો વિષયોપર મનોરંજક વિવેચન સાથે સુખોધ અને આનંદ મળે છે. કાગળ અનગ્લેજ છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, કાલબાદેવી-સુખઈ

જાહેર ખખર.

જીવિતદાન આપનાર સો પાળક

પણ નહિ મળે ?

દીન વત્સલો ! દુષ્કાળને લીધે આશ્રમમાં અનાથોની સંખ્યા વધવા માંડી છે. અને ખીજ બાળુ આ અનાથ આશ્રમની શક્તિ ઓછી છે તો શું ભૂખે મરતા અનાથોને વીલે મોઢે પાછા કાઢવા પડશે ? અરે શું એમને આપણી નજર નીચે દયાજનક રીતે મરવા દેવા ? દયાળુ સજ્જનો ! સર્વ બાળ આપનાજ હાથમાં છે. પ્રભુની ખાતર દયા લાવો અને અનાથોના પાળક બનો. માત્ર દર માસે સાત રૂપીઆ આપનાર ધર્માત્માના નામથી બાર વર્ષથી મ્હોટા અનાથને અને રૂ. ૩-૮-૦ આપનારના નામથી નાની ઉમરના અનાથને પાળી વિદ્યાદાન આપી સનાથ બનાવીશું. આ પૂજ્ય ભૂમિમાંથી અનાથનાં પ્રાણુદાતા એવા માત્ર (૧૦૦) પાળક પણ નહિ નીકળે ? અનાથના પ્રાણુદાતા બનો અને જરૂર દયા લાવી લખો:—

આ સિવાય પણ આ આશ્રમને યથાશક્તિ દાન આપવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે.

મંત્રી, હિન્દુ અનાથાશ્રમ-નડીઆદ.

૩. ૨૫૦) માં અમરનામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

[અત્યાર સુધીમાં ૩૦ દાતાઓએ પોતાના નામની
ઝોરડીઓ બંધાવી છે.]

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સંખ્યામાં મહોટો વધારો થવાથી અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી હોવાથી, આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે. આ નવા મકાનની નીચેની ઝોરડીઓમાં અનાથ અપંગો વગેરેનો સમાસ કરવામાં આવશે. મકાનને લગતી દરેક ઝોરડી બાંધતાં લગભગ પાંચશો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે, તથાપિ કોઈ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે ૩. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની એક ઝોરડી બાંધી તેના મુખદ્વાર ઉપર આરસપહાણની તપ્તી ચોઢી તે સખી દાતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતાં ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી ખર્ચ થાય તેમ છે પરંતુ કોઈ શ્રીમંત સખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામટા દાન આપશે, તો એ આખું મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈશું; આ મકાન આશ્રમમાંજ ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બંધાનાર હોવાથી દાનશીલ સજ્જનો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચૂકશે નહિ એવી આશા છે. વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી, હિન્દુ અનાથાશ્રમ-નડીઆદ.

(૭) ના, મહારે તહમારી દેવી નથી બનવું.

આઠ વર્ષની ઉમરમાં મહારે લગ્ન થઈ ગયું હતું. મનપસંદ પતિ મેળવવા માટે છોકરીઓ ઘણુંખરું શિવતું પૂજન કરે છે. મહેં પણ કર્યું હતું. પરંતુ પૂર્વજન્મના પાપથી મનમાન્યો પતિ મળવા થતાં પણ મહતે પૂરું સુખ ન મળ્યું. ભગવાન ત્રિલોક્યને મહારાં બન્ને લોક્યનો લગ્ન લીધાં. જીવનના અન્તકાલ સુધી મહારા સ્વામીને આંખભર જેવાનું સૌભાગ્ય હેમણે મહતે ન આપ્યું.

આત્યાવસ્થામાંથીજ મહારી અગ્નિપરીક્ષા આરંભ થઈ. સાળ વર્ષ પૂરાં થતાં ન થતામાં તો મહેં એક મરેલા આળકને જન્મ આપ્યો. હું પોતે પણ મરતાં મરતાંજ બચી. જેના કર્મમાં આખી જીંદગી દુઃખજ ભોગવવાનું લખાયલું છે તે મરે એમ ? જે દીપક બળવાનોજ છે, તેહનું તેલ ખૂટતું નથી. આખી રાત બળ્યા પછીજ તેને શાન્તિ મળે છે.

હું બચી તો ગઈ, પરંતુ યરીરતી અશક્તિ માનસિક ક્ષેત્ર અથવા તો ખીજ કોઈ કારણોતે લીધે મહારી આંખમાં પીડા થવા લાગી.

મહારા પતિ એ સમયે ઠાકારતા કામનો અભ્યાસ કરતા હતા. નવી વિધાના ઉત્સાહને લીધે, ઉપાય કરવાનો પ્રયત્ન મળેલો જોઈતે ઘણા ખુશી થયા. એ પોતેજ મહારી ચિકિત્સા કરવા લાગ્યા.

દીએરજી પણ એજ વર્ષમાં વજીલાતની પરીક્ષા પાસ કરવાને માટે કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા. તેમણે એક દિવસ આવીને મહારા પાતને કહ્યું “તમે આ શું કરી રહ્યા છો ? બાકીની આં-

ખ્યોનો નાશ કરવાનો ધંધો લઇ બેઠા છો ? ! કોઈ સારા દાકતરને બોલાવીને બતાવો. ”

સ્વામીએ કહ્યું:—“ કોઈ સારો દાકતર આવી નવો ઉપાય શો કરશે ? દવાઓ તો બધી એની એ જાણીતીજ છેને ? ”

દીએરજીએ કાંધક નારાજ થઇને કહ્યું:—“ ત્યહારે તો તહમારામાં અને તહમારી કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ (અધ્યક્ષ) સાહેબમાં કાંઇ અન્તર નથી. ”

સ્વામી બોલ્યા:—“ તું કાચદો ભણે છે. દાકતરના કામમાં શું સમજે ? પરણીશ અને જૈરીની તરફથી મીલકતનો કોઇ મુકદ્દમો લડીશ ત્યહારે મહારી સલાહ પૂછવા આવીશ કે ? ”

હું મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે ‘ આ બન્ને એક બીજા સાથે દહડી મરશે. અને મારી જમ્મશ હું. બન્ને તરફથી મહારા ભોગ છે. ’ વળી વિચાર આવ્યો કે ‘ પિતાના ઘરમાંથી જ્યહારે મહારે દાંત કરવામાં આવ્યું છે, ત્યહારે દીએરજીએ મહારે માટે આ તકરાર શું કામ કરવી ? મહારે સુખ દુઃખ, રોગ, આરોગ્ય, એ સર્વ પતિનાજ હાથમાં છે. ’

એ દિવસે આ ન્હાની શી આંખોની પીડાને માટે દીએરજી અને પતિની વચ્ચે ખટપટ થઇ ગઈ. મહારી આંખોમાંથી પહેલાં પાણી ટપક્યાં કરતું હતું, હવે તેની ધારા વહેવા લાગી. તેનું કારણ મહારા પતિ હતા કે દીએરજી એ વાતનો વિચાર કોઇએ ન કર્યો. વિચારવાની જરૂર પણ નહોતી.

મહારા પતિ કૉલેજમાં ગયા હતા, તે વખતે દીએરજી એકાએક દાકતરને બોલાવી લાવ્યા. દાકતરે આંખ્ય તપાસીને કહ્યું કે જો બરોબર સંભાળીને કામ લેવામાં નહિ આવે તો પીડા વધી પડવાનો ડર છે. દવા લખી આપી દાકતર સાહેબ ઘેર ગયા. દીએરજીએ દવા લાવવા નોકર મોકલ્યો.

દાકતરના ગયા પછી મહેં દીએરજીને કહ્યું “ભાઈ! હું તહમારે પગે પડીને કહું છું કે જે દવા ચાલી રહી છે તહેમાં તહમે હરકત ન કરશો.”

હાનપણથીજ હું દીએરજીથી બહુ બહીતી હતી. મહેં ઉઘાડીને આજ એટલી વાત કરી શકી એજ આશ્ચર્યની વાત થઈ. આટલું તો હું સારી રીતે સમજી ગઈ હતી કે તે મહારા પતિથી છુપાવીને દવા કરવા મહાય છે, તેથી અન્તમાં મહેને હાનિને બદલે લાભ થવાની આશા નથી.

દીએરજી મહારી હઠ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. થોડો સમય શાન્તિથી વિચાર કરી બોલ્યા:—“ઠીક છે, હવેથી હું દાકતરને નહિ બોલાવું. પરંતુ જે દવા મંગાવી છે તે તો સારી રીતે અજમાવી જોજો.” દવા આવ્યા પછી તે ચોપડવાની રીત મહેને બરોબર સમજાવીને તે ચાલ્યા ગયા. પતિના કોલેજમાંથી પાછા આવતા પહેલાંજ મહેં શીશી, ડબ્બી, તથા આંખમાં દવા પાડવાની કાચની નળી વિગેરેને ઘણી સાવધાની સાથે પછાડીના ફૂવામાં ફેંકી દીધાં.

દીએરજીની જોડે તકરાર કર્યા પછી મહારા પતિ બમણા ઉત્સાહથી મહારી આંખોની દવા કરવા લાગ્યા. સાંઝ સવાર દવા બદલવા લાગ્યા. આંખો ઉપર પાટા બંધાવ્યા, ચરમાં પહેરાવ્યાં. દવાનાં ટપકાં પાડવામાં આવ્યાં, ભુકી ભભરાવી. દુર્ગન્ધિત માંછલીનું તેલ પી પીને મહારા પેટનાં આંતરડાંઓ પણ બહાર નીકળવા આવ્યાં, પરંતુ આ બધું મહેં સહન કર્યું.

સ્વામી પૂછતા “હવે આંખોની શી હાલત છે?” હું કહેતી કે “હવે કાંઈક ઠીક છે.” મહારા મનમાં પણ એમજ માનવાને પ્રયત્ન કરતી કે હું સાજી થતી જાઉં છું. જ્યારે આંખમાંથી પાણી વધારે ટપકતું ત્યારે માનતી કે પાણી ટપકતું એ સાંઝ ચિન્હ છે. જ્યારે

ટપકવું બન્ધ થઈ જતું ત્હારે પણ એમજ વિચાર કરતી કે હવે તો આરામ થઈ જશે.

પરન્તુ થોડા દિવસમાં મહારાથી વધારે દુઃખ સહન ન થઈ શક્યું. આંખોથી અસ્પષ્ટ દેખવા લાગી. માથાના દરદથી મહને જેન પડતું નહતું. મહને લાગ્યું કે સ્વામી પણ હવે શરમાઈ ગયા છે. આટલા દવસ પછી દાકતરને કેવી રીતે બોલાવવો એનું એ બહાનું શોધવા લાગ્યા.

આ સ્થિતિ જોઈ મહેં એમને કહ્યું કે:—“દીએરજીનું કહ્યું માનવાની ખાતર દાકતર બોલાવવામાં શી હાનિ છે? એ વાત ઉપરથી દીએરજી નાખુશ થઈ ગયા છે. તેથી મહને દુઃખ થાય છે. ઉપાય તો તહેમજ કરશો. પરન્તુ નામની ખાતર એક દાકતર હોય તો ઠીક.”

તહેમજે કહ્યું:—“એ ઠીક કહ્યું” અને એજ દિવસે એક ગોરા દાકતરને એ બોલાવી લાવ્યા. તહેમની વચ્ચે શી વાતચીત થઈ તે હું સમજી ન શકી પણ એટલું તો જણાયું કે સાહેબ મહારા પતિને ધિક્કારતા હતા. અને એ નીચું માથું રાખી મુઠો મહોંએ એ બધું સાંભળ્યા કરતા હતા.

દાકતરના ગયા પછી મહેં સ્વામીનો હાથ પકડી કહ્યું—“એ ઉદ્ધત ગોરાને ક્યાંથી પકડી લાવ્યા? એક દેશી દાકતરને બોલાવવાથીજ કામ ચાલત. એ મહારી આંખોની પીડાને તહેમારા કરતાં વધારે સારી રીતે કેવી રીતે જાણી શકશે?”

સ્વામી જરા શરમિંદા થઈ બોલ્યા:—“આંખોમાં નસ્તર મૂકાવવાની જરૂર આવી ગઈ છે.”

મહેં કાંઈક ક્રોધનો ડોળ કરી કહ્યું “નસ્તરની જરૂર છે એ વાતને તહેમ જાણી જોઈને છુપાવતા હતા? એ તો હું બહુ દિવસથી

જાણતી હતી. તહમે એમ જાણતા હશે કે નસ્તર મૂકાવવાની વાતથી હું ડરી જઈશ.”

હવે તહેમનો સંકોચ જતો રહ્યો. તહેમણે કહ્યું:—“ આંખમાં નસ્તર મૂકાવવાની વાત સાંભળી ડર ન પામે એવો પુરૂષોમાં પણ વીર કોણ છે? ! ”

મહેં મશ્કરીમાં કહ્યું:—“ પુરૂષોનું વીરપણું—શૂરાતન તો સ્ત્રીઓનીજ પાસે છે. ”

સ્વામીએ તરત શરમાઈ જઈ એક નિઃશ્વાસ નાંખી કહ્યું:—“ એ ઠીક છે. પુરૂષોની કુળદેવી અહંકારજ છે. ”

મહેં તહેમની મલિનતાને તરતજ હવામાં ઉડાડી દધને ઉત્તર આપ્યો “ અહંકારમાં પણ તહમે લોકો સ્ત્રીઓથી જીતો એમ છો કે? તહાં પણ હમારોજ વિજય છે. ”

મહારા મંદવાડના દિવસોમાં દીએરજી એક વખત ફરીથી મહારી પાસે આવ્યા. મહેં એમને બોલાવી કહ્યું:—“ ભાઈ, તહમારા દાકતારની દવાથી આટલા દિવસ સુધી હું સારી હતી. પરંતુ એક દિવસ ભૂલથી ખાવાની દવાને આંખમાં ચોપડી એથી હવે હું જન્મભરને માટે આંખ્ય ખોવા બેઠી છું. તહમારા ભાઈ કહે છે કે નસ્તર મૂકાવવું પડશે.

દીએરજીએ કહ્યું કે “ હું ધારતો હતો કે તહમારા પતિનીજ દવા ચાલે છે. એટલા માટે ગુસ્સે થઈને તો હું તહમારી પાસે પણ આવ્યો નહિ. ” મહેં કહ્યું:—“ છાની માની હું દાકતારનીજ દવા ચોપડતી હતી પણ એમને મહેં એ વાત જાણવા દીધી નથી. ”

હાય ! સ્ત્રીનો જન્મ લઈને કેટલું જીવું બોલવું પડે છે ! દીએરજીનો જીવ દુલવવો પણ મહેને ગમતું નહતું, અને સ્વામીના યશમાં હરકત નહિ કરવાની પણ મહારી ઇચ્છા હતી. મા બની બોળામાંના

બાળકને સમજાવવું પડે છે. અને સ્ત્રી બની બાળકના પિતાને પણ સમજાવવા પડે છે. સ્ત્રીને આટલો છળ કરવાનું પ્રયોજન પડે છે.

મહારી આ યુક્તિનું ફળ તો એ મળ્યું કે આંધળી થતાં પહેલાં દીએરજી અને પતિની વચ્ચે સંપ થયેલો મહેં જોયો. દીએરજીએ જાણ્યું કે છાનામાના દવા કરવાથી આ દશા થઈ. સ્વામી સમજ્યા કે ભાઈનું કહ્યું માન્યું હોત તો સારું થાત. મનમાં ને મનમાં બંને જણ પસ્તાવા લાગ્યા. અને મનથીજ એકબીજાની ક્ષમા માગવા લાગ્યા. મહારા સ્વામી હવેથી ભાઈની સલાહ પૂછવા લાગ્યા. અને દીએરજી પણ ઘણી નમ્રતાથી મહોટા ભાઈનું કહ્યું માનવા લાગ્યા.

એક દિવસ બંનેની સંમતિથી અંગ્રેજ દાકતરે આવી મહારી ડાખી આંખમાં નસ્તર મૂક્યું. નિર્જળ આંખથી તે ધા સહન ન થયો. તેની ક્ષીણ જ્યોતિ અકસ્માત હોલવાઈ ગઈ, બંધ થઈ ગઈ, હવે તો બીજી આંખ પણ થોડાક દિવસોમાં અન્ધકારમાં મળી ગઈ. આલ્યાવસ્થામાં લગ્નને દિવસે પીઠી ચોળેલી જે કિશોર મૂર્તિ મહારી સહામે પહેલીજ વખત પ્રકાશિત થઈ હતી તેના ઉપર જન્મ પર્યંતને માટે પડેલો પડી ગયો.

એક દિવસ મહારા સ્વામી મહારી પથારી આગળ આવી કહેવા લાગ્યા. “તહારી આગળ ખોટી બડાઈ નહિ કરું. તહારાં નેત્રાનો નાશ મહેંજ કર્યો.”

હું જાણી ગઈ કે દુઃખથી તેમનો કંઈ રૂંધાઈ ગયો છે અને આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ છે. મહેં મહારા બંને હાથમાં તેમનો જમણો હાથ દબાવી કહ્યું. “એ તો ઠીક કર્યું. તહારી પોતાની વસ્તુ લઈ લીધી, કોઈ દાકતરના ઉપાયથી હું આંધળી થઈ હોત તો મહેં કેટલું બધું દુઃખ થાત તેનો વિચાર કરો. બનવાકાળને કોઈ રોટી શકતું નથી. તો પછી મહારી આંખોને કોણ ખચાવી શકત ? મહારી

આંખ્યો તહમારે હાથે ગઈ એજ માત્ર મહને અન્ધાવસ્થામાં સુખ છે દિલાસો છે, જ્યહારે પૂજનાં કમળ ખૂટી ગયાં ત્યહારે રામચંદ્રજી પોતાનાં નેત્રકમળ ઉપેડીને દેવતાને ચહડાવતા હતા. મહેં મહારી દષ્ટિ મહારા દેવતાને ચહડાવી દીધી. તહમારી નજરમાં કોઈ સારી ચીજ આવે ત્યહારે મહને કહેજો. તહમારા નેત્રોનો પ્રસાદ જાણી હું તહેને પાસે રાખીશ.” આટલી બધી વાતો હું કહી શકતી નહોતી. મહેં-માંથી આટલી બધી વાત એક સાથે નીકળે પણ કેમ ? ઘણા દિવસ મહેં એ વાતો વિચારી રાખી હતી. જ્યહારે કદાપિ ચિત્ત લીન થઈ જતું, ભક્તિનું તેજ ક્ષીણ થઈ જતું, જ્યહારે હું પોતાને દુઃખી અભાગિની સમજીને કલેશ કરતી, ત્યહારે હું પોતે મહારા મનને એજ રીતે સમજાવ્યા કરતી. એ શાન્તિ, એજ ભક્તિનો આશ્રય લઈ મહારા આત્માને એ દુઃખની અવસ્થામાં પણ ઉંચો કરવાને પ્રયત્ન કરતી. આજ કાંઈક કહીને, કાંઈક ચૂપ રહીને, કોઈ પણ પ્રકારે મહેં મહારો ભાવ પતિને સમજાવી દીધો.

તહેમણે કહ્યું “મૂર્ખતાથી મહેં તહારે જે નુકશાન કર્યું છે તે તો લાવી શકાય એમ નથી. બનશે ત્યાં સુધી, આંખ્યની ખોટ પૂરી પાડવા, હું તહારી પાસે ને પાસેજ રહીશ.”

મહેં કહ્યું:—“એ વાત કીક નહિ. મહારે માટે તહેમે તહમારા ઘરને આંધળાંની ધરપીતાલ બનાવો એવું કાંઈ હું કોઈ દિવસ બનવા દેઉં નાહ. તહમારે ફરીથી લગ્ન કરવું પડશે.”

ફરીથી લગ્ન કરવું આવશ્યક છે એમ વિસ્તારપૂર્વક કહેતાં મહારે ગળું રૂંધાવા લાગ્યું. ઉધરસ ખાધને ગળું સાફ કરીને આગળ બોલવા જતી હતી, એટલામાં મહારા પતિ મહોટા વેગથી બોલી ઉઠ્યા “હું મૂઠ છું, હું અહંકારી છું, પરંતુ હું નીચ નથી. મહેં મહારે હાથે તહેને આંધળા કરી, અને પછી હુંજ તહેને છોડી દઈને બીજી વાર

પરણું તો, ઈશ્વરના સોગન ખાઈને કહું કે, બ્રહ્મહત્યા અને પિતૃહત્યાનું પાપ લાગે. ”

હું એમને શપથવાળી વાત બોલવા ન દેત, પરંતુ આંસુ કંઠને રોકીને, હૃદયપર થઈને, બંને આંખોમાંથી મોટી ધારાઓમાં વહેતાં હતાં. એ રોકીને હું બોલી શકી નહિ. પતિની વાત સાંભળી આતં-
દથી વિહ્વલ બની, ઉશીક્રમાં મોં સંતાડી હું રોવા લાગી. હું આં-
ધળી છું તોપણ એ મહારો ત્યાગ નહિ કરે, દુઃખિયાના દુઃખની માફક તે મહને પોતાના હૃદયમાં રાખશે એટલા સૌભાગ્યની મહને ઇચ્છા નહોતી પણ, મન સદા પોતાના સ્વાર્થની જ ઇચ્છા રાખે છે.

જ્યારે અશ્રુની પહેલી ઝડી પૂરા વેગથી વરસી રહી, ત્યારે તહેમનું મુખ મહારા હૃદયની પાસે લાવી મોં કહ્યું “ આટલા ભયંકર શપથ શા માટે ? શું હું મારા સુખને માટે તહેમને ફરીથી લગ્ન કરવાનું કહું છું ? શોકની પાસે હું મહારું કામ કરાવત ? આંખો ન હોવાથી હું પોતે તહેમારું જે કામ ન કરી શકત, તે જ હું એની પાસે કરાવત.”

સ્વામી બોલ્યા:—“ કામ તો દાસી પણ કરી લે છે. મહારા કામને માટે દાસીની સાથે લગ્ન કરી તહેને દેવીની સાથે એકજ આસન ઉપર બેસાડી શકું ? ” એમ કરી મહારું મોં પકડી લલાટ ઉપર તહેમણે એક નિર્મળ ચુમ્બન કર્યું. એ ચુમ્બનથી જાણે મહારું ત્રીજું નેત્ર ઉઘડ્યું. એ જ ક્ષણે હું દેવીના આસન ઉપર આરૂઢ થઈ ગઈ. મોં મનમાં વિચાર કર્યો કે આજ ઠીક છે. આંધળી હોવાથી બહારના સંસારની માલિક હું બની શકવાની નથી. હવે હું સંસારની પાર જઈ, દેવી બની, મહારા સ્વામીનું મંગળ ઇચ્છીશ. આ વાત જુદી નથી. હું કપટમાં એવું નથી કહેતી. સંસારી સ્ત્રીઓમાં જે હલકાઈ, જે કપટતા છે તેનો મોં તેજ ક્ષણે ત્યાગ કર્યો. એ જ દિવસે, આખો

દહાડો આત્માની ને મહારી વચ્ચે તકરાર ચાલી. આટલા ભારે સપ-થથી બંધાયા પછી પતિ બીજીવાર લગ્ન નહિ કરી શકે એ આનન્દે મહારા મનને પતિની સાથે બાંધી દીધું. હું તહેમની પાસેથી મનને કદાપિ છોડવી ન શકી.

મહારા પ્રેમી પતિ, દાસીઓને રોકીને મહારૂં બધું કામ પોતે જ કરવા લાગતા. આથી ન્હાનો ન્હાની બાળતોમાં પણ પતિ ઉપર આધાર રાખવો પડતો. પરંતુ મહારાથી શું થાય એમ હતું? પતિ હમેશ પાસે છે એ જાણીને મહારે ધણું સુખ મળતું. આંખોથી તહેમને જોઈ શકતી નહોતી તેથી તહેમને પાસે રાખવાની ઈચ્છા દિન પ્રતિદિન વધતી ગઈ. જો એ ધણા વખત સુધી કામસર બહાર રહેતા તો મહારે એમ લાગતું કે જાણે હું આકાશમાં લટકી રહી છું, જાણે હું કોઈ ચીજને પકડી જ શકતી નથી, મહેં મહારો આધાર ખોયો છે. પહેલાં જ્યારે પતિને કોલેજમાંથી આવતાં વાર લાગતી, ત્યારે ખડકીનું બારણું રહેજ ઉઘાડી જોયા કરતી. જે જગતમાં એ ફરતા, એ જગતને હું મહારા નેત્રો સાથે બાંધી રાખતી હતી. પણ હવે મહારૂં દષ્ટિરહિત શરીર એમની શોધ કરવા લાગ્યું. તહેમની સૃષ્ટિ સાથે જે પુલદારા જોડાયેલી હતી તે પુલ હવે તૂટી ગયો છે. હવે તહેની અને મહારી વચ્ચે અપાર અન્ધકાર છે. હવે હું નિરૂપાય ચર્ધ વ્યાકુલતાથી જોઉં છું કે પેલી પારથી મહારી પાસે એ મહારે આવી પહોંચશે એ જ કારણથી જો એ મહારે છોડીને ક્ષણભર પણ કાંઈ બહાર જાય છે તો મહારૂં આખું આંધળું શરીર પણ તહેમને ઉઠીને પકડી લેવાની ઈચ્છા રાખે છે અને હાહાકાર કરીને તહેમને બોલાવવા લાગે છે.

પરંતુ આટલી અભિલાષા સારી હતી. એક તો મૂળથી જ પાતના ઉપર સ્ત્રીઓ બોલે ધણો હોય છે. તેમાં વળી અંધાવસ્થાનો ભારે બોલે પણ તહેમના જ ઉપર નાંખવો એ ધણું જ ખરાબ છે.

મહારો આ વિશ્વવ્યાપક અન્ધકાર મહારે જ ઉઠાવવો જોઈએ. મહેં મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે મહારી આ અનન્ત અંધતાથી પતિને મહારી સાથે બાંધી નહિ રાખું.

થોડાજ સમયમાં મહેં શબ્દ, ગન્ધ, સ્પર્શથી જરૂરી કામ શીખી લીધું. એટલે સુધી કે ધરતું ઘણુંખરું કામ પહેલાં કરતાં પણ વધારે નિપુણતાથી હું કરવા લાગી. હવે મહને અનુભવ થયો કે દષ્ટિ મનુષ્યને જેટલી સહાયતા આપે છે, તેટલી જ તહેને દુષ્ટ બનાવે છે. જેટલું જોવું જોઈએ, જેટલું જોવાથી કામ સાફ થાય છે, તહેના કરતાં આંખ્ય વધારે જુએ છે. જ્યારે નેત્ર બધું કામ કરે છે ત્યારે કાન આળસુ બની જાય છે. જેટલું સાંભળવું જોઈએ તહેના કરતાં એ થોડું સાંભળવા લાગે છે. ચંચળ નેત્રો ન હોવાથી હવે મહારી બીજી ઈન્દ્રિયો પોતાનું કામ સારી રીતે કરવા લાગી.

હવે હું મહારા પતિને મહારું કામ કરવા દેતી નહોતી. અને પહેલાની માફક હું પોતે એમનું કામ કરતી હતી.

સ્વામી કહેતા કે:—“તું મહને પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં રોકી રહી છું.” હું કહેતી કે “તમારે પ્રાયશ્ચિત્ત શું કામ કરવું જોઈએ તે હું સમજતી નથી. હું મહારા પાપનો ભાર શું કામ વધારું?”

એ ગમે તેમ કહે, પરન્તુ જ્યારે મહેં એમને આ પ્રમાણે રજા આપી દીધી ત્યારે તહેમને આનંદ તો અવશ્ય થયો. આંધળી સ્ત્રીની જન્મ પર્યન્ત સેવા કરવી એ પુરૂષનું કામ નથી.

મહારા સ્વામી દાક્તરની પરીક્ષામાં પાસ થઈ ગયા. હવે એ મહને પોતાના ગામમાં લાવ્યા. ગામમાં આવતાં મહને લાગ્યું કે જાણે હું માના ખોળામાં ખેડી છું. બાલ્યાવસ્થામાંથી જ મહને શહેરમાં મોકલવામાં આવી હતી. એ વાતને આજ એટલા બધા દિવસ થઈ ગયા હતા કે જન્મભૂમિ માત્ર મહારા હૃદયમાં છાયા જેવી જ હતી. જ્યારે

આંખ્યો હતી, ત્હારે બધી ભાવનાઓને દૂર કરીને નગરની શોભા મહને ઘેરી લેતી હતી. જ્યારે આંખ્યો જતી રહી ત્હારે મહેં જાણ્યું કે નગર તો આંખ્યોને ફોસલાવનારી વસ્તુ છે. મનને તૃપ્ત કરવાની શક્તિ એમાં નથી. નેત્રોનો નાશ થતાં જ મહને બાલ્યાવસ્થાના ગામતું સ્મરણ, સંતાતા નક્ષત્રની જ્યોતિની માફક, મહારા મનમાં ચમકી ઉઠ્યું.

માર્ગશીર્ષ માસના અન્તમાં હમે હમારે ગામ ગયાં. નવો દેશ, ચારે તરફ કેવો લાગતો હતો તે હું જોઈ શકી નહિ. પરન્તુ બાળપણના અનુભવે મહારા બધા અંગને ઘેરી લીધું. ઝાકળથી ભીન્ન-ચલા, નવા વાવેતરવાળા, ખેતરનો પ્રાતઃકાળનો વાયુ, તહેમાંથી આવતી મીઠી સૌરભ, ખેડૂતોનાં ગીત, એ સર્વજ માત્ર નહિ પરન્તુ ટૂટેલી સડક ઉપર કડકડ કરી ચાલનારી બળદ ગાડીનો અવાજ પણ મહને આનંદ આપવા લાગ્યો. મહારી બાલ્યાવસ્થામાં જોયેલી વાતો મહને પ્રત્યક્ષ થતી હોય એમ ચારે તરફ લાગવા લાગ્યું. સહવારથી તે સહાંજ સુધી જે ચીજો હું જોયા કરતી હતી તે બધી મહને પુનઃ દેખાવા લાગી.

એટલી વાત તો અવશ્ય માનવી પડે છે કે નગરોમાં રહેવાથી મનુષ્યોની બુદ્ધિમાં કેટલાક વિકાર થાય છે. ધર્મ, કર્મ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, કોઈ પણ વસ્તુમાં નિર્ભળતા તે સરળતા નથી રહેતી. મહને યાદ છે કે આંધળી થયા પછી એક દિવસે મહારી પડોશની એક બહેનપણીએ આવી મહને કહ્યું હતું કે “અલી તહને ક્રોધ નથી આવતો ? હું તો એવા ઘણીનું મહેં પણ ન જોઉં.” મહેં ઉત્તર આપ્યો “બહેન ! મહેં જોવું તો બંધજ થઈ ગયું છે. એટલા માટે તો આંખ્યો ઉપર ક્રોધ આવે છે. સ્વામી ઉપર ક્રોધ કરવાથી શું થાય ?” યોગ્ય સમયે એ દાકતરને બોલાવવું ભૂલી ગયા એટલા માટે લલિતા મહારા પતિના

ઉપર ક્રોધ કરી રહી હતી. અને મહેને પણ ગુસ્સે કરવા ધારતી હતી. મહેં એને સમજાવ્યું કે “સંસારમાં રહેવાથી, ઇચ્છા અથવા અનિચ્છાથી, જાણી નોંધને અથવા ભૂલચૂકથી, સુખ દુઃખ થયાજ કરે છે. પરન્તુ જે મનમાં ભક્તિ કાયમ રહે તો દુઃખમાં પણ શાન્તિ મળી શકે છે. નહિ તો, ક્રોધ, ધમકી, બકબક અને એવી વાતોમાંજ જીવંતી ગાળવી પડે છે. આંધળી થઈ છું એજ મહોદું દુઃખ છે તેમાં વળી સ્વામી ઉપર ક્રોધ કરી દુઃખનો બોળે શું કામ વધારે ?”

મહારા મહેંથી એવી વાતો સાંભળી લલિતા રીસાઈને, તિરસ્કારથી માથું હલાવી ચાલી ગઈ. પરન્તુ કહેતી વખત તો હું પણ જે મનમાં આવે તે કહી દઉં. તેની વાતમાં વિષ જરૂર હતું, તે ખીલકુલ નિષ્ફળ ન ગયું. લલિતાનો ક્રોધ મહારા મનમાં એક બે અંગારા નાંખી ગયો. મહેં તેમને પગ તળે કચરી હોલવી નાંખ્યા, તોપણ તેનાં એક બે ચિટ્ટે રહીજ ગયાં. એટલાજ માટે હું કહેતી હતી કે શહેરોમાં રહેવું એ ઘણું કઠણ છે. ત્યાં બુદ્ધિ, જોતજોતામાં પલટાઈ જાય છે.

ગામમાં આવીને શિવાલયવાળા બગીચાના મનોહર પુષ્પોની સુગન્ધથી મહારી આશા, મહારો વિશ્વાસ, ફરી બાલ્યાવસ્થાની માફક નવાં અને ઉજ્જવલ થઈ ગયાં. મહારું હૃદય, મહારો સંસાર દેવતાની પ્રીતિથી પૂર્ણ થઈ ગયો. હું માથું નમાવી કહેવા લાગી, ‘હે દેવ ! ઠીક થયું કે મહારી આંખો જતી રહી. તહમે તો મહારે માટે જ બન્યા છો. તહમે મહારે માટે બન્યા છો ? ! હા, હું ભૂલી ગઈ, તહમે મહારા છો એ પણ જૂહી વાત છે. હું તહમારી છું એટલુંજ કહેવાનો મહેને અધિકાર છે.” એક દિવસ મહારા દેવતા મહારું ગળું દાખીને મહારી પાસે એજ કહેવરાવવા લાગ્યા. બીજું કોઈ પણ નહિ રહે. અધિકાર નથી. અધિકાર પોતાનાજ ઉપર છે.

કેટલાક દિવસ સારી રીતે વ્યતીત થયા. મહારા પતિનો દાક્તરનો ધંધો પણ જમવા લાગ્યો. હાથમાં કાંઈક પૈસા પણ આવ્યા. પરંતુ ધન સારી વસ્તુ નથી. એથીજ મન બગડી જાય છે. જ્યારે મન રાજ્ય કરે છે ત્યારે તે પોતાનાજ સુખ તરફ ધ્યાન રાખે છે. પરંતુ જ્યારે ધન સુખ મેળવવાનો યત્ન કરે છે, ત્યારે મનને માટે બીજું કાંઈ કામ રહેતું નથી. મનનું માનેલું સુખ જ્યાં રહેતું હતું, ત્યાં પ્રથમ તો વિલાસની સામગ્રીઓ લાંબા પગ કરીને બેસી જાય છે. સુખને બદલે પછી એ વિલાસ સામગ્રીઓજ મળે છે.

કોઈ ખાસ વાત કે ઘટનાનો હું ઉલ્લેખ કરતી નથી. પરંતુ આંધળા માણસોને અનુભવ શક્તિ વધારે હોય છે તેથી, અથવા તો કોઈ બીજાનું કારણને લીધે, ધન વધતું જવાની સાથે મહારા પતિના સ્વભાવમાં ફેરફાર થતો હતો એ હું સારી રીતે સમજવા લાગી. તરૂણ અવસ્થામાં અન્યાય, ધર્મ કે અધર્મ આદિ વિષયોનો સ્વામીને ઘણો વિચાર હતો. તે હવે દિનપ્રતિદિન ઓછો થવા લાગ્યો. પહેલાં એ કોઈ કોઈ દિવસ કહેતા તે મહેને યાદ છે કે “હું દાક્તરનું કામ કેવલ બ્રવિકાને માટેજ નથી શીખતો. એથી અનેક ગરીબ દુઃખીઓને ઉપકાર પણ કરી શકીશ.” જે દાક્તરો મરવાની આણી ઉપર આવેલા દરિદ્ર દરદીના દાર ઉપર આવી વગર પૈસે નાડી પણ નથી બેસતા, એવાઓની વાત કરતી વખત તિરસ્કારથી મહારા પતિની વાત બંધ થઈ જતી હતી. હવે હું જાણી ગઈ કે એ દિવસો રહ્યા નથી. પોતાના એકના એક છોકરાની પ્રાણરક્ષાને માટે એક સ્ત્રી તહેમને પગે પડી હતી. પરંતુ તહેમણે કાંઈ પરવા ન કરી. આખરે મહેં એમને મહારા ગળાના સોગન ખવરાવીને તહેને ઘેર મોકલ્યા. એ ગયા તો ખરા, પણ ન ગયા જેવા. ખરા દીવથી કામ ન કર્યું. જ્યારે હમારી પાસે થોડું ધન હતું. ત્યારે પતિ પોતાની આંખે શું બેસતા હતા તે હું જાણું

છું. પરન્તુ હવે તો બેન્કમાં રૂપીઆ બહુ જામે થઇ ગયા છે. એક વખત એક શેઠનો ગુમાસ્તો આવીને બે દિવસ સુધી એકાન્તમાં એમની સાથે કોણ જાણે શીએ વાતચીત કરી ગયો. શું કહી ગયો તે હું જાણતી નથી પરન્તુ તહેના ગયા પછી પતિ મહારી પાસે આવ્યા ત્યારે ઘણા હર્ષથી તહેમણે અનેક વાતો કહી, તહેમણે જણાવ્યું તો નહિ પરન્તુ મહારા અન્તઃકરણની સ્પર્શશક્તિથી હું સમજી ગઇ કે આજ એ કલંકને ચાંલ્લો કરી આવ્યા છે.

પતિને આંખોથી જોવાનો મહત્તે વિચ્છેદ થયો તે તો કાંઇજ નહિ. પરન્તુ જ્યારે હું વિચારું છું કે જ્યાં હું છું ત્યાં એ નથી ત્યારે હૃદય કંપી ઉઠે છે. હું આંધળી છું. સંસારના અજવાળારહિત મહારા હૃદયમાં હું મહારી પહેલી અવસ્થાનો નવો પ્રેમ અને નવી ભક્તિ લઇનેજ બેઠી છું. પરન્તુ મહારા પતિ એક છાયાદાર અને શીતલ પ્રદેશને છોડી ધન કમાવાની પંચાયતમાં સંસારમાં કંઠાંના કંઠાં સંતાઇ જાય છે. જહેના ઉપર મહારો વિશ્વાસ છે, જહેને હું ધર્મ સમજું છું, જહેને હું સુખ સંપત્તિથી પણ આધિક ગણું છું, તહેને એ દૂરથીજ હસી કહાડીને કટાક્ષપાત કરે છે પરન્તુ એ વિચ્છેદ ઠીક નથી. પ્રથ-માવસ્થામાં હમે બન્ને એક પથ ઉપર ચાલ્યાં હતાં. પરન્તુ હવે હમારા બન્નેના પથમાં કંઈ જગ્યાએ ફેર પડ્યો છે-ચીલો ફટાયો છે તહેનું મહત્તે ભાન પણ નથી. તહેમને પણ એની ખબર નથી. આજ અમે પરસ્પર એટલે બધે દૂર જઇ પડ્યાં છીએ કે યુમો પાડી પોકાર કરવા છતાં પણ મહત્તે એમનો પત્તો લાગતો નથી.

કોઇ કોઇ દિવસ હું વિચાર કરું છું કે આંધળા હોવાથી નહાની વાતોને પણ હું મહોટી માની લેઉં છું. જો નેત્ર હોત તો કદાચ સંસારની બધી વાતોને હું પણ બીજા લોકોની માફકજ દેખત.

મહારા પતિ મહત્તે એક દિવસ એમજ સમજાવી રહ્યા હતા.

એ દિવસે, સહવારે એક વૃદ્ધ મુસલમાન હેની છોકરીની દવાને માટે બોલાવવા મહારા પતિ પાસે આવ્યો. એ છોકરીને કોલેરાનો રોગ થયો હતો. એ શું કહેતો હતો એ હું છાનીમાની સાંભળતી હતી. હેણે કહ્યું ‘દાકતર સાહેબ! હું બહુ ગરીબ છું. તહમે મહારં કામ કરો. અલ્લાહ તહમારા ઉપર ખુશી થશે. તહમારં ભણું કરશે.’

મહારા પતિએ ઉત્તર આપ્યો “અલ્લાહના કરવાથી મહારં પૂરું થાય નહિ, મહારં કાંઈ રંધાય નહિ. તું શું કરીશ એ કહેને?” એ સાંભળીને જ હું વિચાર કરવા લાગી. ‘ઈશ્વરે મહને આંધળા કરી હેની સાથે ને સાથે જ બહેરી પણ શું કામ ન કરી દીધી?’ તે મુસલમાન લાંબો દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખી ‘યા અલ્લાહ’ કરી ઉઠી ચાલતો થયો. મહેં તરત મહારા મેડાના પાછલા બારણેથી હેને બોલાવીને કહ્યું “કાકા, તહમારી છોકરીના ઉપાયને માટે હું તહમને થોડુંક ખર્ચ આપું છું. મહારા પતિનું મંગળ ઈચ્છીને જાઓ. અને આ પૈસામાંથી પડોશના હરિશ્ચન્દ્ર દાકતરને બોલાવી જાઓ.”

એ આખો દિવસ મહને અન્ન ન લાવ્યું. સ્વામી ખીજે પહોર ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠી પૂછવા લાગ્યા “આજ તું કેમ દીલગીર દેખાય છે?” મહારા મહોંમાંથી ઉત્તર નીકળવા જતો હતો. ‘કંઈ નહિ એ તો,’ પરન્તુ છલ કરવાનો સમય હવે રહ્યો નથી. મહેં સ્પષ્ટ કહી દીધું કે “ઘણી વખત હું તહમને આ વાત કરવા ધારતી હતી, પરન્તુ કહેતાં મહારી જીભ ઉપડતી નહોતી. મહારા મનની વાત હું તહમને સમજાવી શકીશ કે નહિ તે તો હું નથી જાણતી પરન્તુ તહમે એટલું તો જરૂર સમજી શકો છો કે જેવી રીતે આપણે બન્નેએ સાથે મળીને જીવનયાત્રા શરૂ કરી હતી તેવો વખત આજ નથી.”

સ્વામીએ હસીને કહ્યું “ફેરફાર થવો, પરિવર્તન થવું એ તો જગતનો નિયમ છે.” મહેં કહ્યું “રૂપીઆ, પૈસા, રૂપ, યૌવન એ

બધામાં તો ફેરફાર થાય છે. પણ શું એવી પણ કોઈ વસ્તુ નથી કે જે સદા એક સરખી જ રહે?" મહારા પતિએ કાંઈક ગંભીરતાથી કહ્યું "જો! ખીજ સ્ત્રીઓ ખરી વાતને લીધે દુઃખ માને છે. કોઈનો પતિ ધન નથી કમાતો, કોઈનો પતિ તહેના ઉપર પ્રેમ નથી રાખતો. પણ તું તો ત્હારું દુઃખ આકાશમાંથી ઉતારી લાવે છે." હું તરત સમજી ગઈ કે અન્ધતાએ મહારી આંખોમાં એક પ્રકારનું અંજન લગાવીને મૂકે આ પરિવર્તનશીલ સંસારની બહાર ફેંકી દીધી છે. હું ખીજ સ્ત્રીઓ જેવી નથી. મહારા પતિ મ્હારું કહ્યું સમજશે નહિ.

એવામાં મહારી એક ફાઇજી તહેમના ભત્રીજાને મળવા આવી. હમને બન્નેને જોઈને એ તરત જ બોલી ઉઠી કે "વહુ, ત્હારા નશીબે ત્હેં ત્હારી આંખો ખોધ છે. હવે એ તો કહે કે મહારો ભત્રીજો આંધળા સ્ત્રી સાથે ગૃહસ્થાશ્રમ કેટલો વખત નીભાવશે? ત્હેને તો હવે ખીજ વખત પરણાવવો પડશે."

"ફાઇજા એ વાત ઠીક કહી; બધું કામ જલદી કરી નાંખો." એવું-જે મહારા પતિએ કહ્યું હોત તો તો ફાઇજા રાજી રાજી થઈ જત, અને બધી વાત ચોખ્ખી થઈ જત. પરંતુ નહિ, મહારા પતિએ એવું કહ્યું નાહ. એ કાંઈક લજ્જિત થઈને બોલ્યા: "હે! ત્હમે આ શું બોલો છો?!" ફાઇજીએ કહ્યું "ક્યેમ?! હું કાંઈ ગાંડી વાત તો નથી કહેતી ને? ઠીક, વહુ તું જ કહે." હું હસવા લાગી. મ્હેં કહ્યું:-"ફાઇજા, ત્હમે યોગ્ય માણસનેજ પૂછ્યું છે. જ્હેની ગાંઠ છોડવી હોય ત્હેની જ સમ્મતિ પૂછવી જોઈએ." ફાઇજી બોલી ઉઠ્યાં. "હા એ તો ઠીક છે, હમણાં એ વાત પડતી મૂકો. આપણે એ જણાં પછીથી એ વાતની સંતલસ કરીશું. પણ વહુ! હું ફરીથી કહું છું, શોક્ય તો આવશે જ. પણ તેમાં તો ત્હારી વડાધ વધશે."

એ દિવસ પછી મહારા પતિએ મહારા દેખતાં જ ફાઇજીને પૂ-

છયું “ફાધળા એ બિચારી આંખ્યોથી લાચાર છે. કોઈ માણસ આખો દિવસ તહેની પાસે રહી સેવા ચાકરી કરે તો હું નિશ્ચિન્ત થાઉં.”

હું નવી નવી આંધળી થઈ એવામાં જો આ વાત કહી હોત તો તે મહારા સમજવામાં પણ આવત. પરન્તુ હવે આંખ્યો નહિ હોવાથી ધરતું કામ શું બગડતું હતું તે હું સમજી નહિ. પરન્તુ મહેં કશુંએ ન કહ્યું. એ સમયે હું ચૂપ જ રહી. ફાધળી કહેવા લાગી. “એની ક્યાં ખોટ છે? મહારા જ ગામમાં અને મહારા જ સગામાં એક છોકરી છે. એ જેવી રૂપાળી છે તેવી જ સ્વભાવમાં પણ ગરીબ છે. જાણે લક્ષ્મીની જ મૂર્તિ છે. અત્યાર સુધી કોઈ સારું ધર નહિ મળવાથી એ કુંવારી રહી છે. નહિ તો લગ્ન કરવા લાયક તો ક્યા-રનીએ થઈ ગઈ છે. અને આપણે ત્યાં નહાની છોકરીનું કામ નહિ. ત્હને જોઈને તો લોકો ખુશીથી પરણાવશે.”

મહારા પતિ એંકીને બોલી ઉઠ્યા “પરણવાની વાત કોણુ કરે છે?” ફાધળી કહેવા લાગ્યાં:—“વાહ વાહ, લગ્ન નહિ કરે તો કોઈ સારા ધરની છોકરી એમને એમ ત્યારે ત્યાં આવીને ધર માંડશે.”

વાત તો ઠીક કહી. મહારા પતિ કે હું એની વિરૂદ્ધ કંઈ ન કહી શક્યાં.

મહારી આંખ્યો બંધ કરી અનન્ત અન્ધકારમાં એકલી ઉભી રહી. આકાશ તરફ મહેં કરી હું પોકારવા લાગી “હે ભગવાન! મહારા પતિની રક્ષા કરો.”

આજ અરસામાં એક દિવસ રહવારમાં જ્યારે હું પૂજા કરવા બહાર આવી ત્યારે ફાધળીએ મહેં બોલાવીને કહ્યું:—“વહુ, જે છોકરીની વાત હું એ દિવસે કરતી હતી તે છોકરીનો દાદો લઈને ગામ જતો હતો; મહેં બહુ જ વિનંતિ કરીને ચાર

દિવસ રહેવાનું કબુલ કરાવ્યું છે. ચમ્પા ! આ તહારી બહેન થાય છે. તહેને પગે લાગ્ય.”

બરોબર એજ વખતે મહારા પતિ પણ એ તરફ આવી રહ્યા હતા. અપરિચિત સ્ત્રી-ચમ્પાને જોઈને શરમાઈને આધા બેસવા જતા હતા. એટલામાં ફાઇજીએ બોલાવી કહ્યું:—“ભાઈ, દૂર ક્યાં જાય છે ? અહિં આં આવ્ય.”

ફાઇજી બોલ્યાં:—“ હું તહેને એ દિવસે એનીજ વાત કરતી હતી. એનું નામ ચમ્પા છે. તહેના દાદા એને લઈને પાસેના ગામમાં જતા હતા. મહેને એમના જવાની બપોર પડવાથી મહે રોકી રાખ્યા છે.”

એ ક્યારે આવી, એ ગામ શા કામે જાય છે, વિગેરે અનેક અનાવશ્યક વાતો પૂછી મહારા પતિ આશ્ચર્ય પ્રગટ કરવા લાગ્યા.

હું મનમાં વિચારવા લાગી કે જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તે તો હું સમજી છું. પરંતુ એમાં આટલું બધું કપટ કરવાનું શું પ્રયોજન હશે ? જે કાંઈ કરવું હોય તે કરી નાંખો. પરંતુ મહારી આગળ આ પંચાત શું કામ ! મહેને છેતરવાને માટે આવું આચરણ કરવાની શી જરૂર ?!

ચમ્પાનો હાથ પકડી હું તહેને મહારા સુવાના ઓરડામાં લઈ ગઈ. તહેના મોં પર હાથ ફેરવીને જોયું. મુખ તો સુંદરજ હશે. વય પણ ચૌદ પંદરથી ઓછું નહિ હોય.

એ એકદમ ઘાંટો પાડી મીઠા સ્વરથી બોલી:—“ આ શું કરો છો ? ! મન્ત્ર ભણી મહારું ભૂત ઉતારો છો કે શું ? ”

તહેનું આ બોલવું મહેને એટલું સરળ અને નિર્દોષ જણાયું કે તરતજ મહારા મનમાંથી કાળા વાદળનો એક પડદો દૂર થઈ ગયો. મહારો જમણા હાથ તહેના ગળામાં નાંખી મહે કહ્યું:—“બહેન, હું તો તહેને જોઈ રહી છું.” અને એમ કહી ફરીથી હું તહેના કોમળ મોં ઉપર મહારો હાથ ફેરવવા લાગી.

“ જોઇ રહ્યાં છો ? ! ” એમ કહી તે પુનઃ હસવા લાગી અને બોલી “ શું, હું તહમારી વાડીની ભાજી બાજી છું કે હાથ ફેરવીને જીઓં છો કે કેટલી વધી ગઇ ? ”

હવે મહને લાગ્યું કે હું આંધળા છું એ ચમ્પા જાણતી નથી. મહેં કહ્યું “ બહેન, હું આંધળા છું. તહેને આંખોથી જોઇ શકતી નથી, ” મહારી વાત સાંભળીને તહેને ઘણું આશ્ચર્ય થયું. શાન્તિથી કેટલોક વખત સુધી એ કાંઈ વિચારવા લાગી. હું સારી રીતે સમજી ગઇ કે એ તહેના કુતુહલી અને નવાં મહોટાં નેત્રોથી મહારી દૃષ્ટિહીન આંખો અને મહેંને ઘણા ધ્યાનપૂર્વક નિહાળી રહી છે. થોડાક સમય પછી એ બોલી:—“ હા, એટલા માટે તહેમે કાઢીને અહિંયાં બોલાવ્યાં કે. ખરું ને ? ” મહેં કહ્યું “ મહેં ફાઇજીને બોલાવ્યાં નથી એ તો એમની મેજે જ આવ્યાં છે. ”

ચમ્પા ફરીથી હસવા લાગી અને બોલી “ ત્યહારે તો તહમારા ઉપર કૃપા કરીને આવી છે. જો એમજ હશે તો એ દયામયી દેવી જ-લદી જતી રહેશે નહિ. પરન્તુ દાદાજી મહેને અહિંયાં શું કામ લાવ્યા ? ”

ખરોખર એજ વખતે ફાઇજી ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. અત્યહાર સુધી એ મહારા પતિની સાથે વાત કરી રહ્યાં હતાં. એમના ત્યાં આવતાં વાંતજ ચમ્પા બોલી ઉઠી “ કાઢી, હું તો હવે ઘેર જઈશ, હું ઘેર કેટલા દિવસમાં જવા પામીશ એ કહો. ”

ફાઇજી કહેવા લાગ્યાં. “ અલી આવે તો વાર થઇ નથી એટલામાં ઘેર જવાની રીકર પડી છે ! આવી ચંચળ છોકરી મહેં કોઈ દહાડો જોઇ નથી. ”

ચમ્પા:—“ કાઢી મહેને એમ લાગે છે કે તહેમે તો અહિંથી ખસીજાવ નહિ. તહમારું તો આ ઘર છે, મહાઓ એટલા દિવસ રહો. પણ હું તો નહિ રહું. પહેલેથી કહી દેઉં છું. ”

દિવસ રહેવાનું કપ્પલ કરાવ્યું છે. ચમ્પા ! આ તહારી ખહેન થાય છે. તહેને પગે લાગ્ય. ”

બરોબર એજ વખતે મહારા પતિ પણ એ તરફ આવી રહ્યા હતા. અપરિચિત સ્ત્રી-ચમ્પાને જોઈને શરમાઈને આઘા એસવા જતા હતા. એટલામાં ફેધજીએ બોલાવી કહ્યું:—“ભાઈ, દૂર ક્યાં જાય છે ? અહિંઆં આવ્ય. ”

ફેધજી બોલ્યાં:—“ હું તહેને એ દિવસે એનીજ વાત કરતી હતી. એનું નામ ચમ્પા છે. તહેના દાદા એને લઈને પાસેના ગામમાં જતા હતા. મહેને એમના જવાની ખબર પડવાથી મહેં રોડી રાખ્યા છે. ”

એ કહારે આવી, એ ગામ શા કામે જાય છે, વિગેરે અનેક અનાવશ્યક વાતો પૂછી મહારા પતિ આશ્ચર્ય પ્રગટ કરવા લાગ્યા.

હું મનમાં વિચારવા લાગી કે જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તે તો હું સમજી છું. પરંતુ એમાં આટલું બધું કપટ કરવાનું શું પ્રયોજન હશે ? જે કાંઈ કરવું હોય તે કરી નાંખો. પરંતુ મહારી આગળ આ પંચાત શું કામ ! મહેને છેતરવાને માટે આવું આચરણ કરવાની શી જરૂર ? !

ચમ્પાનો હાથ પકડી હું તહેને મહારા સુવાના ચોરડામાં લઈ ગઈ. તહેના મ્હોં પર હાથ ફેરવીને જોયું. મુખ તો સુંદરજ હશે. વય પણ ચૈદ પંદરથી ઓછું નહિ હોય.

એ એકદમ ઘાંટો પાડી મીઠા સ્વરથી બોલી:—“ આ શું કરો છો ? ! મન્ત્ર ભણી મહારું ભૂત ઉતારો છો કે શું ? ”

તહેનું આ બોલવું મહેને એટલું સરળ અને નિર્દોષ જણાયું કે તરતજ મહારા મનમાંથી કાળા વાદળનો એક પડદો દૂર થઈ ગયો. મહારો જમણો હાથ તહેના ગળામાં નાંખી મહેં કહ્યું:—“ખહેન, હું તો તહેને જોઈ રહી છું. ” અને એમ કહી ફરીથી હું તહેના કોમળ મ્હોં ઉપર મહારો હાથ ફેરવવા લાગી.

“ જોઈ રહ્યાં છો ? ! ” એમ કહી તે પુનઃ હસવા લાગી અને બોલી “ શું, હું તહમારી વાડીની ભાજી બાજી છું કે હાથ ફેરવીને જુઓ છો કે કેટલી વધી ગઈ ? ”

હવે મહતે લાગ્યું કે હું આંધળા છું એ ચમ્પા જાણતી નથી. મહેં કહ્યું “ બહેન, હું આંધળા છું. તહને આંખોથી જોઈ શકતી નથી, ” મહારી વાત સાંભળીને તહેને ઘણું આશ્ચર્ય થયું. શાન્તિથી કેટલોક વખત સુધી એ કાંઈ વિચારવા લાગી. હું સારી રીતે સમજી ગઈ કે એ તહેના કુતુહલી અને નવાં મહોટાં નેત્રોથી મહારી દૃષ્ટિહીન આંખો અને મહોંને ઘણા ધ્યાનપૂર્વક નિહાળી રહી છે. થોડાક સમય પછી એ બોલી:—“હા, એટલા માટે તહમે કાઢીને અહિંયાં બોલાવ્યાં છે. ખરું ને ? ” મહેં કહ્યું “ મહેં ફાઇનળને બોલાવ્યાં નથી એ તો એમની મેજે જ આવ્યાં છે. ”

ચમ્પા ફરીથી હસવા લાગી અને બોલી “ ત્હારે તો તહમારા ઉપર કૃપા કરીને આવી છે. જો એમજ હશે તો એ દયામયી દેવી જ-લદી જતી રહેશે નહિ. પરન્તુ દાદાજી મહતે અહિંયાં શું કામ લાવ્યા ? ”

ખરોખર એજ વખતે ફાઇનળ ત્હાં આવી પહોંચ્યાં. અત્હાર સુધી એ મહારા પતિની સાથે વાત કરી રહ્યાં હતાં. એમના ત્હાં આવતાં વાંતજ ચમ્પા બોલી ઉઠી “ કાઢી, હું તો હવે ઘેર જઈશ, હું ઘેર કેટલા દિવસમાં જવા પામીશ એ કહો. ”

ફાઇનળ કહેવા લાગ્યાં. “ અલી આવે તો વાર થઈ નથી એટલામાં ઘેર જવાની પ્રીકર પડી છે ! આવી ચંચળ છોકરી મહેં કોઈ દહાડો જોઈ નથી. ”

ચમ્પા:—“કાઢી મહતે એમ લાગે છે કે તહમે તો અહિંથી ખસશોજ નહિ. તહમારું તો આ ઘર છે, ત્હાઓ એટલા દિવસ રહો. પણ હું તો નહિ રહું. પહેલેથી કહી દેઉં છું. ”

પછી મહારા હાથ પકડી ચમ્પાએ કહ્યું—“ ક્યેમ બહેન, તું શું કહે છે ? હું તો ત્હમારા ધરની નથી ને ? ” હું એનો શો ઉત્તર આપું ? બ્યારે કાંઈ સુજ ન પડી ત્યારે મહેં એને પાસે ખેંચી હૃદય સરસી ચાંપી. હું સમજી ગઈ કે ફાઇનળ ગમે તેટલાં પ્રબળ હશે તો-પણ ચમ્પાને સંભાળવાની શક્તિ ત્હેમનામાં નથી. ક્રોધ ન કરતાં એ ચમ્પાને ઉપર ઉપરથી પટાવવા લાગ્યાં. પરંતુ ત્હેમના પટાંમણાંવેડાને ચમ્પાએ જરાયે ગણકાર્યા નહિ. ફાઇનળની બધી વાતો સાંભળીને એ ઉંડું હાસ્ય કરવા લાગી; વળી કાંઈ વિચાર કરી ફાઇનળ બોલ્યાં:— “ ઉઠ ચમ્પા, ત્હારે નહાવાનું મોઢું થઈ જશે. ચાલ્ય, મહારી સાથે.” ચમ્પાએ મહને કહ્યું “ બહેન, આવો ત્હમે પણ મહારી સાથે ચાલો. આપણે ખે જણ સાથેજ જઈશું.” ફાઇનળ લાચાર બની શાન્ત રહ્યાં. એ જાણતાં હતાં કે વધારે ખેંચતાણ કરવાથી જીત તો ચમ્પાનીજ થશે. મહારી આગળ હારવાથી નકામું પોતાનું પોકળ ખુલ્લું થઈ જશે.

ચમ્પાએ મહને પૂછ્યું:—“ ત્હમારે છોકરું ક્યેમ નથી ? ” મહેં જરાક શરમાઈને કહ્યું:—“ તે હું શું જાણું ? ભગવાન જાણે.” ચમ્પા બોલી—“ એનું કાંઈ કારણ તો જરૂર હશે.” મહેં કહ્યું “ એ પણ અન્તર્યામી ઈશ્વરજ જાણે.” બાલિકાએ પ્રમાણના રૂપમાં દલીલ કરી કહ્યું:—“ જુઓ ને, કાકી આટલી બધી કુટિલતાભરી છે, માટે ત્હેમને છોકરું નથી થયું.” પાપ પુણ્ય અને સુખ દુઃખ વિગેરેનું તત્ત્વ હું પોતેજ નહોતી જાણતી તો પછી હું એને શું સમજાવું ? કેવલ એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખી મનમાંજ હું બોલી. “ તુંજ જાણે.” ચમ્પા તરત મહને વળગીને કહેવા લાગી “ અરે, મહારી વાત સાંભળીને ત્હમે નિઃશ્વાસ નાંખો છો ? મહારી વાત ઉપર ક્રોધએ ધ્યાન આપે છે ? ”

મહને હવે ખચર પડી કે મહારા ખતિના ધંધામાં હવે ખલેલ પડવા લાગી છે. દૂરથી કોઈ તેડવા આવે છે તો એ જતાજ નથી.

પાસેનું કોંઈ બોલાવવા આવે છે તો ઉતાવળથી કામ કરી જલદી પાછા આવે છે. પહેલાં જમ્હારે કામમાંથી દુરસદ મળતી ત્હારે બપોરે ભોજન અને નિદ્રાને માટેજ એ અન્દર આવતા હતા. હવે ફાધજી પણ એમને ઘડી ઘડી બોલાવવા લાગ્યાં. એ પણ વગર કામે ત્હેમની ખબર કહાડવા આવતા. ફાધજી જમ્હારે ઘાંટો પાડીને બોલાવતાં કે “ચમ્પા, મહારો પાન સોપારીનો વાટવો લાવ્ય તો.” ત્હારેજ હું સમજી જતી કે મહારા પતિ પણ ત્હેમની પાસે છે.

પહેલાં એક એ દિવસ તો ચમ્પાએ ત્હેમનું કહ્યું માન્યું. પછી તો ફાધજી બોલાવી બોલાવીને ઘાંટો બેસાડી નાંખતાં તોપણ ચમ્પા પોતાની જગ્યાથી ઉઠતી નહિ. ફાધજી યુમ મારતાં ‘ચમ્પા ચમ્પા’ પણ એ તો બહુ ભયભીત થઈ મહારા દેહને વળગી રહેતી. એક પ્રકારની શંકા અને વિષાદે ત્હેને ઘેરી હતી. ત્હાર પછી ભૂલથી પણ એ કદાપિ મ્હને મહારા પતિની વાત નહોતી પૂછતી.

એટલામાં એક દિવસ દિયેરજી મ્હને જોવા આવ્યા. હું જાણતી હતી કે ત્હેમની દષ્ટિ બહુ તીક્ષ્ણ છે. કઈ તરફનો પવન વાઈ રહ્યો છે એ વાત ત્હેમનાથી છાની નહોતી રહી શકતી. દિયેરજી ઘણા સૂક્ષ્મ વિચારવાળા હતા. એક તલમાત્ર અન્યાય પણ ત્હેમનાથી સહન થઈ શકતો નહતો. ત્હેમનીજ સહામે મહારા પતિને અપરાધીની માફક ઉભું રહેવું પડશે એજ મ્હને મ્હોટી બ્હીક હતી. મ્હેં અસાધારણ પ્રયત્નથી બધી વાતનો ઢાંકપીછોડો કર્યો. ઘણી નવી વાતો બતાવીને, ગપાટા મારીને ત્હેમની આંખમાં ધૂળ નાંખવાનો હું પ્રયત્ન કરવા લાગી. પરન્તુ એ કામ મહારે માટે અસમ્ભવિત હતું. તેથી પકડાઈ જવાનો સંદેહ વધારે રહેતો. પરન્તુ સદ્ભાગ્યે દિયેરજી વધારે દિવસ રહ્યા નહિ. મહારા પતિ એટલી બધી આસ્થરતા બતાવવા લાગ્યા કે દિયેરજી ત્હેમનો ભાવ સ્પષ્ટ જાણી ગયા. દિયેરજી એ બધું

જોઈને. અને સાંભળીને ચાલ્યા ગયા. જતી વખતે તહેમણે પોતાનો ધ્રુજતો સ્નેહ ભર્યો હાથ મહારા શિર ઉપર ઘણા વખત સુધી રાખ્યો. મનમાં ને મનમાં એકાગ્રચિત્ત થઈ કોણ જાણે શોએ આશીર્વાદ દીધો તે તો મહત્તે ખબર ન પડી. પરન્તુ તહેમના નેત્રોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યા હતાં. કારણ કે જે એક ટપકાં મહારા શિર ઉપર પણ પડ્યાં હતાં.

મહત્તે યાદ છે કે, એક દિવસ સન્ધ્યાકાળે મેળો થઈ રહ્યા પછી બધા લોકો પોતપોતાને ઘેર પાછા જતા હતા. દૂરથી મેઘને લઈને આંધી આવી તેથી ભીંજાયલી માટીથી સુગન્ધિત વાયુએ આકાશને ભર્યું હતું. મહારા સુવાના ઓરડામાં, જ્યાં સુધી હું એકલી રહેતી ત્યાં સુધી, દીવો સળગાવવામાં નહોતો આવતો, કે રખેને મહારાં કપડાં દીવાની જ્યોતને અડકવાથી કોઈ દુર્ઘટના થઈ જાય. હું એ નિર્જન અન્ધારી ઓરડીમાં ભૂમિપર બેસીને, જે હાથ જોડી મહારા અનન્ત અન્ધ જગતના જગદીશ્વરને બોલાવતી હતી અને કહેતી હતી કે ‘હે પ્રભુ ! તારી દયાનો અનુભવ જમ્હારે થતો નથી, તારો અભિપ્રાય જમ્હારે સમજતો નથી, તારે આ અનાથ વિદીર્ણ હૃદય-રૂપી નાવને બન્ને હાથોથી છાતીમાં દબાવી બેસું છું. પ્રભુ, હવે મહારી કેટલી પરીક્ષા કરશો ! મહારી શક્તિજ કેટલી છે ?’ એમ કહેતાં કહેતાં આંસુ આવી ગયાં. પલંગને માથું ટેકવી હું રોવા લાગી. આખો દિવસ ધર સંસારનું કામ કરું છું, છાયાની માફક ચમ્પા સાથેને સાથેજ રહે છે. હૃદયની અંદર જે આંસુ ભરાઈ જાય છે તેને વહેવરાવવાનો સમય મળતો નથી. આજ એકાન્ત મળવાથી છાતી ખોલીને મહેં ધરાઈને નિરાંતે રોઈ લીધું, એજ વખતે પલંગ જરા હાલ્યો. કોઈ મનુષ્યના પગ હાલતા જણાયા. તરતજ ચમ્પા આવીને મહારે ગળે બાંધી પડી. વગર બોલે ચાલે તેના પાલવથી મહારાં આંસુ લહોવા

લાગી. સન્ધ્યાકાળ પહેલાંજ કાંધક વિચાર કરીને એ મહારા પલંગમાં આવીને સુઈ રહી હતી તહેની મહને ખબરજ નહોતી. તહેણે મહને કાંધ પૂછ્યું નહિ. મહેં કાંધ કહ્યું પણ નહિ. ધીમે ધીમે એ તહેનો શીતલ હાથ મહારા લલાટ ઉપર ફેરવતી રહી. તેથી કંઈ વખતે મેઘગર્જના અને મુસળધાર વર્ષાદની સાથે આંધી આવી તે મહને ખબર પડી નહિ. પરન્તુ ઘણાક દિવસો પછી એક કોમળ શાન્તિ આવી મહારા બળતા હૃદયને શીતળ કરવા લાગી.

ખીજે દિવસે ચમ્પા ફાઇજીને કહેવા લાગી. “કાકી, તહમે ઘેર આવતાં હો તો ચાલો. નહિ તો હું તો એક ખીજરમાનીયાને સાથે લઇને જઈશ.” ફાઇજીએ કહ્યું:—“શી ઉતાવળ પડી છે? કાલ હું પણ ઘેર આવીશ. જો ચમ્પા, ભાઈ તહારે માટે એ કેવી સરસ મોતીની વાળી લાવ્યો છે!” ફાઇજીએ વાળી ઘણા ગર્વપૂર્વક ચમ્પાના હાથમાં મૂકી. ચમ્પાએ ઉત્તર વાળ્યો:—કાકી, જીએ હું કેવું સરસ નિશાન તાકી બાણું છું!” એમ કહી તરતજ ખારણામાંથી ધરની બહાર પાસેના તળાવમાં વાળી ફેંકી દીધી. ફાઇજીના હૃદયમાં ક્રોધ, દુઃખ અને વિસ્મય વ્યાપી રહ્યો. એ મહારો હાથ પકડી વારંવાર કહેવા લાગ્યાં “વહુ, નહાનપણની વાત મહારા ભત્રીજાને સંભારે તો મહારા ગળાના સોગંદ.” મહેં કહ્યું:—“મહારે શું કામ કહેવું પડે? હું કદાપિ એ વાત નહિ સંભાઈ.”

ખીજે દિવસે જતી વખત ચમ્પા મહને બાકી પડી કહેવા લાગી. “બહેન, મહને ભૂલીશ નહિ.” વારંવાર તહેના મુખારવિન્દ ઉપર હાથ ફેરવી મહેં કહ્યું “બહેન, આંધળાં માણસો કોઈ વાત ભૂલતાં નથી. મહને તો કોઈ ખીજ વસ્તુનો આધારજ નથી. મનમાં ને મનમાં ચુમાઇને બેસી રહેવાતું છે.” એમ કહી મહેં તહેના લલાટ ઉપર ચુમ્બન કર્યું; તહેના કેશો ઉપર મહારાં આંસુની ધારા વહેવા લાગી.

ચમ્પાના ગયા પછી મહને પૃથ્વી સૂતી લાગવા માંડી. તેના આવવાથી મહારા પ્રાણમાં જે સુગન્ધ, સૌંદર્ય, કોમળ તરુણતા અને ઉજ્જ્વલતા ભરાયાં હતાં તે તેની સાથેજ જતાં રહ્યાં. આધારને માટે મહેં ચારે તરફ હાથ ફેલાવ્યો, પણ હાય! કંઈ ન મળ્યું. મહારા પતિ આવીને હર્ષ પ્રકટ કરવા લાગ્યા કે “હાથ એ લોકોના જવાથી બહુ સાફ થયું. હવે કામકાજને માટે દુરસદ્ મળશે.” ધક્કાર છે મહારા જીવનને! મહારે માટે આટલી બધી ચતુરાઈ! હું શું સત્યથી બીહું છું?!! હું શું કોઈ ચોરનો ભય માનું છું?? મહારા પતિને શું ખબર નહિ હોય કે જ્યારે મહેં મહારાંનેત્રો આપી દીધાં તે વખતેજ મહેં સર્વ સુખને તિલાંજલિ આપી દીધી હતી?!

અત્યાર સુધીમાં મહારી અને પતિની વચ્ચે મહારી અન્ધતાનુંજ અન્તર હતું. આજથી એક બીજું વ્યવધાન થઈ ગયું. મહારા પતિ અત્યાર લગી ભૂલથી પણ કોઈ દિવસ મહારી આગળ ચમ્પાનું નામ લેત નહોત. જાણે કે તેમને માટે ચમ્પા સંસારમાંથી સંપૂર્ણ ભુત થઈ ગઈ છે. પરંતુ પત્રદારાએ તેના સમાચાર હમેશ મેળવતા હતા એ હું બરોબર જાણી ગઈ હતી. મહારા પતિનું હૃદય જ્યારે પ્રકુલ થતું ત્યારે તરત હું પણ તેનો અનુભવ કરતી. ક્યે દિવસે એમને સમાચાર મળ્યા છે કે ક્યે દિવસે નથી મળ્યા એ વાત મહારાથી છાની રહી શકતી નહિ. મહારા અન્ધકારમય હૃદયમાં જે ઉન્મત્ત, સ્વેચ્છાચારી, સુંદર, પણ નહાનો પ્રકાશિત તારો ઉદય પામ્યો હતો તેની ખબર મેળવવાને, તેની કાયા આલોચવાને માટે મહારો પ્રાણ પણ તૃષાતુર રહેતો; પરંતુ મહારા પતિ આગળ હું કદાપિ ચમ્પાનું નામ લઈ શકતી નહિ. હમારી બેની વચ્ચે વાક્ય અને વેદનાથી પરિપૂર્ણ આ મૂકભાવ એટલા રૂપમાં વિરાજવા લાગ્યો કે કેટલાક દિવસો એમજ વીતી ગયા. એક દિવસ દાસી આવીને બોલી:—“બાઈજી.

આજ બહાર શેની તૈયારીઓ થઈ રહી છે? દાકતર સાહેબ બહાર જાય છે.” શા કામની પેરવીઓ ચાલી રહી છે એ તો મહેં પણ જાણી લીધું હતું. મહારા ભાગ્યરૂપી આકાશમાં આંધીના પહેલાંની નિસ્તબ્ધતા, અને તેના અન્તમાં પ્રલયનો ભાગ્યોતુટયો મેઘ આવી એકઠો થયો હતો. સંહારકારી શિવ મુંગે મહેંએ આંગળીના ઇશારાથી પોતાની સઘળી પ્રલયશક્તિને મહારા ઉપર એકઠી કરી રહ્યા હતા. એ બધું મહેં જાણી લીધું હતું. તોપણ દાસીને મહેં કહ્યું, “મહેને તો એ વાતની કાંઈ ખબર નથી.” બીજા પ્રશ્ન કરવાનું સાહસ નહિ કરતાં ઉંડો નિશ્વાસ નાંખી એ ત્હાંથી ચાલી ગઈ.

મોડી રાત ગયા પછી મહારા સ્વામી પાસે આવી કહેવા લાગ્યા. “ધણે દૂરની એક જગ્યાથી મહેને બોલાવ્યો છે. કાલ રહવારે હું મુસાફરીએ નીકળીશ. સંભવ છે કે એ ત્રણ દિવસનો વિલંબ પણ થઈ જાય.” શય્યામાંથી ઉઠી મહેં કહ્યું “જુહું શું કામ બોલો છો?”

મહારા પાંત ધ્રુજતા ધ્રુજતા અસ્પષ્ટ સ્વરે બોલ્યા “મહેં શું જુહું કહ્યું?” હું બોલી, “તહમે લગ્ન કરવા જાઓ છો.”

એ ચુપ રહ્યા. હું પણ ચુપાચુપ ઉભી રહી. કેટલોક વખત સુધી ઓરડામાં કોઈ પણ પ્રકારનો શબ્દ ન થયો. આખરે મહેં પૂછ્યું “કાંઈ તો ઉત્તર દો. કહો હું પરણવા જાઉં છું.” તેમણે પ્રતિધ્વનિ માફક ઉત્તર આપ્યો “હા, હું પરણવા જાઉં છું.” મહેં કહ્યું “ના, તહમે નહિ જઈ શકો. હું તહમને આ મહા આપત્તિમાંથી, આ મહા પાપમાંથી બચાવીશ. જો મહારાથી એટલું પણ ન બન્યું તો હું સ્ત્રી શા કામની ? ! ! મહેં આટલું શિવપૂજન શું કામ કર્યું છે ? ! ”

વળી થોડા સમય સુધી શૂન્ય શાન્તિ છવાઈ રહી. ભૂમિ ઉપર પડી જઈ મહારા પતિના ચરણોને વળગી પડી મહેં કહ્યું “મહેં તહમારો શો અપરાધ કર્યો છે ? બીજી સ્ત્રી કરવાનું તહમારે શું પ્રયોજન છે ? મહારા ગળાના સોગંદ તહમે સત્ય કહો.”

મહારા પતિ ધીમે સ્વરે કહેવા લાગ્યા. “હું સત્ય કહું છું. હું તહારાથી બહુ ડરું છું. તહારી અન્ધતાએ તહને એક અનન્ત આવરણમાં ઢાંકી રાખી છે. ત્યાં મહારો પ્રવેશ અસમ્ભવિત છે. ધમકાવી શકું, ક્રોધ કરી શકું, આદર કરી શકું, ઘરેણાં અલંકારો ઘડાવી શકું, એવી એક રમણીનું મહારે પ્રયોજન છે.”

“મહારૂં હૃદય ચીરીને જુઓ, હું પણ એવી જ સાધારણ નારી છું. મહારે મનથી તો હું નવ વિવાહિતા બાલિકાજ છું. હું વિશ્વાસ કરવા ચાહું છું. અવલંબન કરવાની ઈચ્છા રાખું છું. તહમારી પૂજા કરવા ધારું છું. તહમે મહારૂં અપમાન કરી મહને દુઃસહ જોઈને મહને તહમારાથી મહોટી ન સમજશો. સર્વ વિષયોમાં મહને આપના ચરણની રજ થઈને જ પડી રહેવા ઘો.”

મહેં શું કહ્યું હતું તહેનું મહને સ્મરણ નથી. શું વધતો જતો સમુદ્ર પોતાની ગર્જનાને સંભાળી શકે છે? મહને એટલું કહેલું યાદ છે કે “જે હું સતી છું, જે પતિમાં મહારી પ્રીતિ છે, તો ભગવાન જ સાક્ષી છે. બહાલા તહમારા ધર્મશપથનું ઉલ્લંઘન તહમે કોઈ રીતે કરી શકવાના નથી. એ મહા પાપની પહેલાં કાંતો હું વિધવા થઈ જઈશ અથવા તો ચમ્પા જ બચવા નહિ પામે.” એટલું કહી હું પડી ગઈ. મહને મૂચ્છા આવી ગઈ.

જ્યહારે મહને ફરીથી ચેતના આવી ગઈ ત્યહારે મળસ્કું થવા આવ્યું હતું. પક્ષીઓએ હજી બોલવું શરૂ કર્યું નહોતું. પરંતુ મહારા પતિ ચાલ્યા ગયા હતા.

હું ઉઠીને ઘરના મંદિરમાં ગઈ. બારણાં બંધ કરી હું અંદર પૂજા કરવા બેઠી. આખો દિવસ બહાર ન નીકળી. સન્ધ્યાકાળે આંધી આવી તેથી ઘર ધ્રુજવા લાગ્યું. મહારા હૃદયમાં પણ આંધી આવી હતી. પરંતુ હું તો એમજ કહેતી હતી કે હે સદાશિવ ! મહારા પતિની આ વખતે રક્ષા કરજો. તહેમને આ મહા પાપમાંથી બચાવજો. મહારા નશી-

બમાં તો ગમે તેમ થાય પરંતુ તહેમની પાસે પાપ ન કરાવીશ.”
રાત વીતી ગઈ. તે પછીના બીજે દિવસે મહેં પણ આસન છોડ્યું.
આ અનિદ્રા અને અનાહારની સ્થિતિમાં મહારામાં બળ ક્યાંથી આવ્યું
તે હું જાણતી નથી. મૂર્તિની આગળ હું પણ મૂર્તિ બની બેસી રહી.

સન્ધ્યાકાળના સમયે બહારથી બારણાંને કોઈ ધક્કા મારવા
લાગ્યું. અને આખરે દારને તોડીને અંદર આવ્યું. હું એ વખતે પુનઃ
અચેતન થઈ પડી ગઈ.

જ્યારે મહારી મૂર્છા બંધ થઈ ત્યારે કોઈએ મહેને બહેન
કહી બોલાવી. મહેં જોયું તો ચમ્પા મહારા બોળામાં બેઠી છે. માથું
હાથાવતાં મહેને તહેનું લગ્નનું નવું વસ્ત્ર અડકી ગયું. હાય ! જગદીશ્વર,
મહારી વિનતિ તહેં ન સાંભળી ? ! મહારા સ્વામીનું પતન થઈ જ ગયું ? !

ચમ્પાએ માથું નમાવી કહ્યું ‘બહેન, તહમારી આશિષ લેવા
આવી છું.’

સાંભળતાં જ હું ગભરાઈ ગઈ. એક પણ સ્તબ્ધ રહ્યા પછી
જવાબ આપ્યો “બહેન, તહેને આશીર્વાદ શું કામ ન આવું ? તહારો
શો અપરાધ છે ? ”

ચમ્પા તહેના મધુર સ્વરથી હાસ્ય કરી બોલી “અપરાધ ? !
તહેમે લગ્ન કર્યું તેમાં તો કાંઈ અપરાધ નહિ અને મહારું લગ્ન થતામાં
જ અપરાધ થઈ ગયો ? ”

હું પણ ચમ્પાને બાઝી પડી અને મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગી
“જગદીશ, તહારી ઇચ્છાનો અન્ત ક્યાં છે ? ! ઠીક, જે ધા લાગ્યો
છે તે મહારા શિર ઉપર જ લાગ્યો છે. હું મહારા હૃદયમાં, જ્યાં
મહારો ધર્મ અને વિશ્વાસ નિવાસ કરે છે ત્યાં ધા નહિ લાગવા દઉં.
જેવી હતી તેવી જ હું બની રહીશ.” ચમ્પાએ મહારે પગે પડી,
પગની રજ તહેના માથા ઉપર મૂકી. મહેં કહ્યું “તહારું સૌભાગ્ય
ચિરંજીવ રહો. તું જીવન પર્યન્ત સુખ ભોગવતી રહેજે, બહેન.”

એટલામાં કોઇ ત્યાં આવી સ્નેહથી મ્હને બોલાવવા લાગ્યું “ભાભી”
શબ્દ સાંભળતાં જ ચમ્પા લાજ કહાડી દૂર જઇ બેઠી. એ
અવાજ દીએરજીનો હતો. હું ઉઠીને ત્હેમને પગે પડી.

ચમ્પાને મ્હારે ગળે બાંધી મ્હેં કહ્યું “ચમ્પા, દીએરજીને
બોધને તું દૂર એમ જતી રહી ? એમની લાજ હોતી હશે કે ?”

ત્હેણે મ્હારા કાનમાં કહ્યું “દીએરજી શેના, હવે તો બહેન
એ તારા બનેવી થયા.”

દીએરજી પણ હસવા લાગ્યા, ત્હારે હું બધો મર્મ સમજી ગઇ.
અત્યાર સુધી હું જાણતી હતી કે દીએરજીએ તો પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે
હું કદાપિ પરણીશ નહિ.

સાસુજી તો મ્હારે હતાં નહિ. તેથી કોઇ સમજાવી પટાવીને
દીએરજીને પરણાવી દે એમ હતું નહિ. લોકો કહેતા હતા કે દીએરજી
શ્રેષ્ઠ રીતભાતના માણસ છે. કોઇની સાથે ત્હેમનો મત મળતો નહિ.
પરંતુ આજ મ્હેં જ એમનું લગ્ન કરાવ્યું. મ્હને બચાવી લેવાને માટે
દીએરજીએ પરોપકારાર્થે જન્મ પર્યન્ત અહચારી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા તોડી
નાંખી. હે જગદીશ્વર ! તું ધણો સમર્થ છે. મ્હારાં બન્ને નેત્રામાંથી
જળપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. ઉપકારનાં અશ્રુનો સ્રોત રોકતાં ધડીભરને
માટે કહિન થઈ પડ્યું. દીએરજીએ ધીમેથી મ્હારા શિર ઉપર ત્હેમનો
સુકોમળ હાથ મૂક્યો. ચમ્પા મ્હને વળગી પડીને હસવા લાગી.

રાતે નિદ્રા ન આવી. ગભરાતી ગભરાતી હું પતિની રાહ બેવા
લાગી. લજ્જા અને નિરાશાને એ કેવી રીતે સહન કરશે એનો હું
વિચાર કરતી હતી.

મોડી રાત્રે ધીમે ધીમે દ્વાર ઉઘડ્યાં, હું ચોંકી ઉઠી. મ્હારા
પતિના પગનો અવાજ સાંભળ્યો. મ્હારું કાળજું ધણા વેગથી ઉઘડવા લાગ્યું.

મ્હારી પાસે આવી મ્હારા હાથ પકડી એ કહેવા લાગ્યા
“ભાઈએ આજ મ્હને બચાવ્યો છે. ક્ષણ માત્રના મોહમાં પડી હું

અધોગતિના માર્ગે જતો હતો. જ્યારે હું અહિંઆંથી નીકળ્યો, ત્યારે મહારા હૃદય ઉપર કેટલો અખતાર વધ્યો હતો તે અંતર્યામી ભગવાન જ જાણે છે. પરંતુ ચમ્પાના ગામ આગળ પહોંચતાં જ મહેં સાંભળ્યું કે એક દિવસ પહેલાં જ ચમ્પાનું લગ્ન ભાઈ સાથે થઈ ગયું હતું. મહેને કેટલી બધી શરમ આવી. પણ સાથે આનંદ પણ કેટલો થયો એ હું વર્ણવી નથી શકતો. હવે મહેને નિશ્ચય થયો કે તહેને છોડવાથી મહેને કદાપિ સુખ મળવાનું નથી. બહાલી, હું સદાને માટે હું તહારો છું. તું જ મહારી દેવી છે.”

મહેં મન્દ હાસ્ય કરી કહ્યું “ના, બહાલા, મહારે તહમારી દેવી નથી બનવું. હું તહમારી સાધારણ સ્ત્રી બનીને જ રહીશ. એમાં જ મહેને સંતોષ અને સુખ છે.” પતિએ કહ્યું “મહારી એક વિનંતિ તહારે પણ માનવી પડશે. દેવતા કહી હવે તું મહેને વધારે લજ્જત ન કરીશ.”

બીજે દિવસે વાળાં નગારાંથી મહોલ્લો ગાજી ઉઠ્યો. બધા લોકો આનન્દ માનવા લાગ્યા. હમારે ત્યાં મહોલ્લામાં ધામધુમ મચી રહી. પરંતુ બિચારા મહારા પતિની દુર્ગતિ વધી પડી. ચમ્પા પ્રસંગ મળતાં નવી નવી રીતે જોઠને છોડતી હતી—મશ્કરી કરતી હતી. પરિહાસ થવાના ભયથી જ્યાં સુધી એ હમારા ઘરમાં રહી ત્યાં સુધી તહેમને ઘરમાં આવવું પણ કઠિન થઈ પડ્યું. પરંતુ બીજા કોઈએ ભૂલથી પણ, એ ક્યાં ગયા હતા તહેનો ઉલ્લેખ ન કર્યો.

દીએરજી હમારી સાથે થોડા દિવસ અપૂર્વ આનંદમાં ગાળી વકીલાત કરવા પત્ની સાથે પરદેશ ગયા. તહેમનો સ્વાર્થત્યાગ, અસાધારણ ઉપકાર વૃત્તિ, મહારાથી કદી પણ વિસરાય એમ નથી. ભાભીને માટે સ્વભગિનીવત્ લાગણી ધરાવનારા દીએરો સર્વત્ર થશે ત્યારેજ ભારતવર્ષની સંયુક્ત કુટુમ્બપદ્ધતિ સુખકર થશે.

શ્લોક, અર્થ, મહાત્મ્ય, ધ્યાન, ન્યાસ, ચિત્રો, ઇ. સહિત

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા.

જેના એકથી આઠ આના સુધીના પૃષ્ઠ ૩૦૦ના સુંદર અને દળદાર ગુટકા તૈયાર છે. લખાણ સર્વમાં સરખું છે માત્ર કાગળ અને પૃષ્ઠામાં ફેર છે.

૧ અનગ્લેજ પાતળા કાગળ, કાચું પૂઠું ૦)~ પો. ૦) ૧૧

૨ જાડા ગ્લેજ કાગળ કાચું પૂઠું ૦)~ પાકું અથવા શણનું પૂઠું ૦)~ રેશમી અથવા સોનેરી પૂઠું ૦૧ પોષ્ટેજ દરેકનો ૦)~

ખાસ ઉંચા ઇમીટેશન આર્ટપેપર, આત સોનેરી પૂઠું કિં. ૧૧૧ પો. ૦)~ સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—મુંબઈ અને અમદાવાદ.

સ્વર્ગની સુંદરીઓ.

પૃષ્ઠ ૫૦૦, સોનેરી પૂઠું રૂ. ૧૧૧ તેમાંની બાબતનાં થોડાં મથાળાં.

“આપણી સ્ત્રીઓની યુરોપિયન સ્ત્રીઓ સાથે સરખામણી; પોતાને હાથે રસોઈ બનાવવાની સ્ત્રીઓની ફરજ છે તેનાં કારણો; રસોઈની વાતને નહાની સમજશો મા; ખરું પતિવ્રત કેવું હોવું જાઈએ તેનો ખુલાસો; સ્નેહભરેલા પત્રથી થયેલી અસર; આપણી બહેનોમાં કઈ જાતની હિંમતની જરૂર છે? પોતાના પતિની બહાદુરી જોવાની ઇચ્છા; ભક્તિ વધારવાના ઉપાયો; અચ્ચાંઓને ઉછેરવામાં સંભાળ રાખવી જોઈએ; ધર્મ એટલે શું અને ધર્મ કેવો હોવો જોઈએ? લાજ કાઢવી એટલે શું? લાજનો અર્થ. સ્ત્રીઓના અવતાર શા માટે છે? ધરસંસારી કામોની મહત્તા; સ્ત્રીઓના જીવનની મહત્તા; પોતાના ઘરમાં રહીને પણ સ્ત્રીઓ ભલાઈ કેમ કરી શકે તેના દાખલા.” આવી વાતોથી ભરેલું છે અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર, હાથી બીલ્ડીંગ, મુંબઈ ૨.

(૮) શારદાયરણું ભોપાળું.

૧

સ્ટીમરમાં બેસીને હું ખુલના (બંગાળા પ્રાંતનું એક શહેર) જતો હતો; સાથે મહારી સ્ત્રી હતી. કેપ્તિન રીઝર્વ (ખાસ ઓરડી જૂદી) કરાવી રાખી હતી. આખો બપોર બન્ને જણાંએ સાથે બેસીને વાતચીતમાં ગાળ્યો. સંધ્યાકાળની થોડી વાર અગાઉ એ ઉંધી ગઈ. મહેં વિચાર કર્યો, કે પુરસદ છે, તો ‘ડેક’ (તુતક) ઉપર જઈને સંધ્યાના શીતળ વાયુનું સેવન કરું.

એજ વખતે સ્ટીમર (આગબોટ) ‘માણિકદાહ’ ઘાટ છોડી ચૂકી હતી; કેપ્તિનની અંદર બેઠે બેઠે એમ લાગતું હતું કે દહાડો આથમી ચૂક્યો છે, પણ બહાર જઈને જોયું તો જણાયું કે સૂર્યાસ્ત થવાને હજી ઘણી વાર છે એટલે ‘ડેક’ ઉપર જવાયું નહિ. આળસમાં ને આળસમાં ખાલી આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યો. એવામાં કોઈ અનનુસૂચિત યુવકે મહારી પાસે આવી મહારે પગે પડીને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા.

દૂર જોવાને માટે કેપ્તિનમાંથી નીકળતી વખતે મહેં ચશ્મા બદલી નાંખ્યા હતા. ચશ્મા ખોલીને યુવકના મહોં તરફ હું તાકી રહ્યો. અગાઉ કોઈ દિવસ તહેને જોયો હોય એવું સાંભર્યું નહિ.

એ આદમીની ઉંમર ૨૫ વર્ષની હશે. શરીર એકવડું હતું, આંખો બેઠેલી હતી, માથાના વાળ મહોટા હતા, કપડા ઉપરથી એ સાધારણ સ્થિતિનો માણસ હોય એમ જણાઈ આવતું હતું.

ભવાં સંકોચીને મહેં તહેને પૂછ્યું—“તહમે કોણ છો ?”

‘સાહેબ, મહારું નામ શ્રી શારદાયરણ ચટ્ટોપાધ્યાય. મહારું વતન ‘કુમારખલિ’માં છે.’

‘મહતે કચ્છાંથી ઓળખ્યો ?’

યુવકે વિનયપૂર્વક જરાક હસીને કહ્યું ‘મહાશયને બંગાળી પ્રજામાં કોણ નથી ઓળખતું ? આપના જેવા સ્વદેશહિતૈષી વક્તા—’

મહેં તહેને બોલતાં અટકાવીને કહ્યું, ‘તહમારે શું જોઈએ છે ?’

‘હું શું માગું છું તે ધીમે ધીમે નિવેદન કરીશ. એ લાંબી કહાણી છે. મહારા ઉપર કૃપા કરીને સાંભળશો તો કૃતાર્થ થઈશ.’ એમ કહીને એ ડેકના પાટીઆ ઉપર તાકી તાકીને જોવા લાગ્યો.

મહારા સમજવામાં ન આવ્યું કે આ વાત શી છે. વિચાર્યું કે એને કાંઈ નાણાં સંબંધી મદદ જોઈતી હશે. એટલા માટે એના સહાનુજોગને ધીમે સ્વરે કહ્યું—‘ત્યારે કહો, હું સાંભળુ છું.’

‘મહાશય ! એકાંત સ્થળની જરૂર છે. જરા આ તરફ આવશો ?’

‘ચાલો’ કહીને આગળ થયો. એ મહારી પછાડી પછાડી ચાલ્યો આવ્યો. હું સ્ટીમરનો કઠેરો ઝાલીને ઉભો રહ્યો. એ મહારી પડખે ઉભો રહીને મહારા મ્હોં તરફ કેટલીક વાર સુધી જોતો રહ્યો.

તહેનો હાવભાવ જોતાં એમ લાગતું હતું કે એ પહેલાં સારી દશામાં હશે, અને હવે નબળી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છે. તેથી માગવાની વાત કહાડતાં એની જીભ ઉપડતી નથી.

‘આપને મહેં શા માટે પ્રણામ કર્યાં તે સમજ્યા.’

‘ના શા માટે, કહો જોઈએ.’

‘આપ મહારા પિતા છો.’

આ સાંભળીને હું ખડખડ હસી પડ્યો અને પૂછ્યું ‘કેવી રીતે ?’

મહારા હસવાથી એણે જરાક સંકોચાધને કહ્યું ‘આપ મહારા પિતા છો કે નહિ તે તો બરાબર કહી શકતો નથી. પણ આપની સ્ત્રી મહારી માતા છે, એમ કહીને આકાશ તરફ જોઈ હાથ જોડીને એણે પ્રણામ કર્યાં.

હું સમજ્યો કે આ કોઈ ભેળાનો ખસેલો આદમી છે. પહેલાં જે અણુવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો તે જતો રહ્યો અને દયા ઉપજી.

‘આપને વિશ્વાસ નથી આવતો ? આપ એમ સમજો છો કે આ કોઈ ગાંડો છે ? એ મહારી માતા છે એ વાત ખરી, પણ આ જન્મની નહિ. અસલી વાત આપને કહેવી પડશે. આજ પાંચ વર્ષથી હું ક્ષયરોગથી ઘણો પીડાઉં છું. ઘણીએ જાતના ઇલાજ કર્યા પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. મેટ્રોપોલિટન હોસ્પિટલ (હોસ્પિટલ) માં ખી. એ. ક્લાસમાં ભણતો હતો, તે બંધ કરવું પડ્યું. જીઆને મહારો ચહેરો ! હાડકાં ને ચામડુંજ રહ્યું છે ! હવે વધારે જીવવાનું નથી. સાતેક દિવસ ઉપર ગામની બહાર માતાજીના મંદિરમાં જઈને આખી રાત રોતો રોતો પડી રહ્યો, ‘ માતાજી, માતાજી ’ કહીને ઘણુંએ રોયો. કેટલીએ પ્રાર્થના કરી. આખરે જરા રાત બાકી રહી એટલે ઘેર પાછો ગયો, અને સુઈ ગયો. ઉંઘમાં સ્વપ્ન જોયું કે માતાજી મહારા માથા આગળ આવીને ઉભાં છે, અને આપનું નામ દઈને કહે છે કે એમની સ્ત્રી, ગયા જન્મમાં તહારી મા હતી. તહે એક દિવસ દારૂ પીને એને ગાળો દીધી હતી. તહેના પાપેજ તું આ ભયંકર રોગ ભોગવે છે. એની પાસે જા, અને તેનું ચરણામૃત પી. સાજો થઈ જઈશ.” આટલું કહીને માતાજી અંતર્ધ્યાન થઈ ગયાં.

આટલી વાત કહીને એ ચૂપ રહી ગયો.

મહે પૂછ્યું ‘આપ ક્યાં જાઓ છો ?’

એ હાથ જાડીને તે બોલ્યો, “આ બધું વૃત્તાંત સાંભળી ચૂક્યા પછી આ અધમને ‘આપ’ કહીને શા માટે સંબોધન કરો છો ? ‘તહમે’ કહો અથવા ‘તું’જ કહો.” એમ કહી નીચો વળી તહેજે મહારા બંને ખુટને અડકીને પોતાના લલાટને સ્પર્શ કર્યો.

‘તહમે હમણાં ક્યાં જાઓ છો ?’

હું દોલતપુર જઈ છું. ત્યાં મહારં મોસાળ છે. ત્યાંથી આપની શોધમાં કલકત્તા જત.’

“ હું કલકત્તા જઈ છું એ સમાચાર આપને કાણે કહ્યા ? ”

“ વળી ‘આપને’ બોલ્યા કે ? ”

‘તહમને કાણે કહ્યું ?’

“ કોઈએ કહ્યું નથી. હું શું જાણતો નથી કે કલકત્તામાં ઓ-ણની સાલ કેંગ્રેસની બેઠક છે ? હું શું નથી જાણતો કે બ્રિસ્ટર શ્રેષ્ઠ શ્રીયુત્ અતુલ બેનરજીની ગેરહાજરીમાં સ્વદેશભક્તિતું કોઈ પણ કામ થતું નથી. દેશની અંદર એવું કાણુ છે જે..... ”

“ એ ડીક થયું. એથી આપનો-તહમારો ધણો શ્રમ બચી ગયો. ”

ધણા આગ્રહથી શારદાચરણે જાણવા માગ્યું કે ‘મહારી માતા હમણાં આપની સાથે છે કે ?’

‘છે. આજેજ ચરણામૃત લેખ્યે છે ?’

‘આજે મળતું હોય તો કાલની વાટ શા માટે જોઈ ?’

‘તો અહિં ઉભા રહો’ એમ કહી હું કુંખીન તરફ ચાલ્યો.

કુંખીન છોડે મહને અડધો કલાક કરતાં વધારે વખત થઈ ગયો હતો. અંદર જઈને જોઈ છું તો મહારી સ્ત્રીની ઉંઘ ઉડી ગઈ છે. મહને જોતાંજ તે આળસ મરડીને ઉભી થઈ, અને પૂછ્યું ‘આટલી વાર લગી ક્યાં હતા ?’ મહેં તહેની શય્યાની પાસે જઈને તહેના સુંદર કેશમાં આંગળી ધાલીને ખુજવાળતાં ખુજવાળતાં કહ્યું, ‘એક મહોટી રમુજ થઈ છે.’

‘શું છે ?’

‘તહારો છોકરો આવ્યો.’ બોલતાં વારજ હું પસ્તાવામાં પડી ગયો. હમારે એ વર્ષનું એક સંતાન હતું, એ આ વાતથી એ વર્ષ અગાઉ જન્મી ગયું હતું. મહેં એક અસાવધાનતા કરીને મહારી

સ્ત્રીના મનમાં કેવા મ્હોટા શોકનું સ્મરણ તાજું કર્યું ?

તે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખીને બેઠી થઈ. મહારા મ્હોં તરફ જોઈને પૂછ્યું, “ શું કહો છો ? ”

મ્હેં ત્હેને મહારી પડખે ખેંચીને કહ્યું, ‘ સ્ત્રીમરમાં એક સંન્યાસીનાં દર્શન થયાં. ત્હેમણે મહારો હાથ જોઈને કહ્યું કે ‘ આપણે ત્હાં થોડા વખતમાં છોકરો આવશે. ’ એ વખતે ઉતાવળમાં મ્હને ખીજી તો કાંઈ હાજર જવાખી સુઝી નહિ. પણ એથી કાંઈ વળ્યું નહિ. ત્હેની બંને આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. મ્હેં ત્હેને છાતી સરસી દાખી મહારી પોતાની આંખો પણ લુછી. કેવી રીતે ચિન્તાનો સ્રોત ખીજી દિશામાં વાળવો ત્હેના વિચારમાં પડ્યો.

જળીમાંથી જોયું તો સૂર્યાસ્તકાળ આવી પહોંચ્યો છે. મ્હેં કહ્યું ‘ ચાલ્ય અગાશીમાં જઈને સૂર્યાસ્ત જોઈએ. પદ્માના વૃક્ષઃસ્થળ ઉપર સૂર્યને અસ્ત પામતો ત્હેં કદાપિ નહિ જોયો હોય. ’

એ ઉઠી પાસેની ચોરડીમાં જઈ હાથ મ્હોં ઘોઈ, માથું ઓળી, વસ્ત્રાભૂષણ સજીને જવાને માટે તૈયાર થઈ.

બંને જણાં કેક ઉપર જઈ ફરવા લાગ્યાં. સૂર્ય અસ્ત પામ્યો. સંધ્યા થઈ. આગમોટ ‘ હૂ-હૂ ’ કરતી જળમાં પોતાનો રસ્તો કાપતી હતી. ધીમે ધીમે ‘ નાગર કાન્દી ’ સ્ટેશનનો ઘાટ પાસે જણાયો. હવે અગાશી ઉપરથી નીચે ઉતર્યા.

સીડીની પાસે શારદા ઉભો હતો. મ્હને જોઈને ત્હેણે પ્રશ્ન પૂછ્યો ‘ આ મહારી મા ? ’ ઉત્તરની રાહ ન જોતાં એણે નીચે પડીને મહારી સ્ત્રીને પ્રણામ કર્યા.

આ આશ્ચર્યકારક બનાવ જોઈને મહારી સ્ત્રી તો એક તરફ જઈને ઉભી રહી અને મહારા મ્હોં તરફ જોવા લાગી. મ્હેં કહ્યું, એક વાત છે, — ‘ કંબીનમાં જઈને કહીશ. ’ શારદાયરણની તરફ મનમાં કંટાળો

ઉપજ્યો. ક્યાંથી આ આફત વળગી? તહેને કહ્યું કે ઉભા રહો,' તહમે શા માટે આટલા બધા ગભરાઓ છો?' મહારી સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

શારદા જલ્દી ત્યાંથી હઠી ગયો અને કહ્યું 'હું આ ધનિજનની પાસે ઉભો રહીશ.'

સ્ત્રીને લઈને હું કંપીનમાં ગયો અને તહેને સઘળી વાત કહી. એ સાંભળીને તહેણે કહ્યું, 'હું મહારા પગ ધોયાનું પાણી કોઈને કદિ પણ પીવાને માટે આપીશ નહિ.'

મહે' કહ્યું 'એમાં અડચણ શી છે?'

'શું તહમે એ ગંજેરીની વાત ઉપર ભરોસો રાખો છો?'

'વિશ્વાસ તો નથી રાખતો. પણ એના મનમાં જો એવી ખાત્રી હોય તો એથી એને લાભ થશે તો!—એમ ઘણાકના પ્રસંગમાં બનેલું સાંભળ્યું છે'

'સાંભળ્યું છે? ગયા જન્મનાં માખાપને સ્વપ્નમાં જોઈને, ડાક્ટરને ભીખ મંગાવીને, તેમનું પોદોદક પીવા કોઈ જાંચ છે?'

'નહિ, એમ નહિ, કોઈ પણ ઇલાજ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ હોવાથી રોગીને ઘણીવાર ફાયદો થાય છે.'

આ વાત સાંભળીને મહારી સ્ત્રી ચૂપ રહી. કેટલીક વાર પછી એલી, 'તો ફક્ત ચોખ્ખું પાણીજ આપી દોને. વિશ્વાસ હોવાથીજ કામ થતું હોય તો કહી દેજો કે એ ચરણામૃત છે.'

'એવું છળ કપટ કરવાની જરૂર શી? એમ કહી ચઢાના પ્યાલામ ચોડું જળ રેડ્યું.'

મહારી સ્ત્રીએ હસ્તે હસ્તે મોઝાં કહાડયાં અને કહ્યું 'વાહરે વાહ! એણે તહમને કોણ જાણે કેવાએ ભોળામટ જાણ્યા! તહમને આટલા ભોળા જોઈને વિલાયતમાં કોઈ મડમ તહમારી સાથે પરણી કેમ ન ગઈ, એજ મહને તો નવાઈ લાગે છે?'

મહેં હસીને કહ્યું, ‘ તો પછી તહારા નસીબમાં આટલું દુઃખ ભોગવવાનું ક્યહાંથી રહેત ? આટલા દિવસમાં તું તો થઈ હોત કોઈ ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટની ધણીઆણી ! ’

મહારી સ્ત્રી મશ્કરી કરવામાં ધણી હોશીયાર હતી. પણ એની કોઈ મશ્કરી કરતું તો ઝટ ચીડાઈ જતી. મળક એ સાંખી નહોતી શકતી. એ બોલી ઉઠી, ‘ જાઓ જાઓ, જાણ્યું બહુ ડાહ્યા છો તે. ’ મહેં એનો કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં તહેનો કોમળ પદ પદવ પકડ્યો. એકદમ મહારા હાથમાંથી પગને છટકાવીને ગુસ્સા સાથે એ બોલી ‘ પગને શા માટે અડકો છો ? ’ મહારા ઉત્તરની રાહ ન જોતાં મહારા હાથમાંથી ખ્યાલો લઇ લઇને એમાં પોતાના પગનો અંગુઠો બોળીને, પાસેના મેજ ઉપર મુકીને મહને કહ્યું, ‘ નોકરને કહો કે ખ્યાલો ઉઠાવી જાય. ’

મહેં ઉભા થઇને કહ્યું, એમાં નોકર આદમી શું સમજે ? હુંજ જઇને આપી આવીશ. એમ કહી મહેં ખ્યાલો ઉઠાવી લીધો. એ કહેવા લાગી ‘ આ શું કરો છો ? કહું છું તે શા માટે નથી સાંભળતા ? ’ મહેં જરા ગંભીર થઇને કહ્યું—‘ જો, સ્ત્રીઓને ભણતાં ગણતાં શીખવવું એ બળતામાં ધી હોમવા સરખું છે. તું આટલું ભણી ગણી તોએ તહારો આ પ્રેજ્યુડીસ હજી ગયો નહિ. આટલું કહીને હું બહાર નીકળી ગયો. ’

૨

કોન્ગ્રેસ થઇ ચૂકી. હું ઢાકા પાછો ફર્યો. એક દિવસે સાંજની વખતે દરવાન હાથમાં સ્લેટ લઇને મહારી આગળ ઉપસ્થિત થયો. મળવા આવનાર લોકોમાંથી જેમની પાસે વિઝિટિંગ કાર્ડ ન હોય તહેમને માટે મહેં દરવાનને એક સ્લેટ આપી મૂકી હતી. સ્લેટ ઉપર અંગ્રેજીમાં લખ્યું હતું, ‘ શારદાયરણ ચેટરજી. ’

એ મહિનાની જીની વાત એકદમ સાંભરી આવી નહિ. જાણ્યું કે કોઈ નવો અસીલ આવ્યો હશે.

તેને બોલાવી મંગાવ્યો. ચહેરો જોતાં વારજ શારદાચરણને હું અવશ્ય ઓળખી શક્યો. આવતાં વારજ તેણે ભૂમિ ઉપર પડીને મહત્તે પ્રણામ કર્યા.

‘કેમ? કહો હવે કેમ છે? કાંઈ ફાયદો બાવદો જણાયો કે?’

શારદાએ પહેલાં તો મહારી વાતનો કાંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. છાતીએ હાથ મૂકીને કેટલીકવાર સુધી તેણે રોયા કર્યું. આખરે બોલ્યો કે, કેટલાક દિવસ સારી રીતે ગયા-ખાં ખાં-હમણાં પાંચ સાત દિવસ-ખાં ખાં ખાં-ઉધરશયી હવે એ વધારે બોલી શક્યો નહિ. ખાંસતે ખાંસતે એ પાસેની ખુરસીમાં બેસી ગયો.

તેની ખાંસી રોકાઈ ત્યારે મહેં કહ્યું. ‘ચરણામૃતથી તો કાંઈ નહિ વળે. દવા પીઓ.’

‘પામે પાછ પણ ક્યાં છે?’ એમ બોલી એ ફરીથી ખાંસવા લાગ્યો.

સાડા સાન વાગ્યા મહારે ઘેર એ દિવસે એક ડિનર પાર્ટી હતી. લોકોનું આવવું હમણાં શરૂ થયું. એવે સમયે આ બક્ષા ક્યાંથી આવી? તેને જલદી વિદાય કરી દેવોના અભિપ્રાયથી ગજવામાંથી પાંચ રૂપિયા બહાર કહાડ્યા, અને શારદાચરણના હાથમાં મૂકીને કહ્યું જાઓ, આ લઈને કોઈ સારા ડાક્ટરની સલાહ લઈને દવા ખાંજો. પાદોદક પીધે તે કોઈ દિવસ રોગ મટ્યો જાણ્યો છે?’

એટલામાં મિસ્ટર બોસની ગાડી આવી પહોંચી. મહેં શારદા-ચરણને ઝટપટ કહી દીધું કે, ‘આજ હું ઘણા કામમાં છું જાઓ.’

રૂપિયાને ગજવામાં મૂકીને શારદા ગયો.

બીજે દિવસે જ્યારે મહારી ઉંઘ ઉડી ત્યારે દહાડો ઘણો ચઢી ગયો હતો. પયારીમાંથી ઉઠીને, ખહારીમાંથી મહેં કહાડીને બગીચા તરફ જોઈ છું તો કાળો બેસ ઓઢીને કોઈ ફરી રહ્યું છે.

મહારી તરફ તેની પીઠ હતી, એટલે એ વખતે એને હું ઓળખી શક્યો નહિ, પણ સહામો આવ્યો ત્યારે જોયું કે શારદાયરણુ છે. મહારો પીત્તો ખસી ગયો. બહારું વાનાંજ આવી પહોંચ્યો ! હમણાં દરવાન સ્લેટ લઈને આવતો હશે.

મહાના ટેબલ ઉપર સહવારનાં પેયરો ભેગું તહેનું કાર્ડ હાજર હતું. મહારી સ્ત્રી ત્યાર સુધી ઉઠી નહોતી. શારદાએ આવીને ભક્તિ-પૂર્વક મહને પ્રણામ કર્યા પછી કહ્યું, “કાલ આખી રાત ઉંઘ આવી નહિ. મહારી તરફ આપનો આટલો બધો નિઃસ્વાર્થ સ્નેહ જોઈને હું તો દીંગજ થઈ ગયો છું. હું કોણ છું, કોણ નહિ,—તે પૂછ્યા વગર મહારી દવા માટે પાંચ પાંચ રૂપિયા ! ‘એ રૂપિયા પાછા લ્યો, સાહેબ,’ એમ કહી રૂપિયા ટેબલ પર મૂકી દીધા.

શારદાયરણું આચરણુ જોઈને મહને તહેના ઉપર શ્રદ્ધા ઉપજી. મહે’ કહ્યું ‘ના ના, એ રૂપિયા હવે પાછા લેવાનો નથી. તમારા દર્દની ચિકિત્સા માટે આપ્યા છે.’

શારદાયરણુ કેટલીએ વાર ખાંસતાં ખાંસતાં કહ્યું ‘જીઓ સાહેબ, દૈવી શક્તિમાંજ મહને ઘણો વિશ્વાસ છે. ડાકટર કે વૈદ્યો ઉપર મહને ભરોંસો નથી. એ દશામાં નકામું ખર્ચ કરવાથી શું વળશે ?’

મહે’ કાંઈ વિચાર કરીને કહ્યું, હા, ‘જો ખીલકુલ વિશ્વાસ ન હોય તો કાંઈ પણ ફાયદો નહિ થાય.’

તેણે કહ્યું ‘મહારો અંતઃકરણનો વિશ્વાસ છે, દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, જો માતૃશ્રી (મહારી સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને એણે એ હાથ જોડીને પ્રણામ કર્યા)નું પાદોદક દહાડામાં એ વખત પીઉં, અને એવાર એમને પ્રણામ કરું તો તેથી મહારો રોગ સમૂળગો મટી જશે. નહિ તો આ ઉચ્ચ-લામાંથી હું બચવાનો નથી.’ એની આંખોમાંથી ખળખળ આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

છે કે એણે એમજ ધાર્યું હશે કે ગર્ભ વખતની માફક એક ખાલા ચરણામૃતથી પતી જશે. પણ જ્યારે સાંભળશે કે એમ નથી પણ આ તો કેટલાક દિવસ સુધી લાગલાગટ દિવસમાં બે વાર અમૂલ્ય ઔષધ આપવાનું છે, ત્યારે જરૂર એ ધીરજ ખોધને એકદમ ધસીને ના પાડશે.

છતાં મહેં તો કહીજ દીધું. પણ જેટલા વિરોધની ખીક રાખી હતી તેટલો વિરોધ થયો નહિ. આશ્ચર્ય પામીને તેણે પૂછ્યું,—કાકટરો, વૈદો, હકીમો, કોઈના પણ ઓસડ ઉપર વિશ્વાસ નથી? બે વખત મહાઈ પાદોદકજ પીશે? એથી શું એ સાનેતાને થઈ જશે?

‘એ તો એમજ કહે છે. કહે છે કે એમ નહિ કરો તો હું બચીશ નહિ. મહારી આ પ્રાર્થના પૂર્ણ કરો.’

મહારી સ્ત્રીએ મૌન રાખીને સંમતિ જણાવી. થોડી વાર પછી હું નીચે ઉતર્યો.

શારદાયરણને આ સંવાદનું શુભ પરિણામ જણાવતાં એ આનંદથી ગાંડોઘેલો થઈ ગયો. મહેં તેને પૂછ્યું ‘તહાઈં ધર કય્હાં છે?’

‘મહાઈં અહિં કોઈ નથી.’

‘જમો છો કય્હાં?’

‘આપે આટલી બધી મહેરબાની કરી છે, તો જરા અધિક અનુગ્રહ કરીને મહેં અહિં સૂઈ રહેવાની પણ રજા આપો’ એમ કહી એ ચૂપ રહ્યો.

મહેં કહ્યું ‘મહારા ગુમાસ્તાઓએ પોતાના રહેવા માટે એક ઘર રાખ્યું છે. કાલે તો તહમે ત્યાં રહી શકશો.’

ખાંસી રોક્ષીને તેણે કહ્યું ‘આપ રજા આપો તો એક વાર માતૃશ્રીનાં દર્શન કરે.’

હું તેને મહારી સ્ત્રીની આગળ લઈ ગયો. તેણે પ્રણામ કર્યા. મહારી સ્ત્રી તેની તરફ કરુણામય દષ્ટિથી જોવા લાગી.

ટેબલ ઉપર ગ્લાસમાં પાણી પડ્યું હતું, એમાંથી થોડું પાણી હાથમાં લઇને જમીન ઉપર એસીને ચરણામૃત પીધું, અને બાકી જે હાથમાં રહ્યું તે માથે અને આંખે ચોપડ્યું.

આજ પ્રમાણે જે ત્રણ દિવસ વીતી ગયા, પણ રોગ જરા પણ ઓછો થયો નહિ. એક દિવસ શારદાચરણે મહેને કહ્યું, ‘માતાજી ખરા મનથી ચરણામૃત નથી આપતાં. આ વખતે સાજો કેમ નથી થતો?’ આમ કહેતાં કહેતાં એની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

એ દિવસે એ વાત મહેં મહારી સ્ત્રીને કહી. તેણે કહ્યું ‘ઓસડ-વેસડ કરવું નહિ, ફક્ત પગ ધોએલું પાણી પીવું, એથી કોઇ સાજું થતું સાંભળ્યું છે? આ એક વિચિત્ર જીવ છે.’

મહેં કહ્યું, ‘ધૃચ્છાશક્તિથી ધણાં કામ થાય છે. પાદોદક આપતી વખતે તું ધણાજ આગ્રહપૂર્વક મનમાં વિચાર કરજે કે, આ જળથી એનો રોગ મટી જશે.’

મહારી સ્ત્રીએ હસીને કહ્યું, ‘દહાડે દહાડે તમે પણ નવા વેશ કહાડતા લાગો છો. વિલાયતી મોરનાં પીછાં તહમારા શરીર ઉપરથી હવે ઉતરતાં હોય એમ લાગે છે.’

મહેં બનાવટી અભિમાન સાથે કહ્યું ‘ત્યહારે તહેં મને એક જાતનો વેશધારી બનાવ્યો. જે હું એટલો કાળો હતો તો મહેને પરણી શા માટે? માજસ્ટ્રેટ સાહેબ—’

મહારી સ્ત્રી આ વખતે વધારે ચીડાઇ નહિ, પણ ટકોર સાથે બોલી, ‘હા હા, તહમારા જેવા કાળા બધાએ હોત તો દુનિયામાં અજવાળું થઈ જત.’

વાત ખોટી પણ નહોતી. હું એક સુંદર પુરૂષ છું, એ વિલાયતની રમણીઓએ પણ એકે અવાજે સ્વીકાર્યું છે. પરંતુ મહારી સ્ત્રી તો મહારા હૃદયના ગુણને ઉદ્દેશીને બોલી હતી.

૩.

દિનપરદિન શારદાયરણું શારીરિક અવસ્થામાં સુધારે જણાવા માંડ્યો. ત્હેની ખાંસી લગભગ નાશ થઈ ગઈ. સુખની પ્રીતિ મટી જઈને લોહી આવવા માંડ્યું. આંખના ખાડા પૂરાઈ ગયા, અને માંસ આવવા લાગ્યું. આ બધું જોઈને હું આદ્ધાદિત થયો. મહારી સ્ત્રી પણ એના ઉપર ઘણી પ્રસન્ન થઈ. હવે એ ઘણી વાર શારદાને બોલાવીને કામકાજ સોંપવા લાગી, નોકર ચાકરોના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને જે ચીજ-વસ્તુ ન મંગાવાય એવી હોય, તે ખરીદવા શારદાને મોકલતી.

વૈશાખ વદ ૧૨ ને દિવસે એક મિત્રને ત્યાં વિવાહમાં અમને આમંત્રણ હતું. ત્યાં આગળ મોડી રાત સુધી રહેવું પડે એમ હતું. કારણ કે વિવાહ થઈ રહ્યા પછી નાટકનો ખેલ હતો. નોકર ચાકરોને કહી રાખ્યું હતું કે ઘેર પાછાં આવતાં રાતના બે વાગશે. શારદાયરણુંને મહેં કેટલાક દિવસથી મહારાં કાવ્યદાનાં પુસ્તકોની લાઇબ્રેરી ગોઠવવાનું કામ સોંપ્યું હતું, તેથી જતી વખતે એને કહ્યું, ‘આજ લાઇબ્રેરીવાળા હોલમાં સૂઈ રહેજો. જરા ખબરદાર રહેજો.’

એણે કહ્યું ‘મહેને કહેવાની શી જરૂર છે? જ્યાં સુધી આપ પાછા નહિ આવો ત્યાં સુધી હું અહિં જગતો રહીશ.’

અને તે ખરેખર જગતો રહ્યો. ત્હેની પાછળથી ખાત્રી થઈ!

હમે પાછાં આવ્યાં ત્યારે રાતના ત્રણ વાગ્યા હતા. મહારી સ્ત્રી કપડાં બદલવા પાસેના ઓરડામાં ગઈ. શયનગૃહનાં દ્વાર ઉઘાડતાં મહેં જે દેખાવ જોયો, તેથી મહારાં ચક્ષુ સ્થિર થઈ ગયાં.

મહોટી તીજેરીની પાસે શારદા બેઠો છે. આસપાસ કેટલાંક ચાંદીનાં વાસણો પડ્યાં છે. વાસણનું કપાટ ખુલ્લું છે! મહેને જોતાં-વારજ શારદાયરણું-‘આ આ, આ આ’ કહીને ખૂબ રોવા લાગ્યો.

તેની પાસે જઈને જોયું તો એ કેદ પકડાયો હતો. તે તીજે-રીમાં એક ખાસ કળ લગાડેલી હતી, તેનો એક ઇતિહાસ છે. વિદ્યા-યત્રમાં જ્યારે હું અભ્યાસ કરવા રહેતો હતો ત્યારે હરાજમાંથી ઘણું મહોતું મૂલ્ય આપીને મહેં એ તીજેરી ખરીદી હતી. કોઈ એક દેવાળું કહાડયું હતું તેની એ તીજેરી હતી. એની કળમાં એક તાળુ હતું, પણ તેને ચાવી નહોતી. કળમાં ફરતી કેટલીક ધાતુની ચીપો હતી. એ ચીપોને એક સીધી લીટીમાં લાવીને અમુક અંગ્રેજી નામ ગોઠવવું પડતું. ત્યાર પછી તાળું ઉઘડી જતું. પણ ઉઘડતાં પહેલાં એ કળમાં ખોસેલી એક ટાંકણી ખસેડી લેવી જરૂરની હતી. એમ કર્યા વગર ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કરનાર કળ ઉઘડતાંની સાથેજ કેદી થઈ જતો. જે તરફથી લોહાની જે કમાનો જોરથી છુટીને તેના હાથને સજ્જડ પકડી લેતી. મહારી સ્ત્રીની બેદરકારીથી શારદાયરણે કોઈ દિવસ તાળું ઉઘાડવાનું નામ જોઈ લીધું હતું પણ એની અંદર જે ખીજ કારી-ગરી હતી તેની એને ખબર નહોતી.

હુનિયામાં કોઈના ઉપર પણ વિશ્વાસ કરવામાં સુખ નથી. શાર-દાયરણ દેખીતો ઘણો ભલો માણસ લાગતો હતો. જે લોકો કહે છે કે માણસનું મહેં જોઈને સ્વભાવ પારખી શકાય છે તે લોકો તદ્દન મૂર્ખ છે. ખેરીસ્ટરનો ધંધો કરતાં કરતાં એ સિદ્ધાંત ઉપરથી મહારી શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ હતી. શારદાયરણના આચરણે મહારા એ મતને મજબૂત કર્યો.

તેની પાસે જઈને લાલચોળ આંખો કરીને કહ્યું, ‘બહુ સારું કામ કર્યું ! સપુત છોકરાને છાજતું કામ કર્યું !!’

‘ગુસ્સાથી મહારું બધું અંગ બળી જતું હતું. શારદાયરણે ગણ-ગણતે સ્વરે કહ્યું-‘બા-બા, મહારો વાંક નથી.’

ધમ્મણ તો થઈ કે એના મહેં ઉપર તમાચો મહોડી દઉં. પણ મનને દબાવી દીધું.

એટલામાં મહારી સ્ત્રીએ પ્રવેશ કર્યો. શારદાચરણને એવી દશામાં જોઈને એ તો આભીજ બની ગઈ અને કાંપતે કાંપતે મહારા રહામું જોઈને પૂછવા લાગી, ‘આ શો તમારો છે વળી ?’

મહારી સ્ત્રીને જોઈને શારદાચરણે બમણા વેગથી રોવું શરૂ કર્યું. મહેં ગુસ્સે થઈને કહ્યું ‘ચૂપ રહે, સુચર ! મારી મારીને હાડકાં સીધાં કરી નાંખીશ.’

મહારી સ્ત્રીએ કહ્યું ‘ચાલો પેલા ઝોરડામાં.’ એમ કહી એ મહારો હાથ પકડીને મહેને લાંથી ખેંચી ગઈ.

એક પક્ષંગ ઉપર બેસી જઈને પૂછ્યું ‘હવે શું થશે ?’

‘વળી બીજું શું થાય ? પોલીસમાં સોંપવામાં આવશે.’

થોડી વાર ચૂપ રહ્યા પછી તેણે કહ્યું, ‘પોલીસમાં સોંપવાની કાંઈ જરૂર નથી. છોડી દો. લોભને વશ થઈને એણે આ કામ કર્યું છે. પહેલો અપરાધ માફ કરવો વ્યાજબી છે. એ જો પશ્ચાત્તાપ કરીને પોતાની ટેવ સુધારવા માગતો હોય તો એને એક પ્રસંગ આપવો જોઈએ. પોલીસને સોંપ્યાથી એનું જીવન ધૂળધાણી થઈ જશે.’

શારદાચરણે જો ચોરી કરીને પલાયન કરી ગયો હોત તો તો એને ક્ષમા કરવું અસંભવિત થઈ પડત, એ વાત ખરી. પણ હવે એ પોતાના મનોરથમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો એટલે એના ઉપર થોડીક દયા આવી. પણ આમ કરવાથી શું જનસમાજ પ્રતિના કર્તવ્યમાં ખામી નથી આવતી ? મહારી સ્ત્રીને મેં એ વાત સૂચવી.

તેણે કહ્યું, ‘ના. પોલીસને સોંપવાથીજ સામાજિક કર્તવ્યમાં ખામી પડે છે. વ્યક્તિના કર્તવ્ય ઉપરજ સામાજિક કર્તવ્યનો આધાર રહે છે. એક જીવનને હમેશાંને માટે નાશ કરી દેશો નહિ.’

શારદાચરણને છોડી દીધો. કલકત્તામાં ક્યારે કોન્ટ્રેસ થઈ હતી ? ૧૮૯૬ માં. ત્રણ વર્ષ બાદ શારદાચરણ તરફથી એક પત્ર મળ્યો. એ

હમણાં ' જલાલપુર ' મ્યુનીસીપેલીટીમાં વરો ઉધરાવનાર દરોગો થયો છે. તેના મામાએ તેને માટે પાંચસો રૂપિયાની જમીનગીરી આપીને આ જગ્યા અપાવી છે. થોડા દિવસ તેને દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું; અને લીખ માગીને ગુજરાન ચલાવવું પડ્યું હતું. તેના ઉપરના મહારા ' નિસ્વાર્થ સ્નેહ ' સંબંધી કૃતરાતાના ઘણા શબ્દો લખ્યા હતા, લખ્યું હતું કે મહારી ખાંસી ઘણી વધી પડી છે, આ વખતે મને એમ લાગતું નથી કે હું બચીશ. ત્યાં થોડા દિવસ આવી જવાની ઇચ્છા થાય છે, પણ એ સૂચના કરવાની હિંમત ચાલતી નથી. એ પત્રની છેવટની લીટીઓ આ હતી.

‘ જો આપની પાસે આવી શક્ત, જો આ વખતે જનનીતું પાદોદક પાન કરી શક્ત, તો આરોગ્ય મેળવી શક્ત. પણ કયું મહોં લઈને હવે એ વિનંતી કરી શકું ? મહારું જો મૃત્યુ થાય તો, એ શાન્તિનેજ હું લાયક છું. ’

મહારી સ્ત્રી એ પત્ર જોઈને બોલી, ‘ મહારી એક વાત માનશો ? ’

‘ શી વાત ? ’

‘ એને અહિં આવવા માટે લખો. ’

ચાકરી કરે છે ત્યાંથી અહિં આવીને શું કરશે ?

‘ રજા લઈને આવે. ’

‘ કેમ ચરણામૃત પાવું છે ? એમજ છે તો એક શીશી લઈને એમાં ચારેક ઔંડસ પાદોદક ભરીને પાર્સલ મોકલી આપીએ. ’

‘ ના ના, એને જોવાની મહેને ઘણી ઇચ્છા છે. તહમે જાણો છો કે એ પોતાની જાંઘીને માટે મહેને આભારી છે ? જે દુર્ઘ મહારો આભારી હોય છે તેના ઉપર મહારી ઘણી મમતા બંધાય છે. એજ મહારી એક નબળાઈ છે. ’

મહેં ગંભીર રહેરે કહ્યું, ‘ મહને પણ ધન્ય છે કે મહને એવી સ્ત્રી મળી છે કે જેનું ચરણામૃત પીને લોકો જીવન મેળવે છે. ’

અહા, પાછી મસ્કરી કરવા માંડી કેમ ? મહેં એવું જવાબે કહ્યું કે ‘ મહાર્જ ચરણામૃત પીને એણે જીંદગી બચાવી છે ? ’ જીવન એટલે તહેના નૈતિક જીવનને ઉદ્દેશીને મેં કહ્યું હતું. તહમે તહેને એ દિવસે પોલીસમાં સોંપ્યો હોત તો એનું સત્યાનાશ વળી જાતને ? !

મહેં કહ્યું ‘ નૈતિક જીવન ઉપરાંત તહેને ભૌતિક જીવન પણ તહેજ આપ્યું છે-તું પાદોદક ન આપત તો આટલા દિવસ એ જીવી શકત નહિ. ’

મહારી સ્ત્રી આ વાત સાંભળી હસવા લાગી. હસવાનો અર્થ ખરોખર ન સમજ્યાથી હું મૂઠ જોવો તહેના રહેરા તરફ જોઈ રહ્યો. હાસ્ય બંધ થયા પછી મહેં પૂછ્યું, ‘ આટલું બધું હસે છે શા માટે ? ’

‘ તહમે પણ એમ માનો છો કે, શારદાયરણું મહાર્જ ચરણામૃત પીને સાજો થયો હતો ? ’

ત્હારે શું ? તહેને પ્રણામ કરવાથી ? ’

‘ ના રે ના, એમ પણ નહિ. એમાં એક દુષ્ટો ભેદ છે. ’

અત્યંત ઉત્સુક થઈને મહેં પૂછ્યું, એ શું ? ‘ એ શું કહે છે ? ’

‘ પહેલા એ ત્રણ દિવસ જ્વહારે જોયું કે તહેની ખાંસી આછી થતી નથી ત્હારે જળને પગનો સ્પર્શ કરવાને બદલે એ વખત એક હોમિયોપેથિક દવાનાં થોડાંક ટીપાં નાંખવા માંડ્યાં. એક પ્યાલામાં ઔષધ તૈયાર કરી રાખીને ટેબલ ઉપર કાગળ ઢાંકીને મૂકી રાખતી. શારદાયરણું આવતો ત્યારે કહેતી કે:—

‘ એ રહ્યું લઈ જાઓ. ’

‘ સ્ત્રીની બુદ્ધિ જોઈને હું તો દિંગજ થઈ ગયો. ’

શારદાચરણને આવવા માટે લખ્યું; એણે જવાબ આપ્યો કે ‘આ કાળું મ્હોઢું ફરીથી આપને બતાવવાની ઇચ્છા નથી’ લાચાર થઈને બે એક હોમિયોપેથિક દવાઓ ખરીદ કરીને તહેને મોકલી આપી.

એક અઠવાડીયા પછી પાર્સલ પાછું આવ્યું. જે સહવારે પાર્સલ પાછું આવ્યું, તેજ સહાંજે એક પોલીસ અમલદારે આવીને મહારી સુલાકાત લીધી. એ સાહેબ મહારો પહેલાંનો પરિચિત હતો. શારદાચરણને લખેલો મહારો પત્ર બહાર કહાડીને એણે પૂછ્યું ‘આ શખ્સનો કંઈ પત્નો બતાવી શકશો ?’

મામલો શો છે તે સંબંધી જણાસા કરતાં જણાયું કે શારદાચરણ મ્યુનિસીપાલેટીના બાર હજાર રૂપિયા ઉચ્ચાપત કરીને પલાયન કરી ગયો છે ! મહારી સ્ત્રી આ વાત સાંભળીને અત્યંત વિસ્મિત થઈ.

(૯) સરસ્વતી.

‘તહારો બાપના સંબંધમાં આ બધું શું કહેવાય છે ? લોકો કહે છે કે તહેણે દેવાળું કહાડ્યું, શું એ વાત ખરી ? ! ?’ સરસ્વતીના પતિએ એક દિવસ તેને પૂછ્યું.

સરસ્વતીએ અચકાતાં અચકાતાં જવાબ દીધો ‘હું...હું તો કાંઈ જાણતી નથી.’

તહેણે કહ્યું:—‘તહારું પદ્મું ક્યાં છે ? તહને ઘણી સારી માલમતા આપવાનું તહેણે કહ્યું હતું એ બધું ક્યાં ગયું ? બોલ હવે મને પૈસા કેવી રીતે મળશે ?’

સરસ્વતીને થોડાક દિવસથી પતિના સ્વભાવમાં ફેર થતો જણાતો હતો. પરંતુ આજના જેવી ઢળથી બોલતાં તહેણે તહેને કદાપિ જોયો

નહોતો. આજ તે પતિના સન્મુખ સાનંદાશ્ચર્ય જોવા લાગી. તે વિચારવા લાગી કે હવે મ્હારે શું કરવું ? પતિને માટે આટલો ઉચ્ચ ભાવ છતાં મ્હારે તહેમના તરફથી નિરાશ જ થવાનું રહ્યું ? શું એ પૈસાના જ સગા છે ?

તેના પતિએ પોતાનું ઉદ્ધતાઈ ભરેલું બોલવું ચાલુ રાખ્યું હતું. “ હું તને કહી દઉં છું. ગમે તેમ કરીને પણ મ્હને પૈસા તો મળવા જ જોઈએ. એ પૈસા ઉપર તો મ્હેં મ્હોટી મ્હોટી આશાઓ બાંધી છે. પૈસા લાવી આપ્યા વગર તારો છુટકો નથી.”

‘ પણ બહાલા હું એ કેવી રીતે લાવી આપું ?

‘ ત્યારે, તારા બાપે મ્હારી આગળ એવું જીદું શું કામ કર્યું ? તને તો ખેલેથી ખબર હોવી જ જોઈએ. તું પણ હવે જીદી ઠરી છું.’

‘ મ્હને તો એ બાબતની જરાયે ખબર નહોતી.’

‘ ખબર નહોતી !! ત્યારે તો તારા જેવું આંખોનું ફૂટેલું બીજું કોઈ ન હોવું જોઈએ.’

સરસ્વતી આશ્ચર્યચકિત થઈ બિભી રહી. તેને અત્યાર સુધી કોઈ દિવસ તેના ઉપર અણુવિશ્વાસ આવ્યો નહોતો. ગુસ્સે થઈ એ બહારી પાસે જતો રહ્યો. થોડીક વાર પછી બહીતે બહીતે સરસ્વતી તેની પાસે ગઈ અને પતિના ખમા ઉપર હાથ મૂકી બિભી રહી. તેની આંખમાંથી બોરબોર જેવડાં આંસુ પડતાં હતાં. પરંતુ પતિને જરાયે દયા ન આવી. તેણે કહ્યું, “ જો ! આમ જો ! મૂરખ જેવી રહી ના. હું કહું છું તે સાંભળ. ગમે તેમ કરીને પણ મ્હને પૈસા મળવા જોઈએ. મ્હારો એજ અન્તનો ઉદ્દેશ છે. જો તું મ્હને નહિ લાવી આપે અને તે પણ ઘણી જલદીથી તો હું બીજી વાર લગ્ન કરીશ. અને પહેરામણીમાં પુષ્કળ પૈસા લઈશ.” આટલું કહી મ્હોં ફેરવીને ચાલ્યો ગયો. ઘણા સમય સુધી સરસ્વતી તેની તે જ જગ્યાએ બિભી

રહી. તહેના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. તહેની છાતી ઉપર મોટો પથર
આવી પડ્યો હોય એમ લાગ્યું. તહેની વિચારમાળા ફરીથી જગૃત
થઈ:—‘હા આખરે એમ જ છે. તેમને પૈસાની જ ગરજ હતી. મહારે
માટે તહેમણે કોઈ દિવસ દરકાર રાખી નથી. ના ના પણ કદાચ,
તહેના ચિત્તમાં આશાના કાંઈક અંકુરો સ્ફુર્યા. ‘પૈસાની તહેમને ધણીજ
જલદીથી જરૂર હશે. અને તેટલા માટે જ તહેમણે મહારા તરફ આવો
ઉચ્છ્રંખલ વર્તાવ શરૂ કર્યો હશે. મહારા આપે પૈસા આપવાનું કહી
તહેમને છેતર્યા એ તો ખરેખર ખોટું જ કર્યું છે. પણ હવે શું કરું ?
હું આપાજીને લખું ? ના પણ એમ તો હું કોઈ દિવસ કરવાની જ
નહિ. માફ હલકું દેખાય,’ સરસ્વતીએ સર્ગર્વ માથું ઉંચું કર્યું. ‘મહારા
પતિ વસ્તુતઃ મહારા ઉપર પ્રેમ રાખતા જ હોય તો તહેમણે મહને આ
વખતે પણ વળગી રહેવું જોઈએ. અને ગમે તેમ કરીને હમે બન્ને
આ મુશ્કેલીમાંથી, આફતમાંથી પાર ઉતરીશું. પૈસાની ખાતર તહેમને
ખીજ વાર પરણવું હોય તો ભલે પરણે. મહારું હૃદય વિદીર્ણ થઈ જશે.
હું ભગનાશ થઈશ. પણ સુખે દુઃખે તે સહન કરીશ. ગમે તેમ પણ હું
એ સંબંધમાં વધારે બબડવાની તો નથીજ. જે થવાનું હશે તે થશે.
પ્રભુનો જ આધાર છે.’

કેટલાક દિવસો એમ ને એમ વીતી ગયા. પતિ પત્નીનો સંબંધ
ઓછો થતો ગયો, પરંતુ પેલા પૈસાની વાત ફરીથી એટલા દિવસોમાં કોઈ
વખત નીકળી નહિ. ત્યાર પછી ઘણે દિવસે એક વખત તહેનો પતિ
સરસ્વતી આગળ આવી કહેવા લાગ્યો:—‘પેલા પૈસાની વાત મહેં તને
કહી હતી એ બધી ખરી છે. તહારા આપના પૈસા હવે મહને કદાપિ
મળવાના નથી. પણ હું તહને એક વધારે પ્રસંગ તહારું નશીબ અજ.
માવવાને આપું છું. મહને હમણું જ ખચર મળી છે કે મહારા આપ
ઘણા માંદા છે. મહારા ત્રણ ભાઈઓ તહેમની પાસે જાય છે માટે હું

પણ જાઉં છું. તું જાણે છે કે હું સૌથી નહાનો છોકરો છું તોપણ હેમનો માનીતો નથી. પરન્તુ તું હારા ચિત્તાકર્ષક સ્વભાવથી તે બુદ્ધાને સમજાવે અને તે મહેને તેનો વારસ બનાવી જાય તો તો પછી બેડો પાર નહિ તો, તું મહારો ઠરાવ જાણે છેસ્તો.”

પતિએ તહેનું પોત પ્રકાશ્યું. સરસ્વતી સ્વાત્માભિમાની હતી. પરન્તુ તહેનું હૃદય પ્રેમાર્દ્ર હતું. એક પળને માટે તો તહેનું અભિમાન જતું રહ્યું. તે પતિને પગે પડી કહેવા લાગી “ વહાલા મહેરબાન, મહારા ઉપર દયા લાવો. મહારા હૃદયના ચૂરેચૂરા ન કરી નાંખો. તમને કહેતા હતા કે હું તમને અગાધ પ્રેમથી ચાહું છું. એ શું વહાલા ખોટું જ હતું ? ”

તહેનો અહેરો સુંદર હતો, મુખાકૃતિ ગાળ હતી. તહેની આંખોમાં જીંડી કોમળતા ઝળકતી હતી. પરન્તુ તહેનું મન નબળું હતું. સરસ્વતીને જમીન ઉપરથી ઉઠાડી તહેણે કહ્યું:—‘ પણ પૈસા તો મહેને મળવા જ જોઈએ. ગરીબાઈ નિર્ધનતા હવે મહારાથી સહન નથી થતી.’

ધણા પ્રયત્ને સરસ્વતી ઉડીને ઊભી થવા સમર્થ થઈ. તહેણે શાંતિથી કહ્યું:—‘ ઠીક વાર ત્યારે વહાલા,’ ખસ અહિંયાં હવે એ તકરારનો અન્ત આવ્યો. સરસ્વતીને પીયેરમાં ધણું દુઃખ હતું, આજથી ત્રણ વર્ષ ઉપર તહેનો પતિ તહેને ત્યાંથી લઈ આવ્યો હતો. તહેનાં સગાં-વહાલાંની ગાળો આઈને, ક્રોધપાત્ર થઈને પોતાનું રક્ષણ દઢતાથી કરવા માટે તે તહેને પૂજતી હતી. એટલા માટે એ બે જણાં દુનિયામાં એક બીજાનું સર્વસ્વ હતાં. પરન્તુ છેલ્લા એકાદ વર્ષથી તહેને પતિના સ્વભાવમાં ફેર પડતો જણાતો હતો. ઘર ઉપરથી તહેનું મન દિનપ્રતિદિન ઉઠતું જ હતું. તહેના શબ્દો દિવસે દિવસે વધારે કઠોર અને બેદરકાર થતા જતા હતા, તહેની પરાકાષ્ઠા અહિંયાં આવી હતી.

બીજે દિવસે તેઓ એક બે બળદ જોડેલા મહોટા ગાડામાં બેસી નીકળ્યાં. બળદોને આંધેલી ઘંટડીઓના અવાજ સાંભળતાં સાંભળતાં

તહેમણે રગશીયું ગાહું ચલાવ્યું. રાત દિવસ મુસાફરી કર્યા પછી ખીજે દિવસે તેઓ સરસ્વતીના સાસરાને ઘેર આવી પહોંચ્યાં. તે વૃદ્ધ પુરૂષ ખરેખર બહુ માંદો હતો. પરંતુ તહેમના આવ્યા પછી તહેનો વળતો દહાડો આવ્યો અને થોડાક વખતમાં સાજો તાજો થઈ ગયો. તહેના ચાર છોકરાઓ અત્યંત કાળજીથી તહેની ચાકરી કરવામાં રોકાયા હતા, પરંતુ તહેમનો પિતા તહેમના ઉદ્દેશો બળતો હતો, અને તેથી સંતાપથી તહેમના કામ ઉપર નજર રાખતો હતો. તહેના સાબલ થયા પછી સરસ્વતી કોઈ પણ દિવસ સસરાજી પાસે જતી નહોતી. તોપણ ડોસા તે બાલિકા તરફ આકર્ષાયા હતા. તે માંદો હતો ત્યારે એક એ વખત તે તહેમની પાસે ગઈ હતી પરંતુ તે એ પ્રસંગે સસરાના મનમાં સરસ્વતીને માટે ઉચ્ચ ભાવ ઉત્પન્ન કરવાને માટે બસ હતા. કારણકે તે મધુરભાષી સુંદર બાલિકા હતી, તહેની રીતભાત ચિત્તાકર્ષક હતી.

તહેની ખીજી જોડાણીઓ અદેખાઈથી એક ખીજામાં કહેવા લાગી કે:—‘ જુઓ સસરાજીને સરસ્વતીના ઉપર કાણુ બળે શીએ મોહના લાગી છે. એ કેવી ચાલાક છોકરી છે. પૈસા મેળવવાને માટે એ જુઓને કેટલું બધું કરે છે ?’

એક દિવસ સરસ્વતીનો પતિ તહેની પાસે આવી બોલ્યો. ‘ આ ઠીક કરે છે, એ બુઢાને ઠેકાણે લાવવા માટે આજ ખરેખર ઉપાય છે. તું હુંશિયાર તો છે એમાં જરાએ શક નહિ ’ પરંતુ સરસ્વતી ત્યારથી સ્વાભિમાનને લીધે પાછી હસી ગઈ અને સસરાજીની પાસે ફરીથી કોઈ દિવસ ગઈ નહિ.

એક દિવસ સન્ધ્યા સમય હતો. અંધકાર છવાઈ રહ્યો હતો. સરસ્વતી બહારના યોગાનમાં ઉદાસ બની બિભી હતી. ઘર આગળના યોગાનમાં એક બાગ હતો. તહેમાં શાક બાજી, તથા આંબા, નારંગી અને જામફળનાં ઝાડ વાવ્યાં હતાં. આ વૃક્ષોની છાયામાં તહેજે એ

મનુષ્યાકૃતિઓ જોઈ. બન્ને ધીરા સ્વસ્થી પરસ્પર વાર્તાલાપ કરી રહ્યાં હતાં. એ જાણુની વાત ચુપકીથી સાંભળી જવાની તહેની ઇચ્છા નહોતી તેથી તે સ્વાંતી ત્યાંજ ઊભી રહી. અને ફરીથી ઉદાસીનતાના સાગરમાં ડૂબી ગઈ. પણ એ સ્વાંતી જતી રહે તે પહેલાં એકાએક તહેને કાને શબ્દો પડ્યા:—

‘હા હરિરાવ, ત્યારે સંભાળીને કામ લેવું જોઈએ. એ બુદ્ધાને હવે શક પડવા લાગ્યો છે. ત્યારા બધા લેણુદારો હવે પુષ્કળ બબડવા લાગ્યા છે. એ લોકો ત્યારા બાપને લખશે તો તું શું કરીશ? અને ત્યારી શી વલે થશે?’

હરિરાવે તહેને કહ્યું:—ત્યારે ત્યારા પોતાના દેવાનું શું કરશે?

‘ત્યારે પણ ધણું દેવું છે. પણ ત્યારા જેટલું નહિ—ત્યારી તો હદપાર વાત ગઈ છે. એ વાળી દેવાને માટે તું પૈસા ક્યાંથી લાવીશ? તું જુગાર શું કામ રમે છે?’

‘હું બીજી વાર લગ્ન કરીશ. કોઈ પૈસાદારની છોકરી પરણીશ. હું તહેને કહું છું કે હું સરસ્વતીથી કંટાળી ગયો છું. ત્યારી મા તહેને જરૂર ફરીથી પરણાવશે. કારણકે સરસ્વતીને હજુ સુધી પુત્ર નથી થયો.’

સરસ્વતીના મનની સ્થિતિની કલ્પના વાંચકોજ કરી લેશે. હરિરાવ તહેના પતિનું નામ હતું. હવે તહેના સમજવામાં બધી વાત આવી.

એ દિવસ પછી સરસ્વતીને તહેના સસરાએ બોલાવી. તહેની મુખાકૃતિ આજ ઉઝ લાગતી હતી. તહેણે કહ્યું, ‘સરસ્વતી, હું જાણું છું કે તું હમેશ સત્ય બોલે છે. ત્યારા ધણીને ધણું દેવું છે. એ વાત શું ખરી છે? તહેના એક લેણુદારનો પત્ર આ રહ્યો. એ મોટો જુગારી છે. એ વાત ખરી છે? હું ત્યારે કહ્યું સાચું માનીશ. પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીશ. પણ જો એ વાત ખરી હશે તો હું એને એક દમડી પણ પરબાવવાનો નથી.’

એક ઘડીને માટે તો એવડી મ્હોટી લાલચથી સરસ્વતીનું ચિત્ત લલચાયું. ધારો કે તે હા કહે તો હવે ડોસો એક પાછ પણ ન આપે. અને પછી ત્હેનો પતિ ખીજ વાર પરણે એમાં તો જરાએ શક હતોજ નહિ. તે ના કહે તો ત્હેના દુઃખનો અન્ત આવી જાય. પતિને ધન મળે એટલે તે ફરીથી લગ્ન કરે નહિ. અને સરસ્વતી પુનઃ સુખી સંસાર આરંભ કરે. પરન્તુ સરસ્વતી સામાન્ય સ્ત્રી નહોતી. લોભને વશ થઈ પોતાના સત્ય સિદ્ધાન્તને તોડવો એ ત્હેને ઘેર પાપ લાગતું હતું. ત્હેણે સસરાજીને કહ્યું ‘હાજી એ વાત ખરી છે.’

ત્યાર પછી ડોસાએ હરિરાવને બોલાવી કહ્યું:—‘હરિરાવ હું જાણું છું કે તું જીગાર રમે છે. ત્હારે દેવું છે. ત્હારી વહુ કહે છે એ બધી વાત ખરી છે. ત્હેણે ના કહી હોત તો ગમે તેવા મનજીત પુરાવા હોવા છતાં પણ હું ત્હેના (શબ્દ) ઉપર ભ્રમ રાખતો. પણ હવે તું ત્હારે ઘેર જ. મ્હારી તરફથી એક કોડીની આશા રાખતો નહિ.

હરિરાવ પત્નીના રહામું કરડી નજરથી જોઈ બોલ્યો ‘હે ચંડાળ ! હે દુષ્ટે ! ત્હેં આખરે મ્હારે માટે આજ કર્યું. ત્હારે મ્હારી ખાસેથી દયાની જરા પણ આશા રાખવી નહિ.

એ બન્ને પોતાને ગામ પાછાં ગયાં. થોડા વખતમાં હરિરાવ એક કુટુંબની સાથે ગુપચુપ ગોઠવણ કરવા લાગ્યો. અને ખીજ વાર લગ્ન કર્યું. કન્યાના આપ તરફથી એક વરસ પછી પાકવાની ત્રણ હજાર રૂપિયાની પ્રોમીસરી નોટ મળી. પતિથી ત્યાગ કરાયેલી સરસ્વતી પીયેરમાંજ ત્હેના દુઃખના દહાડા કહાડવા લાગી.

* * * * *

એક વર્ષ વીતી ગયું. એક દિવસ હરિરાવ સરસ્વતી રહેતી હતી તે મકાનમાં આવ્યો અને ત્હેને મળવાની ઇચ્છા જણાવી. સરસ્વતીએ

સત્કાર કર્યો. હરિરાવ બોલ્યો: ‘ સરસ્વતી ! તું ઘેર પાછી નાહ આવે ? મહને ત્હારી બહુ ખોટ પડે છે. ’ ત્હેણે પૂછ્યું: ‘ ત્હમારી બીજી વારની જૈરીનું શું થયું ? ’ “ હું, હું ત્હેને ધિક્કારું છું. મહેં ત્હેને ત્હેના બાપને ઘેર કહાડી મૂકી છે. એ તો માંદલી છે, અને બહુ જીવે એમ પણ લાગતું નથી. ”

‘ બિચારીની એ દશા, ’ સરસ્વતી બોલી.

‘ પરન્તુ ઘેર આવે છે કે નહિ એ કહે. મહને ત્હારી બહુ જરૂર છે. ’

સરસ્વતીનું હૃદય પીગળ્યું, પરન્તુ નિશ્ચિત ઉત્તર ત્હેણે ન આપ્યો. જલદીથી પત્ર લખવાનું સરસ્વતીએ વચન આપ્યું. હરિરાવ ઘેર ગયો પણ એક અઠવાડીયા પછી સરસ્વતીને એક પત્ર મળ્યો. તેથી ત્હેને બધી યથાર્થ વાતની ખબર પડી ગઈ. ત્હેનો સસરો મરી ગયો હતો. અને ત્હેની મિલકતની વારસ પોતાને (સરસ્વતીને) નીમતો ગયો હતો. આજ કારણથી હરિરાવને ફરીથી ત્હેની જરૂર પડી હતી. ત્હેને ત્હેના પૈસા જોઈતા હતા. સરસ્વતીએ વડીલોને લખી દીધું કે મ્હારી વારસાની એ મિલકત મ્હારા પતિને આપી દેવામાં આવે. પછી તે પોતાની માને લઈ (બાપ ત્હેનો ક્યારનોએ મરી ગયો હતો.) એક દૂરના ગામડામાં જઈ વસી, અને એ બાબત પાડોશીઆડોશીને કાંઈ કહેતી ગઈ નહિ.

એમ એ વર્ષ વીતી ગયાં, હરિરાવની કાંઈ ખબર પડી નહિ. પરન્તુ આશ્ચર્યકારક વાત એ બની કે એક દિવસ સરસ્વતી જ્યારે પતિને માટે અતિ આતુર હતી ત્યારે ત્હેને એક અર્જન્ટ (અગત્યનો) તાર મળ્યો. ત્હેમાં લખ્યું હતું કે ‘ હારરાવ ઘણો માંદો છે અને સરસ્વતીને મળવા આહે છે ’ એકદમ સરસ્વતી પતિને મળવા નીકળી. અને બની શકે તેટલી ત્વરાથી પતિ પાસે જઈ પહોંચી. વસ્તુતઃ એ વધારે માંદો હતો. સરસ્વતીને જોઈ ત્હેને આનંદ થયો. ત્હેના હાથને આલિંગન

દીધું અને મંદ સ્વરે વાતચીત કરવા લાગ્યો:—સરસ્વતી હું તહેને હમેશાં પ્રેમની દૃષ્ટિએ જોતો હતો, પરંતુ તું જાણે છે કે હું મૂળથીજ દુર્બળ ચિત્તનો હતો. નિર્ધનતા મહારાથી સહન થઈ શકી નહિ, અને પૈસા વગર રહેવા કરતાં તહેને દૂર કરવી એ મહેં પસંદ કર્યું. પરંતુ મહારો પ્રેમ સદૈવ તહારા ઉપરજ હતો. પરંતુ જ્યારે તહેં મારા આપના આગળ મારી જીગારની અને દેવાની વાત કબુલ કરી ત્યારે હું ધણો ગુસ્સે થયો. પરંતુ વસ્તુતઃ તહારા એ ઉત્તમ આચરણથી તહારા પ્રતિનો મહારો સ્નેહ વધતો ગયો. લોભને લીધે હું આંધળો બની મહારા દુષ્ટાચરણોમાં પ્રવૃત્તજ રહ્યો. તું મહારી પાસેથી ગઈ ત્યારે જ મને તહારી ખરી કિંમત જણાઈ. જ્યારે હું તહારી પાસે આવ્યો અને તહેને પાછા આવવાનું કહ્યું, ત્યારે હું ખરા અંતઃકરણથી આવ્યો હતો. જો કે તહેને તો એમ જ લાગ્યું હશે કે હું પૈસાને માટે આવ્યો હતો, પરંતુ એ ધન તહેં મહેને મોકલાવ્યું એવું ને એવું આ પડી રહ્યું છે. મહેં તહેને સ્પર્શ પણ નથી કર્યો. જો કે મહારે તહેની ધણી જરૂર હતી. બહાલી ! દેવી ! હવે તું મહેને ક્ષમા આપીશ.”

ગૃહદેવીએ ક્ષમા આપી. પરંતુ તહેનું મૃત્યુ ન થયું.

સરસ્વતી અને હરિરાવ બન્નેએ ધણાં વર્ષો સુધી સુખી જીવન ગાળ્યું. તહેના પ્રભાવથી હરિરાવનો દુર્બળ, અસ્થિર પરંતુ સુશીલ સ્વભાવ બદલાયો.

જો વખતે હરિરાવ તહેના પ્રેમને જરાએ પાત્ર ન હતો, તે સમયે પણ સરસ્વતીનો તહેના પ્રતિ ભાવ અસ્ખલિત હતો, તહેનું શું કારણ હશે ? સ્ત્રી જાતિનો પ્રેમ અગમ્ય છે.

સમાપ્ત.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકોને એક એક મંગાવી

જોવાની ખાસ વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

વિવેચક.

માસિકપત્ર જાન્યુઆરી માસથી મોટાં ૩૨ પાનનું ઝીણું ટાઇપથી લેચક લખાણવાળું પ્રગટ થાય છે. વાર્ષિક લવાજમ પોષ્ટેજ સહિત રૂ. દોઢ છે. આ માસની આખર સુધી થનાર ગ્રાહકોને ભેટની બુક લગભગ ૧૨૫ થી ૧૫૦ પાનાની મફત મળશે. નમુના માટે ફક્ત બે આનાની ટીકીટો બીડી મંગાવી જુવો. તે સિવાય કદી માગણી કરવી નહિ.

આ વરસને માટે એક શ્રીમંત સખી સદ્ગૃહસ્થ તરફથી સારી રકમ અમને સાહયાર્યે મળી છે તે સંબંધી જણાવવાનું ચાલુ સાલમાં જે લાયબ્રેરીઓ ‘વિવેચક’ ખરીદશે તેઓને રૂ. ૧ માંજ ફક્ત આપીશું, માટે લાયબ્રેરીઓના સેક્રેટરીઓને વિનંતિ છે કે જલદીથી ઉપર પ્રમાણેનો લાભ લેવા ચૂકવું નહિ. જાહેર ખખર માટે સાફ સાધન છે, કારણ કે રાજપીપલા સંસ્થાનમાં આ પહેલુંજ માસિકપત્ર છે માટે તેનો ફેલાવો સારો થયો છે. ગ્રાહક થવા માટે લખો:-

પત્ર લખતી વખતે આ
ગ્રંથમાળાનું નામ લખવા
ભૂલશો નહિ.

}

વ્યવસ્થાપક-“વિવેચક”
હીરાભાઈ દાદાભાઈ દેશાઈ,
લાહરસ-નાંદોદ.

નિબંધ વિષેની જાહેર ખબર.

“સંસ્કૃત વાલ્મીકિ રામાયણના અભ્યાસીઓ માટે”

રામાયણમાં આવેલાં પાત્રો—રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન, હનુમાન, મારિચ, જટાયુ, રાવણ, વિભીષણ, વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, કૌશલ્યા, કૈકેયી, સીતા, મંદોદરી, વિગેરેપર રામાયણના તથા ઠીક લાગે અને બની શકે ત્યાં સ્મૃતિના શ્લોકો પણ અર્થ સહિત આપીને નિબંધ લખવાનો છે. નિબંધનાં પાનાં—પુલ્કેષ કાગળના પૃષ્ઠ ૧૦૦ શુમારે જોઈયે. શ્રેષ્ઠ નિબંધના લેખકને રૂ. ૧૦૦)નું પારિતોષિક આપવામાં આવશે. અન્ય નિબંધોમાંથી સારા નિબંધોના લેખકોનો પણ યથાસાધ્ય સત્કાર થશે. પસંદ થયેલા નિબંધના સ્વામિત્વનો સર્વ હક પારિતોષિક આપનારને રહેશે.

(નિબંધ આસો શુદ્ધ ૧૫ પહેલાં મળવો જોઈએ.)

શાહ છોટાલાલ મોતીલાલ

શેઠની રંગશાળામાં

ચેટલાદ.

ચાલુ ગરમીની મોસમ માટે, સૌથી સરસ હીલ સ્ટેશન.

માથેરાન “રૉયલ હિંદુ હોટલ”

લોકપ્રિય બહોળા ફેરફારો સાથે.

પુર બહારમાં ચાલુ છે.

નવી મેનેજમેન્ટ ! નવો બહાર !!

નવી સીઝનની ધમાલ શરૂ થઈ ચૂકી છે.

ફ્રીમીલીઓ માટે અલાહેદી સ્વતંત્ર જગ્યાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

સાત વરસના બહોળા અનુભવ પછી હોટેલને એક નમુનેદાર હિંદુ હોટેલ બનાવવામાં આવ્યું છે.

વધુ માટે પૂછો-લખો.

ગોવિંદજી વસનજી } (૧) ઠાકોરદ્વાર, મુંબઈ.
(૨) ચીરાબજાર મુંબઈ
(૩) ચોકહોલ માથેરાન

Tel. Add. “Sweetmeat” BOMBAY.

સ્વદેશી ભારત સ્ટોવ્સ (ચૂલા.)

તથા સ્ટોવ ઉપર લાઇટ થાય તેવા
ભારત પેટન્ટ સ્ટોવ લાઇટ બરનરો,
તેમજ વિલાયતી પ્રાયમસ તથા દરેક
જાતના ચૂલાઓ તથા તેનો છુટો સા-
માન ક્રીકાયત ભાવે મળશે. તેમજ ચૂલાઓનું રીપેર
કામ સારું તેમજ ક્રીકાયતે કરી આપવામાં આવે છે.

ડૈ. ભારત સ્ટોવ ડીપો.
માલીક, બી. એમ. મઢીવાળા.
ગીરગામ, મોહન બીલ્ડીંગ-મુંબઈ.

સ્વર્ગનાં રત્નો.

(નવુંજ પુસ્તક) પાકું પૂઠું ૩૮૪ પૃષ્ઠ, રૂ. એક
ભક્તિ, જ્ઞાન, પ્રભુ પ્રેમ, સત્સંગ, પ્રાર્થના, પરમાર્થ, પાપ, પુન્ય, ધર્મ,
કર્મ, ગુરૂ, ભક્તો, મહાત્માઓ, સુખદુઃખ, હરિદર્શન, અર્પણ
વગેરેના ઉંડા ખુલાસાવાળા ૧૦૧ દાખલાનું નવું
પુસ્તક ખાસ વાંચવા લાયક.

સ્વર્ગની સુંદરીઓ.

પૃષ્ઠ ૫૦૦, પાકું સોનેરી પૂઠું, રૂ. દોઢ તેમાંનાં
થોડાં મથાળાં:—

“ આપણી સ્ત્રીઓની યુરોપિયન સ્ત્રીઓ સાથે સરખામણી; પોતાને હાથે રસોઈ બનાવવાની સ્ત્રીઓની ફરજ છે તેનાં કારણો; રસોઈની વાતને નહાની સમજશો મા; ખરૂં પતિવ્રત કેવું હોવું જોઈએ તેનો ખુલાસો; રત્નહ ભરેલા પત્રથી થયેલી અસર; આપણી બહેનોમાં કયો જાતની હિંમતની જરૂર છે ? પોતાના પતિની બહાદુરી જોવાની ઇચ્છા; ભક્તિ વધારવાના ઉપાયો; બચ્ચાંઓને ઉછેરવામાં સંભાળ રાખવી જોઈએ; ધર્મ એટલે શું અને ધર્મ કેવો હોવો જોઈએ ? લાજ કાંઢી એટલે શું ? લાજનો અર્થ; સ્ત્રીઓનો અવતાર શા માટે છે ? ધરસંસારી કામોની મહત્તા; પોતાના ધરમાં રહીને પણ સ્ત્રીઓ ભલાઈ કેમ કરી શકે તેના દાખલા ” આવી વાતોથી ભરેલું છે.

અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર,

હાથી ખીલ્ડીંગ-સુબધ ૨.

ભક્તિજ્ઞાનના સચોટ ૧૨૫ હાખલાનું પુસ્તક.

સ્વર્ગનો ખજાનો.

ખીજી આવૃત્તિ હમણાંજ બહાર પડી છે. આર્યેજી

પૃષ્ઠ ૩૫૦, પૂઠું પાકું સોનેરી છતાં માત્ર રૂ. ૧)

‘સ્વર્ગના ખજાનો’માં ઘણાંએ અમૂલ્ય દેવતાઈ રત્નો છે. જેમકે ધર્મ એટલે શું? આપણી ભક્તિ કૃણીભૂત થતી નથી તેનાં કારણો.

આપણી જીંદગીમાં મિઠાશ કેમ લાવી શકાય? બ્રાતૃભાવની ઈશ્વરી સગાઈ કેમ વધારી શકાય? મનને કેમ વશ કરી શકાય? પ્રભુની ઈચ્છામાં આપણી ઈચ્છાને કેમ મેળવી શકાય? મહાત્મા કેમ થઈ શકાય? સત્સંગથી શું કાયદો થાય? વિશ્વાસ કેમ વધારી શકાય? ભક્તિને કેમ મજબૂત કરી શકાય? ઈશ્વરને ખાતર આપણે શું શું કરવું જોઈએ? શા માટે આપણાં કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરવાં જોઈએ? આપણાં કર્મો આપણે કેવી રીતે ઈશ્વરને અર્પણ કરી શકીએ? ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે? શાસ્ત્રના સાચા અર્થ કેમ સમજવા? મહાત્મા જ્ઞાના આચાર વિચાર કેવા હોય? હરિજનોએ કેવી રીતે પોતાની જીંદગી ગાળવી? પાપથી બચવા માટે શું ઉપાય કરવા? પ્રભુની પાસે જવાના રહેલા રસ્તા કયા? પ્રભુ ઉપરના પ્રેમને કેમ જગાડવો? સાચો પરમાર્થ કેમ થઈ શકે? આપણાં આચરણો કેમ સુધરી શકે? અંતે આપણી જીંદગીનો મૂળ હેતુ શો? એ વગેરે ઘણી બાબતોના ખુલાસા આ પુસ્તકમાં રહેલી રીતે દૃષ્ટાંત સહિત, વિસ્તારપૂર્વક મીઠી ભાષામાં કરેલા છે.

વૈદ્ય અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર, હાથીખીલ્ડીંગ મુંબઈ નં. ૨.

ઉત્તમ અને સસ્તાં પુસ્તકો.

ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ—કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ, યોગ, વૈરાગ્યનાં ઉત્તમ રહસ્યોથી ભરપૂર હોઈ ખાસ મનન કરવા યોગ્ય તથા દાન કરવા યોગ્ય છે. દરેક શ્લોક, ટીકા, છપી ઈ. સાથે ૧૬ પૃષ્ઠ ૪૫૦ પૃષ્ઠનું દળદાર પુસ્તક છતાં માત્ર ૦૧ પાકું પૂઠું ૦૮૦૦ સોનેરી ૦૦.

સુબોધ રતનાકર—ભક્તિ, નીતિ ઈ. નો ઉત્તમ બોધ આપનારા અસરકારક ૧૦૦થી વધુ દાખલા દર્શાવેલા સંગ્રહ, હરિજનો, જ્ઞાતિઓ અને ઉપદેશકો માટે ખાસ ઉપયોગી પૃષ્ઠ ૨૮૮, માત્ર ૦૮૦૦.

સુબોધ રત્નમાળા છત્રીશી—દરેક માળામાં એકજા હંદની ૧૦૮ કવિતાઓ, એવી સ્વ. કવિ નેસંગ રચિત છત્રીસ માળાઓમાં સંખ્યાબંધ ઉપયોગી વિષયોપર રસિક, બોધક અને છટાદાર કવિતાઓ આમાં છે. પૃષ્ઠ ૭૦૦ છતાં માત્ર ૦૧૧૧ પાકું ૦૧૧૧ પો. ૦) =

આર્ય ધર્મ નીતિ અને આણક્ય નીતિ સાર—શ્લોક ટીકા સાથે પૃષ્ઠ ૨૫૦ છતાં માત્ર રૂ. ૦૧ પો. ૦) ~ ત્રણ પ્રતે ૧ ભેટ.

વસિષ્ઠસાર ગીતા—દોહા, ટીકા સાથે પૃષ્ઠ ૨૭૦ કિં. ૦૧૧૧

ભાગવતનો દશમસ્કંધ—માત્ર ભાષાંતર, પૃષ્ઠ ૫૦૦ પાકું પૂઠું ૦૧૧૧

વૈરાગ્ય મુમુક્ષુ પ્રકરણ—શ્લોક ટીકા સાથે પૃષ્ઠ ૩૫૦ પાકું પૂઠું ૦૧૧૧

નિર્વાણ પ્રકરણ ભાષાંતર—મોટાં પૃષ્ઠ ૧૧૭૫ કિં. ૩)

ભગવાનની સુંદર મોટી છબી—૦૧ ની ૮ પ્રત, પૂઠા સાથે ૪)

જ્ઞાનપટ્ટ અને સોપાનપટ્ટ—એ ઉત્તમ રમતોનાં ચિત્રો ૦) ~

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય કાલ્યાણેવી શંક સુંબઈ

વીજળી અને તીજેરી.

અખરક, રેતી યા એવી કોઈક વસ્તુથી તીજેરીઓ ફાયરપ્રુથક થઈ શકે નહિ એવું પુરવાર કરી બાર બાર પ્રદર્શનોમાં ગોદરેજે પેહેલાં ધનામ મેળવ્યાં છે તેથી વાંચનાર વાકેફ છે.

ખીજ મેકરની તીજેરી સાથે ગોદરેજની તીજેરી માઠી આગમાં નાખી સરકારે પરીક્ષા કરી અને તપાસમાં ફક્ત ગોદરેજની તીજેરી માંહેલા કાગળે તદ્દન સલામત રહેવાથી ગોદરેજને સરકારી સેવીંગ બેંકોના કીંમતી ચોપડાઓની જાળવણી માટે ત્રણસો અને બોતેર તીજેરીઓ બનાવવાને આરંભ મળ્યો તે પણ વાંચનાર જાણે છે.

હાલમાં તીજેરીઓની બનાવટમાં ગોદરેજે એક તદ્દન નવો સુધારો દાખલ કર્યો છે. ખીજઓ મજબુતાઈ માટે જ્યાં ખીલાઓ વાપરે છે ત્યાં ગોદરેજ વીજળીના પ્રવાહથી લોખંડ પીગળાવી જોડી નાખે છે. ખીલા યા રેવીટ કાઠી નાખી શકાય અને તીજેરી છુટી કરાય પણ પીગળાવીને જોડેલું લોખંડ છુટું થાય નહિ. આવું કામ કરવા વીજલી ઉત્પન્ન કરવાના હજારોની કીંમતના સાંચા ગોદરેજે બનાવી મંગાવ્યા છે જે માંહેલા એકજ સાંચાને ચલાવવા ત્રીસ ઘોડાનું બળ જોઈએ છે. વીજળીના બળથી જેતાં જેતાંમાં લોખંડનો રસ થાય છે અને હજારો બત્તી સળગી હોય એટલો ઉજ્જસ થાય છે તે જેવા લાયક છે.

કારખાનું:—ગેસ કંપની પાસે, પરેલ, મુંબઈ.

દુકાન—મુલશ જોડા મારફટની સામે, મુંબઈ.